

ELTE Társadalomtudományi Kar  
Szociológia Doktori Iskola

Farkas Zsuzsanna

**EGY TRADICIONÁLIS CIGÁNYKÖZÖSSÉG  
INTEGRÁCIÓS TÖREKVÉSEI**

Doktori disszertáció

Témavezető: Ferge Zsuzsa

## Tartalomjegyzék

|  |           |
|--|-----------|
| <b>BEVEZETŐ .....</b>  | <b>5</b>  |
| <b>I. A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉRTELMEZÉSEI.....</b>                                | <b>8</b>  |
| 1. A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ BELSŐ ÖSSZEFÜGGÉSEI.....                                | 8         |
| 2. ETNICITÁS ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ .....  | 14        |
| 3. AZ ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓJÁNAK ÚJ<br>MODELLJE.....           | 17        |
| 4. A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ GONDOLATKÖRE A HAZAI CIGÁNY<br>KUTATÁSOKBAN.....        | 21        |
| 4.1. Az 1893. évi cigányösszeírás .....  | 21        |
| 4.2. A strukturális iskola .....   | 22        |
| 4.3. Multikulturális megközelítés .....  | 26        |
| 4.4. A kulturális antropológiai irányzat.....                                      | 27        |
| 4.5. A szociálpszichológiai nézőpont .....   | 29        |
| 4.6. Az underclass elmélete .....  | 30        |
| <b>II. A KUTATÁS HELYSZÍNE, HIPOTÉZISEK ÉS MÓDSZEREK .....</b>                     | <b>33</b> |
| 1. A KUTATÁS HELYSZÍNE.....  | 33        |
| 1.1. Cigánytelepek Egerben .....   | 35        |
| 1.2. A Béke-telep, Cigánysor, avagy az „Üveghegy” .....                            | 37        |
| 2. HIPOTÉZISEK ÉS MÓDSZEREK.....   | 40        |
| 2.1. Fogalmak, hipotézisek .....   | 40        |
| 2.2. Adatgyűjtés.....  | 42        |
| 2.3. Mutatók .....   | 44        |
| <b>III. A FELNÉMETI CIGÁNYKÖZÖSSÉG KIALAKULÁSA.....</b>                            | <b>45</b> |
| 1. FELNÉMET KÖZSÉG A 18. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 19. SZÁZADBAN.....                      | 46        |
| 1.1. Cigány családok Felnémeten a 19. század első felében .....                    | 47        |
| 1.2. A kapcsolathálózat és a kötések ereje .....                                   | 52        |
| 2. A CIGÁNY KÖZÖSSÉG KIALAKULÁSA A 19. SZÁZAD MÁSODIK<br>FELÉBEN .....             | 55        |
| 2.1. A régi családok, a Csókák és a Pusomaiak .....                                | 55        |
| CSÓKÁK.....  | 55        |
| PUSOMAIK.....  | 57        |
| 2.2. Új cigány családok megjelenése Felnémeten a 19. sz. utolsó harmadában ....    | 58        |
| KONCSIKOK.....   | 58        |
| SUHÁK (MALACZIAK) .....  | 59        |
| ROSTÁSOK .....   | 60        |
| JÁGEREK.....   | 61        |
| SUHÁK.....   | 63        |
| 3. A DEZINTEGRÁLÓDÁS FOLYAMATA A 19. SZÁZAD UTOLSÓ<br>HARMADÁBAN .....             | 64        |
| 3.1. Kiszorulás a faluból és a cigánysor kialakulása .....                         | 64        |
| 3.2. Szegregálódás a munka világában .....   | 68        |
| 3.3. A cigány családok kapcsolatai és az etnikus határok felerősödése .....        | 70        |
| Összegzés.....   | 73        |
| <b>IV. A FELNÉMETI CIGÁNYKÖZÖSSÉG ÉLETE A 20. SZÁZAD ELSŐ<br/>    FELÉBEN.....</b> | <b>76</b> |
| 1. A TELEPI CIGÁNY CSALÁDOK TÖRTÉNETE.....   | 76        |

|   |            |
|---|------------|
| 1.1. A Josa had, a Csókák és a Barkóczyak.....  | 76         |
| CSÓKA CSALÁD.....   | 76         |
| BARKÓCZI CSALÁD.....  | 80         |
| 1.2. A Bacso had, a Pusomaiak .....   | 83         |
| 1.3. A Jáger had, a Jáger, Suha Göndör család.....                                    | 86         |
| JÁGEREK.....  | 86         |
| SUHÁK (GÖNDÖRÖK) .....  | 87         |
| 1.4. A Lázár had, a Koncsik és a Rostás család .....                                  | 89         |
| KONCSIK CSALÁD.....   | 89         |
| ROSTÁS CSALÁD .....   | 91         |
| 1.5. A Purczi had, a Suha, a Malacsik és a Botos család .....                         | 94         |
| SUHA CSALÁD.....  | 95         |
| MALACSIK CSALÁD.....  | 97         |
| BOTOS CSALÁD .....  | 97         |
| 1.6. Gazsó család .....   | 98         |
| 2. A TELEPI ÉLET MINT PRIMER SZOCIÁLIS VÉDELEM A 20. SZÁZAD                           |            |
| ELSŐ FELÉBEN .....  | 99         |
| 2.1. A cigánysor .....  | 99         |
| 2.2. Megélhetés .....   | 100        |
| A megkapaszkodás évtizedei .....  | 100        |
| Újrakezdés és talponmaradás az I. világháború után .....                              | 102        |
| 3. AZ ISKOLA .....  | 111        |
| 4. KÖZÖSSÉGI LÉTFORMÁK.....   | 116        |
| 4. 1. Rokonsági körök, az erős kapcsolathálózat bővülése és gyengülése.....           | 116        |
| 4.2. A többségi társadalom rendfenntartó intézményei, a cigánybíró és a dögbíró ..... | 117        |
| 4.3. Beás és oláh cigányok a faluban.....   | 120        |
| 5. FELOLDÓDÁS A KÖZÖSSÉGI ÉLMÉNYEKBEN .....   | 120        |
| 5.1. A búcsú.....   | 120        |
| 5.2. A virrasztás .....   | 122        |
| 5.3. Ürgeöntés és sündisznósütés.....   | 122        |
| 5.4. Házépítés.....   | 123        |
| 5.5. A második világháború és a holocaust fenyegetettsége .....                       | 123        |
| 6. INTEGRÁCIÓ VAGY SZEGREGÁCIÓ? .....   | 125        |
| 6.1. A kapcsolatok típusai, ereje .....   | 125        |
| <b>V. A BÉKE-TELEP A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A 21. SZÁZAD</b>                   |            |
| <b>ELEJÉN.....</b>  | <b>133</b> |
| 1. A HARMADIK GENERÁCIÓ MEGINDULÁSA .....   | 133        |
| BARKÓCZI PIROSKA CSALÁDJA (JOSA HAD).....   | 133        |
| PUSOMAI KÁROLY (BACSO HAD) .....  | 136        |
| ROSTÁS KÁLMÁN ÉS NAGY KLÁRA (JOSA ÉS LÁZÁR HAD).....                                  | 141        |
| 2. A NEGYEDIK GENERÁCIÓ SZÉTSZAKADÁSA .....   | 145        |
| BALOG BÉLA (PURCZI HAD).....  | 145        |
| MALACSIK EMIL (PURCZI ÉS KONCSIK HAD).....  | 148        |
| KONCSIK MARGIT (KONCSIK HAD).....   | 152        |
| LÓLÉ ISTVÁN (JOSA HAD).....   | 155        |
| PUSOMAI ÉVA (BACSO HAD).....  | 158        |
| CSÓKA SAROLTA (JOSA HAD).....   | 160        |
| CSIKÓ CSALÁD (JÁGER HAD).....   | 164        |
| 3. A TELEP ÉS KÖZÖSSÉGE.....  | 166        |

|  |     |
|--|-----|
| 3.1. A Cigánysor .....   | 167 |
| A telep térbeli növekedése .....   | 167 |
| Az átmeneti népességcsökkenés .....  | 169 |
| 3.2. A Csebokszári lakótelep .....   | 171 |
| 3.3. A telep részleges visszarendeződése és a határok újabb bővülése ..... | 175 |
| 4. MUNKA ÉS MEGÉLHETÉS .....   | 178 |
| 4.1. Az 1940-50-es évek: a régi stratégiák megújítása .....                | 179 |
| 4.2. Beszivárgás a formális munkaerő-piacra .....                          | 180 |
| 4.3. A stabil pont: a Fűrészüzem .....                                     | 181 |
| 4.4. Új lehetőségek .....  | 185 |
| 4.5. Gyerekmunka .....   | 187 |
| 4.6. Plusz források .....  | 189 |
| 5. AZ ISKOLA .....   | 191 |
| 5.1. Az iskoláztatás folyamata .....                                       | 192 |
| 5.2. Pedagógus, szülő, gyerek .....  | 195 |
| 5.3. A szülő .....   | 197 |
| 5.4. Az iskola és a pedagógusok .....                                      | 198 |
| 5.5. A rejtett tanterv, az iskolai kötések ereje .....                     | 200 |
| 5.6. A középfok felé .....   | 201 |
| 6. A KAPCSOLATOK EREJE .....   | 205 |
| 6.1. Első csoport: az idősebbek .....                                      | 205 |
| 6.2. Második csoport: az idősebbek gyermekei, a középkorosztály .....      | 210 |
| <b>ÖSSZEGZÉS</b> .....   | 218 |
| Néhány következtetés .....   | 223 |
| Irodalom .....   | 225 |
| Levéltári dokumentumok jegyzéke .....                                      | 227 |
| Földhivatali dokumentumok jegyzéke .....                                   | 228 |
| Interjúk jegyzéke .....  | 228 |
| <b>Mellékletek</b> .....   | 230 |
| 1. sz. Melléklet: Levéltári dokumentumok                                   |     |
| 2. sz. Melléklet: Szöveges Táblázatok                                      |     |
| 3. sz. Melléklet: Családfák  |     |
| Függelék   |     |

## BEVEZETŐ

Ebben a tanulmányban a magyar társadalomtörténet egy sajátos szelete tárul elénk, konkrétan egy cigány közösség közel 150 éves története, amely az itt élő családok egymást követő generációinak sorsából bontakozik ki. Elsődleges célom nem az volt, hogy történeti aspektusból vizsgálódjam, hanem az, hogy betekintést nyerjek a cigányság társadalmi integrációs folyamatába. Szociológiai eszköztárral feltárjam azokat a mechanizmusokat, amelyek segítik, illetve gátolják a többségi társadalomba történő integrálódásukat. A történeti megközelítés csak eszköz volt ahhoz, hogy a folyamatot és annak lépéseit figyelni tudjam, és közben kirajzolódjanak a családtörténetekből az integrációs-szegregációs mintázatok.

A vizsgálatba az élet sodort bele, és kíváncsiságom vitt az időben egyre távolabbra és egyre mélyebbre. Az 1990-es évek elején az egri Családsegítő Intézetet vezettem, és tagja voltam az önkormányzat szociális bizottságának, amikor a felnémeti Béke-telep lakói segítségért fordultak hozzám. Kérésként fogalmazták meg, hogy utat, vizet, fürdőszobát, egyszerűen jobb életkörülményeket szeretnének, de nem máshol, mint a telepen, mert innen nem szeretnének elmenni. Így indult el a telep rehabilitációjának gondolata, amely közel másfél évtizedes munka után vette kezdetét.

Így kerültem bele fokozatosan a telep életébe. Először azt szerettem volna megtudni, hogy mi az oka annak, hogy a nyomorúságos körülmények ellenére is itt szeretnek élni, mióta laknak itt, mi köti ide őket. A helyzet ellentmondásos; a társadalompolitika a szegregáció ellen harcolt, közben a gazdaságban és a társadalomban elindult a szegregációt erősítő kirekesztés, ugyanakkor a Béke-telepiek ragaszkodtak szegregált lakókörnyezetükhöz. Érveket, ellenérveket, okokat és indokokat gyűjtöttem annak érdekében, hogy a telepiek kérése hivatalosan is elfogadhatóvá váljon. Az információgyűjtés során kibontakozott előttem a telepiek rokonsági hálózata, két-három-négy generációs múltja. Nem sokára levéltári dokumentumok között találtam magam; az egyházi és állami anyakönyvek, a népiskolai anyakönyvek, egyéb iratok átnézése izgalmas adatokkal szolgáltak, és kezdett kirajzolódni előttem egy 150-200 éves folyamat.

Miközben egyre több információval rendelkeztem, egyre több kérdés fogalmazódott meg bennem. Alapvetően a társadalmi integráció érdekelt, főként az, hogy mi ennek a belső tartalma. Az általánosan használt fogalom belső összetevői foglalkoztattak, az, hogy egy individuumról, egy emberről miként lehet eldönteni, hogy integrált tagja-e egy

társadalomnak, vagy sem. Egészen pontosan a vizsgálatom mintájába került cigány emberekről kívántam ezt megtudni. Továbbá azt is, hogy egyiküknek miért sikerült kiszakadnia a telepi közösségből, másikuknak miért nem, milyen erők-ellenerek játszanak ebben szerepet.

Új elméleti fogódzókát kezdtem keresni, olyanokat, amelyek segítségével nemcsak értelmezni tudom a cigányság helyzetét a magyar társadalomban, hanem módszertani segítséget is kapok problémáik megoldásához. Lépésről-lépésre jutottam el az integrációs és etnikai kisebbségi elméletektől a kapcsolathálózati megközelítésen keresztül a bikulturális szocializációig. De külön-külön egyik sem volt teljesen elfogadható, mert mindegyik csak egy részproblémát magyarázott meg. Végül a különböző elméletek egyes részeinek új módon történő összerendezésével, ötvöztetésével alakítottam ki azt a modellt, amely a cigányság integrációs nehézségeit makro- és mikro szinten egyszerre képes láttatni. Ez az új megközelítési mód kutatásom empirikus eredményeinek rendszerezésére, értelmezésére és értékelésére adott lehetőséget.

Dolgozatom első részében tehát ezeket az elméleteket és a magyarországi kutatásokat érintem, amelyek segítettek végiggondolni a Béke-telepi cigány családok integrációs problémáit. Ezt követően a kutatás helyszínéről, az adatgyűjtés folyamatáról és módszereiről, a hipotézisekről és a mérés céljára szolgáló mutatókról olvashatunk. A harmadik fejezetben a Mária Terézia által elrendelt cigányösszeírásoktól a 19. század végéig kísérvük figyelemmel a családok sorsát két szakaszban. Az elsőben a Csóka és a Pusomai család Felnémet falusi társadalmába történő beékelődéséről, a másodikban újabb cigány családok betelepüléséről és a faluvégi telep kialakulásáról lesz szó. Eközben tanúi lehetünk foglalkozásváltásuknak és a többségi társadalommal kiépített kapcsolataik elvesztésének. A negyedik fejezet a 20. század első felének belső történéseit taglalja, és közben a közösség túlélési stratégiái mellett figyelemmel kísérhetjük a családok belső differenciálódásának megindulását és integrációs törekvéseit. Az ötödik fejezet a szocializmus és a rendszerváltás éveiről szól. Arról, hogy a „teljes foglalkoztatottság” mögött milyen rendszer- és társadalmi integrációs problémák húzódnak meg. Mialatt végigkövetjük ezeket a szakaszokat, megállunk, és nagyító alá vesszük szociális és rendszerintegrációjukat, valamint emberi kapcsolataikat egymással és külső társadalmi környezetükkel.

Eredményeink rövid összegzéseként az fogalmazható meg, hogy a cigány emberek, mint individuumok társadalmi integrációja két pilléren nyugszik; az egyik a cigány identitás közvetlen átélését lehetővé tévő és biztonságot nyújtó szociális mikroközösség, a másik az interetnikus kapcsolatépítés készsége, és ezen keresztül a többségi társadalom erőforrásaihoz történő hozzájárulás.

## I. A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉRTELMEZÉSEI

Az emberi társadalmakat rengeteg kockázat fenyegeti, természeti csapás, járvány, gazdasági és politikai válság, háború, munkanélküliség, melyek következtében felborul az élet megszokott rendje, és a társadalom kisebb csoportokra vagy atomjaira hull szét. Éppen ezért a társadalmi integráció kérdése már régóta foglalkoztatja a társadalomtudósokat és a politikusokat, de az érdeklődés homlokterébe a piacgazdaság kiszélesedésével került, és a mai napig a legégetőbb társadalompolitikai kérdés.

### 1. A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ BELSŐ ÖSSZEFÜGGÉSEI

A kapitalista társadalom dezintegrációs jelenségei láttán *Durkheim (1893)* kezdett foglalkozni ezzel a kérdéssel a 19. század végén. Vizsgálódásában arra a következtetésre jutott, hogy a társadalmi integrációban a munkamegosztás és a szolidaritás játssza a főszerepet, mert az emberek egymással való együttműködés nélkül nem tudnának létezni. A munkamegosztás és a szolidaritás mentén a társadalmakat két típusba sorolta. A szegmentális társadalmakban, például egy ókori városállamban, az alacsony szintű munkamegosztáshoz a mechanikus szolidaritás társult, melynek forrása a kollektív tudatban kialakult közös hit és normarendszer. Az emberek személyiségébe, értékrendjébe beépültek a család, a munka, a vallás, a hatalomgyakorlás mindennapos szabályai, és azok magától értetődővé váltak. A modern társadalmak már (nem szegmentális) az emberek nagy közösségét képesek integrálni. Ebben központi szerepet tölt be az egyre differenciálódó munkamegosztás, amely egymásba illeszkedő fogaskerek módjára rendezi el a társadalom tagjait. A pék és a postás például ugyanúgy egymásra utalt, mint a mezőgazdaság és az ipar, vagy az állam és az egészségügy. Tehát a kölcsönös függőségek láncolata, vagyis az organikus szolidaritás tartja össze a modern társadalmat, teremti meg a makrointegrációt.

Pár évtizeddel később *Parsons (1951)* az integráció középpontjába az interakciókat helyezte. A társadalom egységeire úgy tekintett, mint egymástól elkülönült, differenciált részekre, amelyek között az együttműködés, a funkcionális és rendszerszerű összerendeződés a folyamatos párbeszédnek nyomán jön létre. Az interakciók cselekvési rendszerekké állnak össze, amelyeknek két típusát különböztette meg; az instrumentálisat és az expresszívét. A társadalom nagy és kiscsoportjai egyaránt végig



mennek ezen az integrációs folyamaton, akár egy új állam, egy új család vagy egy iskolai osztály belső fejlődésére gondolunk.

*A társadalmi integráció árnyaltabb definiálása* Lockwood (1964) nevéhez köthető, aki ezt a nehezen konkretizálható fogalmat ketté bontotta szociális és rendszerintegrációra. A szociális integráció szerint a társas kiscsoportok, például a család, a rokonság, szomszédság szintjén jelenik meg. Mivel mindenki beleszületik egy ilyen mikortársadalmi közegbe, természetes módon ebben szocializálódik. Lockwood szerint ezeket a kisközösségeket az azonos értékek tartják össze, amelyeket a szocializáció során sajátítanak el a csoport tagjai. Életünk során a családon, rokonságon kívül más informális csoportok tagjaivá is válunk, és az ezekhez való tartozásban szintén a közös értékek dominálnak. A rendszerintegrációt ezzel szemben a különböző társadalmi csoportok érdekegyeztetései alakítják. Ezért az aktuális érdekek és az aktuális erős érdekcsoportok függvényében a rendszerintegráció mechanizmusai nem állandóak, hanem folyamatosan változnak. Lockwood nem választja szét a kétféle integrációt, hanem úgy véli, hogy a szociális és rendszerintegráció ugyanazon jelenség más-más oldala. De amíg egyik oldalon mindenki részese egy szociális integrációnak családja-rokonsága révén, addig nem biztos, hogy a rendszerintegráció is eléri. Több ilyen társadalmi csoport, ember létezik. A tartós munkanélküliek ezreinél láthatjuk például, hogy folyamatosan esnek ki a munkanélküli ellátásokból és az ezekhez kapcsolódó rendszerekből, családjuk mégis biztonságot nyújt számukra.

*Habermas (1981)* tovább viszi gondolatunkat, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy a rendszer- és szociális integráció szétválhat egymástól. Ez már a primitív társadalmaknál is előfordult, de a kettő látványos elkülönülése inkább a modern társadalmakra jellemző. *A szociális integrációban* a lokális személyközi viszonyok, a családi-rokonsági kapcsolatok intenzív rendszere sajátos *életvilágokat*, mikroközösségeket hoz létre. Ez egy „talált” környezet, hiszen mindenki beleszületik egy családba, a társadalom egy kicsiny szegmensébe. Miközben az ember felnövekszik, értelme nyiladozik, résztvevőként megtanulja saját környezetének nyelvét és nyelvi stílusát, gondolkodásmódját, átveszi szokásait, szabályait, világértelmezéseit, hiedelmeit, a létfenntartás mindennapos tudáskészletét, az érzelmek kifejezésének és az életfeladatok megoldásának módját, azt, hogy mi a helyes, mi nem; összességében a mindennapos kultúrát. Ebben az életvilágban zajlik a kultúra, a szociális közösség és a személyiség újratermelése, a csoportidentitás megteremtése, a közösségi létformák összehangolása.

Ez a mikrotársadalmi együttműködés a személyes kapcsolatok, a kölcsönös megértés és a primer szolidaritás világa, amelyben központi szerepet tölt be a kommunikatív cselekvés. A szociális integrációval szemben a *rendszerintegráció* a társadalom olajozott működéséért felelős, azért, hogy ne boruljon fel a társadalom materiális újratermelési rendje és folyamata. Ennek érdekében a különböző alrendszerek összehangolására van szükség; például gazdaság és szakképzés, piac és szociálpolitika, törvényhozás és végrehajtó hatalom. Az alrendszerek funkcionális összekapcsolódásának *mechanizmusai* kívül esnek a hétköznapi tudaton, ezért az emberek ezek összefüggéseit sokszor nem látják. Értelmezésük azért is problematikus, mert a rendszerintegrációban másodlagosak a normák, az értékek követése, és kommunikációs logikájuk nehezen fogalmazható meg szavak segítségével.

A szociális és a rendszerintegráció különböző működési módjából adódik tehát a társadalmi integráció szétválása. A kettő azonban nem független egymástól, valójában egymásból táplálkozik. Ugyanis az életvilág hozza létre azokat az értelmezéseket, értékeket, amelyeken keresztül az emberek megítélik a rendszermechanizmusok működését, és kialakítják ehhez való viszonyukat. Köztudott, ha az emberek igazságtalannak vélik az adózás rendszerét, kibújnak alóla, vagy akkor is szeretni fogják a magyar nótát, ha a kultúrpolitika azt giccsnek minősíti. A társadalom tagjainak lehetséges viselkedéseit figyelembe kell vennie a rendszermechanizmusoknak, vagyis a rendszernek az életvilágban kell „horgonyoznia”, alá kell vetnie magát az életvilág normáinak, mert ez által nyeri el legitimitását. A társadalmi integrációt tehát az *életvilág, vagyis a szociális integráció és a rendszerintegráció egymásnak való megfelelése, egymásból való táplálkozása hozza létre*. De ha a rendszer maga alá akarja gyúrni az életvilágot, az érintett polgárok megvonják legitimációjukat, és ellenállnak az életvilág „gyarmatosításának”. Bár rendszerintegráltak a különböző mechanizmusokon (munkaerő-piac, társadalombiztosítás, oktatás stb.) keresztül, de nem válnak a társadalom integrált tagjaivá. Sőt, a társadalmat különböző értelmezések mentén szegregált életvilágokra szakítják szét, ahogy azt a szocializmusban tapasztalhattuk. Így maradt fenn az oláh cigány identitás és kultúra is (Stewart, 1994), és ezért félrevezető a cigányság esetében a szocializmus sikereit például a foglalkoztatottság adataival alátámasztani. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy az iskolázottság terén nem sikerült lényeges áttörést elérni.

Újabb kérdésként merül fel, hogy a szociális és a rendszerintegráció között miként jön létre az a megfelelés, amely a társadalmi integrációt létre hozza. Erre *Blau (1973)* kapcsolatelmélete világít rá. *A társadalmi integráció szerinte a társadalmi csoportok és rétegek között létrejövő face to face kapcsolatok rendszerén nyugszik.* Az emberek különböző szerepeik és társadalmi pozícióik mentén más-más társadalmi csoport tagjaivá válnak, interakcióba lépnek a csoportok tagjaival. Például szülőként kapcsolatban állunk gyerekünk barátaival, azok szüleivel, a pedagógussal, az iskolával, a gyermekorvossal. Munkavállalóként rendszeresen érintkezünk közvetlen kollegáinkkal, azok családjával, a társcégek dolgozóival, a helyi szakszervezettel, szakmai testületekkel. Ezek a csoportközi kapcsolatok, kapcsolathálózatok hozzák létre a társadalmi integráltság állapotát. Blau kiemeli, hogy nemcsak olyan funkcionális egymásra utaltságról van szó, mint a beteg-orvos, főnök-beosztott viszony, hanem tényleges társadalmi interakciókról. Olyan helyzetekről, amelyekben a különböző társadalmi csoportok tagjai személyesen találkoznak, információt, véleményt, gondolatokat cserélnek, erőforrásokat adnak, kapnak, cserélnek, és ezáltal csatornaként működnek a társadalmi rétegek és csoportok között.

*A kapcsolathálózati elmélet, amely sokban épít Blau elméleti munkásságára, Habermashoz hasonlóan az integráció két szintjéről, a makro- és mikrointegrációról szól. Granovetter (1973, 1982) szerint a mikrointegráció az erős kötésekben nyugszik, vagyis az olyan kapcsolatokon, amelyekben az érzelmi kötődés miatt a kölcsönös segítségnyújtás magától értetődő. Ennek természetes közege a család, a rokonság, a baráti társaság. Ezek a kapcsolatok multifunkcionálisak; segítséget nyújtanak az életfunkciók ellátásában, védelmet, biztonságot, vigasztalást nyújtanak, irányt mutatnak, és információkat közvetítenek. A végtelenségig sorolhatnánk az élet azon apró dolgait, a gyermekmegőrzéstől a betegápolásig, a pénzkölcsönzéstől a receptkiváltásig, amelyek beágyazódnak a család rendszerébe. Ezek természetes védőhálót, primer szociális védelmet, értékes erőforrásokat biztosítanak, és ezáltal mikroszinten integrálnak. Granovetter ezeket a társadalom erősen kötött csomóinak nevezi, mert ezek zártak, minthogy a kölcsönös segítségnyújtás határai végesek. Éppen ezért szegmentáló hatásuk is van, amit a külső kapcsolatok, gyenge kötések ellensúlyoznak. A gyenge kötéseknek az a funkciójuk, hogy az erősen kötött csomókat összekössék, társadalmi hálózattá fűzzék, a külső erőforrások csatornájaként működjenek, és ezáltal létrehozzák a makrointegrációt. Létrejöttük legfontosabb terepe a társadalmi munkamegosztás, de más szervezetek, intézmények, például az iskola, az egészségügy, szomszédság,*

politikai párt, sportkör is szerepet játszanak ebben. A *gyenge kötések* során az emberek ismerősként érintkeznek egymással, miközben *hidakat képeznek* az erősen kötött csomók között azzal, hogy *új információkat közvetítenek a társadalmi erőforrásokról*, és új típusú alkalmazkodásra készítetnek. Vagyis olyan eszközöket biztosítanak, amelyek saját csoporton belül nem ismertek, vagy nem állnak rendelkezésre.

Lin (1987) a gyenge és erős kötések további jellemzőivel foglalkozott, amelyhez felhasználta Parsons elméletét is. Szerinte az erős kötések az *expresszív cselekvések* által jönnek létre és maradnak fenn, amelyeknek *az a céljuk, hogy megtartsák* a családi, rokoni, baráti kapcsolatokból származó erőforrásokat, a primer szociális védelmet. Ezeket a kötések *a homofília jellemzi*, mert a szereplők hasonló társadalmi helyzetűek, és a közöttük lévő viszony szimmetrikus. A gyenge kötésekhez *instrumentális cselekvések tartoznak*, amelyek az ember hosszú távú céljaihoz biztosítanak új eszközöket, erőforrásokat. Gyenge kötések létesítésére számos helyzet adódik, többek között az iskolarendszerben, a munkahelyen, politikai és civil szervezetben, sport és művészeti körökben. A gyenge kötések létesítése és fenntartása során azonban új magatartásmódokat kell elsajátítani, folytonosan alkalmazkodni kell új helyzetekhez, tehát állandó a szociális tanulásra való készítés. Lin kiemeli, hogy a magasabb társadalmi státusú egyének több és értékesebb erőforrásokat birtokolnak, ezért az instrumentális cselekvések általában feljuk irányulnak. A kapcsolatokat heterofília jellemzi, mert különböző társadalmi csoportok, rétegek tagjai között jönnek létre. Természetesen emellett azonos társadalmi státusú emberek között is zajlik az erőforráscsere, például a munkahelyi kollektívákban, a szomszédságban.

Az előbbieket összefoglalva az mondható el, hogy az ember szociális integrációja abból a természetes kapcsolathálóból fakad, amelybe beleszületik. Ez egyrészt erős érzelmi kötődést, elsajátított kultúrát, másrészt értékes erőforrást jelent az életfunkciók ellátásában, és a valahova tartozás biztonságát nyújtja. Ezek megtartása az expresszív cselekvések által elemi érdek. A *makrointegrációban* az instrumentális cselekvések hozzák létre azokat a gyenge kötések, amelyek új erőforrásokhoz juttatják az egyént, és elősegítik társadalmi mobilitását.

De hogyan viszonyul egymáshoz a szociális és a rendszerintegráció, illetve a mikro- és a makrointegráció? Mikor mondhatjuk egy emberről, hogy társadalmilag integrált? A kérdés megválaszolásához Lin (1987) ad segítséget. Azt állítja, hogy a társadalom integrált állapota úgy érhető el, ha mindenki számára közel azonos lehetőséget biztosít a heterofilikus és homofilikus erőforráscserékre. Az individuum szintjén ez azt jelenti,

hogyan az egyén társadalmilag integrált állapota az *erős és a gyenge kapcsolatok*, vagyis az *expresszív és instrumentális cselekvések egyensúlyán nyugszik*. Az expresszív erőforrások a személyiség integritását segítik elő, az instrumentális kötések pedig a társadalmi tagságot. Az egyensúly felbomlása makroszinten a társadalom részérdekekre szakadását, dezintegrálódását idézi elő, mikroszinten pedig a személyiség szétesését, devianciáját és kirekesztődését. Egy ember például nem azért válik hajléktalanná, mert nincs lakása, hanem azért, mert elveszítette erős kötéseit.

A gyenge kötések révén megszerezhető társadalmi erőforrásokkal kapcsolatban két, témánk szempontjából hangsúlyos megjegyzést szükséges tennünk. Az egyik az, hogy a jobb társadalmi helyzetben lévő embereknek eleve több lehetőségük van instrumentális cselekvésre és a társadalmi erőforrások megszerzésére, mint a hátrányos helyzetű csoportoknak.<sup>1</sup> A másik, ahogy *Blau (1974)* állítja, hogy *általában minden társadalmi csoport hajlamos a homofíliára, azaz a saját csoporton belüli kapcsolatépítésre, de az alacsonyabb társadalmi rétegek még inkább*. A megszokott környezetben, azonos helyzetűek között könnyebb mozogni, viszont a magasabb státusú emberekkel való kapcsolatépítés több befektetést, nagyobb költséget jelent, amely visszatartó erőként hat. *Esser (1988)* kutatási eredményei ezt támasztják alá. Török és jugoszláv vendégmunkások asszimilációs folyamatát vizsgálta az NSZK-ban, és megállapította, hogy a vendégmunkások barátsághálózatai túlnyomóan homogén etnikai összetételűek. Ezt azzal magyarázta, hogy a homogén (endogén) barátsághálózatok fenntartása alacsony költségekkel jár, könnyebb a normatív elvárásoknak megfelelni. Ez egyben felhívja a figyelmet az etnikai kisebbségek exogén kapcsolatépítési nehézségeire is, mint a társadalmi integrációt akadályozó tényezőre.

---

<sup>1</sup> Lin (1987) ezt a pozíciók ereje tételének nevezi, amelyben az öröklött (származás) tényezők játszanak fontos szerepet.

## 2. ETNICITÁS ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

A szociális és rendszerintegráció belső összefüggéseinek kibontása után most az a célunk, hogy rámutassunk az etnikai, nemzeti kisebbségek társadalmi integrációjának sajátosságaira. Az ezzel foglalkozó elméleteket megközelítési módjuk szerint két csoportra oszthatjuk.

Az egyik a *makrotársadalom felől* vizsgálja az etnikai csoportok strukturális helyzetét. A többségi társadalom kirekesztő, diszkriminációs mechanizmusaival magyarázza azt, hogy a kisebbségek nagyobb valószínűséggel kerülnek a szegények közé, vagyis a dezintegráció határmezsgyéjére vagy azon túl. A másik csoport a kisebbségi léthelyzetből kiindulva *az életvilágok másságára helyezi* a hangsúlyt, és az egyéni szocializációs folyamatokat veszi nagyító alá, tehát a *mikrointegráció felől* közelít.

A *makroszociológiai* megközelítésben több elnevezés is ismert. *Giddens (1993)* *marginális osztálynak* nevezi azt a csoportot, amely etnikai származása miatt csak a gazdaság periférikus szegmensében jut munkához. A rossz munkaerő-piaci pozíció miatt bérük, életszínvonaluk lényegesen a többség átlaga alatt marad. A fogalmat az 1970-es években kezdték használni, amikor empirikus kutatásokból kiderült, hogy a nem fehéreket jóval rosszabb lakás- és munkaerő-piaci, oktatási helyzet jellemzi, mint a fehéreket (Rex, Tomlison, 1979). *Glasgow (1981)* is úgy véli, hogy a marginális osztály kialakulásának legfőbb oka a rasszizmus.

A másik fogalom, ami egyre inkább elterjedt, a *Myrdal (1963)* nevéhez köthető *underclass*. Szerinte az underclassba, illetve a társadalom legalsó régiójába azok a csoportok, főként feketék tartoztak, akik nem tudtak lépést tartani a II. világháború után a gazdaság strukturális fejlődésével, kiestek a munkaerő-piacról, és az átmeneti övezetek szegény gettóiba szorultak. *Wilson (1987)* is strukturális tényezőkhöz kapcsolja az underclass kialakulását, amit két egymásba kapcsolódó folyamattal magyaráz. Az egyik, hogy a gazdaság technológiai fejlődése miatt főként a városi feketék kiszorultak a gyáriparból, és nem találtak új munkalehetőségeket. Ezzel párhuzamosan a középosztályosodó feketék elhagyták a gettókat, így a gettóban maradtak elveszítették gazdasági és társadalmi kapcsolataikat, és izolálódtak a társadalom fő áramaitól.

*Ladányi-Szelényi (2001, 2004)* az underclass fogalmát használták nemzetközi szegénykutatásukban, melynek keretében hat posztszocialista országban vizsgálták a



szegénység és etnicitás összefüggéseit. A következő három pontban foglalták össze definíciójukat. „1. Az underclass tagjai földrajzi értelemben a társadalmi többségtől elkülönült helyen – többé-kevésbé homogén etnikai összetételű gettókban – laknak, továbbá elkülönülten élnek az underclass magvát alkotó etnikai csoport azon tagjaitól is, akik valamivel jobb társadalmi helyzetbe kerültek. 2. Az underclasst – szemben a „szegényekkel” - a társadalom „fő vonulatához” tartozók „kívül rekedtnek” vagy „feleslegesnek” vagy „haszontalannak” tartják: úgy vélik róluk, hogy nem járulnak hozzá a társadalom gyarapodásához, csupán szociális segélyekből élnek. 3. Az underclass tagjainak a gyermekei is nagy valószínűséggel ebben az osztályban maradnak.”<sup>2</sup> Hangsúlyozzák, hogy az underclass történetileg egyedi jelenség, amit a gyors változásban lévő rendszerek termelnek ki.

Igazából sem a marginális osztály, sem pedig az underclass fogalma nem ad kielégítő választ az etnikai kisebbségek helyzetére. Egyrészt azért, mert mindkét kategóriában erőteljes ugyan az etnikai dimenzió, a rasszizmus, de a többségi társadalom mélyszegénységben, kirekesztettségben lévő tagjait is magukba foglalják. Másrészt azért, mert nem az egész etnikai kisebbséget, hanem annak egy részét, igaz, többségét érinti. Két fontos kérdésről terelik el a figyelmet; először is arról, hogy a többségi társadalom tagjai etnikai diszkrimináció hiányában miként sodródnak a marginális osztályba vagy az underclassba. Másodszor pedig arról, és ez a lényegesebb, hogy mi történt a feketék, illetve az etnikai kisebbség középosztályosodó tagjaival, miként tudták elhagyni a gettókat, milyen erők játszottak szerepet társadalmi mobilitásukban.

A *mikrointegráció* felől közelítik meg az etnikai kisebbségeket a *szocializációs* elméletek. Az Egyesült Államokban *három modell*, illetve szemlélet formálódott ki, és ezek némileg közelebb visznek integrációs problémáik megértéséhez. Az első a *teljes asszimilációt* tartja kívánatosnak. Azt, hogy a bevándorlók hagyják el saját kultúrájukat, és vegyék át a többségi társadalom szokásait, normáit. Liberálisabb álláspontot tükröz az *olvasztótégely modellje*, amely szerint a bevándorlók megőrizhetik hagyományaikat. Így a többségi társadalom és a kisebbségi csoportok kapcsolatainak, érintkezéseinek következtében a kulturális sokféleségek találkozásából új kulturális mintázatok alakulnak ki. A *kulturális pluralizmus* hívei elismerik a különböző kultúrák egyenjogúságát. Olyan plurális társadalmi közeg kialakítására törekszenek, amelyet a

---

<sup>2</sup> Ladányi János - Szelényi Iván A kirekesztettség változó formái. Napvilág Kiadó, Budapest 2004. 16.o.

multikulturális szemlélet és gyakorlat jellemez. Ehhez kapcsolható a *bikulturális* vagyis a *kettős szocializációs* modell (Valentine, 1968, 1971), amely azt hangsúlyozza, hogy a kisebbségi létbe született egyén családján keresztül először saját kisebbségi kulturális rendszerét, életvilágát sajátítja el, ebben tanul meg otthonosan mozogni.

Amikor a többségi társadalom intézményeivel találkozik, elsőként általában az oktatási-nevelési intézményekkel, idegen világba kerül. Az ismeretlen környezet kulturális standardjait nem érti, ezért eligazodni sem tud ebben. A többségi társadalomnak az a feladata, hogy bevezesse a gyermeket a többségi kultúrába úgy, hogy közben saját kultúráját ne veszítse el. A kisebbségi létbe született személynek ugyanis mindkét kultúrára szüksége van ahhoz, hogy saját környezetében és a többségi társadalomban is hatékonyan mozogjon a különböző erőforrások megszerzése érdekében. Ez a *bikulturális szocializáció, amely a társadalmi integrációt segíti, egy interetnikus személyközi kapcsolatrendszerbe ágyazódik bele. DeAnda (1984) szerint három fő ágense van ennek a folyamatnak, a translátor, a mediátor és a modell. A translátor* olyan személy, aki az etnikai kisebbség tagjaként már sikeres bikulturális szocializáción ment keresztül, jól közlekedik mindkét kultúrában, ezért segítséget tud nyújtani társainak, képes átfordítani, megmagyarázni számukra a többségi társadalom kulturális standardjait. A mediátor a többségi társadalom képviselője, aki közvetítő funkciókat tölt be a kisebbségi és a többségi csoportok között. A modell pedig konkrét, lemásolható viselkedési mintáin keresztül ad segítséget.

A három modell a többségi társadalom háromféle viszonyát fejezi ki az etnikai kisebbségekkel szemben. Arról azonban kevés tudományos ismeretünk van, hogy maguk az etnikai kisebbségek milyen folyamaton, melyik szocializációs modellen mennek végig, amíg a gettóból eljutnak a középosztály kertvárosaiba. Arról is keveset tudunk, hogy maguk a kisebbségek milyen viszonyt alakítanak ki individuumként és csoportként az egyes modellekkel. De az jól érzékelhető, hogy a kisebbségek csoportként történő integrálása csak a bikulturális szemlélettel valósítható meg.



### 3. AZ ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓJÁNAK ÚJ MODELLJE

Az előzőekben felvázolt makro- és mikorszintű elméletek önmagukban nem adták meg a választ az etnikai kisebbségek, jelen esetben a magyarországi cigány emberek, integrációs nehézségeire és sikereire. Továbbá az integráció empirikus méréséhez szükséges mutatókkal sem szolgáltak. Ezért arra volt szükségünk, hogy kidolgozzuk saját értelmezési modellünket és az ehhez tartozó indikátorokat. Elméleti kiindulásunk az alábbi öt pontban összegezhető:

1. A társadalmi integráció két szinten valósul meg, a rendszermechanizmusok és a szociális integráció, vagyis az életvilág mentén. De önmagában egyik sem hozza létre a társadalmi integrációt (Habermas).
2. A társadalmi integráció a különböző társadalmi pozíciójú csoportok közötti gyenge (hídszerű) kötések és a csoporton belüli erős kötések egyensúlyán nyugszik (Blau, Granovetter, Lin).
3. Az alacsonyabb társadalmi helyzetűek és az etnikai kisebbségek inkább a homofílikus, illetve az endogén társadalmi kapcsolatokat részesítik előnyben, mert ezek kevesebb „költséggel” járnak (Blau, Esser), és/mert a biculturális szocializáció hiányosságai miatt kevésbé járatosak a többségi kultúrában (Valentine, DeAnda).
4. Az etnikai kisebbségek jelentős része a gyors társadalmi változások következtében az underclass részévé válik (Myrdal, Wilson, Ladányi-Szelényi), mert megfosztódik a csoporton belüli és kívüli gyenge kötésektől, tehát a társadalmi erőforrásoktól.
5. Az etnikai kisebbségek egy része megindult a középosztályosodás felé, tehát a biculturális szocializációs folyamaton keresztülmenve sikeresen integrálódott (vagy asszimilálódott).<sup>3</sup>

Modellünkben a társadalmi integráció folyamata a *szociális integrációval* kezdődik, amely során a személyiség újratermelődik, és beépül egy adott életvilág kulturális standardjaiba. Ezt a szubjektív világot a kommunikatív cselekvések hangolják össze, és az érzelmi kapcsolatok, erős kötések fogják körül. *Caplan* (1976) „support systemnek”, támogató közösségnek nevezi ezt a családi-rokonsági rendszert, amely egyedül képes az egyént individuálisan kezelni, és személyes szükségleteire reagálni, mentális egészségét

---

<sup>3</sup> Az asszimiláció kérdését nehéz megítélni, mert a szerzők a feketék és fehérek kontextusában ezt nem érintik.

megóvni.<sup>4</sup> Ezek mind olyan természetes erőforrások, amelyek az alapvető biztonság szükségleteit elégítik ki, vagyis a szociális integrációt biztosítják. Megtartásukat az expresszív cselekvések biztosítják. Az ilyen személyes kapcsolatok hiánya az egyén teljes önfeladásához, társadalomkívüliségéhez vezethet, mint azt Albert Fruzsina és Dávid Beáta (2001) is bemutatták hazai hajléktalan kutatásukban.

A szociális integrációra épül rá a rendszerintegráció, a társadalom és a munkamegosztás rendszerébe, valamint a különböző intézményekbe történő beépülés, amelyeken keresztül az instrumentális cselekvések segítségével elérhetők a társadalmi erőforrások. Az alábbi táblázatban (1. sz. Szöveges táblázat) bemutatjuk a társadalmi integráció két összetevőjének kapcsolathálózati jellemzőit. Ez a modell azokra a személyekre vonatkozik, akik a többségi társadalom részét képezik, ebbe születtek bele, és egész életüket itt élik le.

1.sz. Szöveges táblázat

**A társadalmi integráció jellemzői**

| DIMENZIÓK                                       | A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÖSSZETEVŐI   |  |
|---|--|--|
| <i>Integráció típusai</i>                       | <i>Szociális integráció<br/>(mikrotársadalom szintje)</i>  | <i>Rendszerintegráció<br/>(makrotársadalom szintje)</i>  |
| <i>Integráció funkciói</i>                      | A személyiség, a kultúra újratermelése, elsődleges szocializáció, biztonság, identitás kialakítása | Anyagi, szimbolikus javak, szervezetek, a társadalmi lét újratermelése, és a társadalom tagjainak ebbe való bekapcsolása |
| <i>Az emberi kapcsolatok típusai</i>            | Erős kötések, családi, rokoni, baráti kapcsolatok  | Gyenge kötések, ismerősök hálózatai  |
| <i>A társadalmi cselekvés típusai és céljai</i> | Expresszív cselekvés, melynek célja az értékes erőforrások megtartása                              | Instrumentális cselekvés, melynek célja az erőforrások pótlása, és új erőforrások megszerzése                            |
| <i>Az emberi kapcsolatok jellemzői</i>          | Azonos társadalmi helyzetű emberek között jönnek létre (homogén)                                   | Azonos és különböző társadalmi pozíciójú emberek között alakulnak ki (homogén, heterogén)                                |
| <i>A kapcsolatok eredménye</i>                  | Csoporton belüli integráció  | Csoportok közötti integráció   |

A *többségi társadalom* esetében az egyén szociális integrációja során saját többségi társadalmába szocializálódik, annak norma és szabályrendszerét sajátítja el. Még akkor is, ha a társadalom erősen hierarchizált és különböző életforma csoportokra oszlik, mert ez határozza meg verbális kommunikációs és kapcsolati mintázatait, kognitív tanulási stílusát (Réger, 1990), és ami a legfontosabb, a személyes és nemzeti identitását. Az

<sup>4</sup> Caplan (1976) által ismertetett mentális funkciók: információk szűrése és közvetítése, visszajelentő-útmutató rendszer, a világról alkotott kép forrása, közbenjár és eligazít a problémák megoldásában, konkrét gyakorlati segítséget nyújt, regenerálódás helyszíne, referencia- és kontrollcsoport, személyes identitás forrása, érzelmi támogatás közege.

*etnikai kisebbségi csoportba* született gyermek saját kisebbségi kultúrájának átörökítésében vesz részt, azzal azonosul, nem is tehet mást, mert kezdetekben ez az egyetlen létező világ számára (Berger-Luckman, 1966). Ez az elsődleges csoport adja számára azokat az erős kötéseket, cselekvési mintákat, erőforrásokat, amelyek megteremtik számára az alapvető biztonságot. Itt fogalmazódnak meg azok az értelmezési keretek is, amelyek támpontot nyújtanak saját etnikai másságának megkonstruálásához, identitásának kialakulásához. A társadalom ezen erős csomói, ahogy Granovetter nevezi, akár többségi, akár kisebbségi léthelyzetűek, elvárják a csoport iránti lojalitást, a szolidaritást, a szabályok betartását, ellenkező esetben a normaszegőktől megvonják a támogatásokat, és kirekesztik közösségükből. De az erős kötések önmagukban még nem eredményeznek *társadalmi integrációt*, ehhez *gyenge kötésekre, különösen hídszerű gyenge kötésekre van szükség*. Fontosságuk abban rejlik, hogy újabb és újabb erőforrásokat, információkat nyújtanak, összekapcsolják az egyént a rendszerszerű mechanizmusokkal, és segítik társadalmi mobilitását, rendszer- és társadalmi integrációját. *A rendszerintegráció szintjén, amíg a többségi társadalom tagjai saját kulturális standardjaikat követik, addig a kisebbségi létbe született embereknek a többségi társadalom világában kell eligazodniuk a külső erőforrások megszerzése érdekében.* Ezzel a problémával nemcsak az etnikai kisebbségek, hanem a felnőttként hazát, országot cserélők is szembe kerülnek. A nehézség tehát abban áll, hogy a kisebbségi csoporthoz tartozó személy számára a szociális integrációt saját kisebbségi családja-rokonsága biztosítja, a rendszerintegrációt pedig a többségi társadalom csoportjai. A társadalmi integráció érdekében mindkét kultúra erőforrásaihoz hozzá kell jutni, amit a duális szemléletű bikulturális szocializációs folyamat segíthet elő. A többségi társadalom kulturális standardjainak megismerésében és követésében fontos szerepet játszanak a transzlátorok, mediátorok és modellek. A strukturális kényszer az integrációs szinteket is megkettőzi, vagyis az etnikai/nemzeti kisebbségek esetén a társadalmi integráció négy szintjében kell gondolkodnunk. A következő táblázat (2. sz. *Szöveges táblázat*) ezt a megkettőzött folyamatot mutatja be. Összegezve; az etnikai kisebbségi létbe született személyek sikeres társadalmi integrációjához endogén és exogén kötésekre, valamint bikulturális szocializációs folyamatra van szükség. Ezért kutatásunk középpontjában az erős és gyenge, az endogén és exogén kapcsolatok állnak. Ezen kötések típusának és mennyiségének *mikroszociológiai vizsgálata közelebb vihet minket a hazai cigányság belső integrációs*

*folyamatainak feltárásához és megértéséhez, feladataink újragondolásához, és fontos adalékokkal egészítheti ki a makroszociológiai vizsgálatokat.*

2. sz. Szöveges táblázat

**Az etnikai/nemzeti kisebbségek társadalmi integrációjának jellemzői**

| DIMENZIÓK   | A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÖSSZETEVŐI  |  |
|---|---|--|
| <i>KISEBBSÉGI CSOPORTON belüli integráció típusai</i> | <i>SZOCIÁLIS INTEGRÁCIÓ (mikrotársadalom szintje)</i>   | <i>RENDSZERINTEGRÁCIÓ (kisebbségi csoport szintje)</i>   |
| <i>Az integráció funkciója</i>                        | A személyiség, a kultúra újratermelése, elsődleges szocializáció, biztonság, identitás kialakítása      | A kisebbségi lét komplex reprodukálása, védelem a többségi társadalommal szemben   |
| <i>Emberi kapcsolatok típusai</i>                     | Erős kötések, családi, rokoni, baráti kapcsolatok   | Gyenge kötések, ismerősök hálózatai  |
| <i>A társadalmi cselekvés típusai és céljai</i>       | Expresszív cselekvés, melynek célja az értékes erőforrások megtartása                                   | Instrumentális cselekvés, melynek célja a tranzítorok és a modellek elérése  |
| <i>Az emberi kapcsolatok jellemzői</i>                | Azonos társadalmi helyzetű emberek között jönnek létre (homogén)  | Azonos és különböző társadalmi pozíciójú emberek között alakulnak ki (homogén és heterogén)  |
| <i>A kapcsolatok eredménye</i>                        | Csoporton belüli integráció   | A kisebbséghez tartozó csoportok közötti integráció, kisebbségi kultúra megőrzése és reprezentálása, a kisebbségi jogok garantálása  |
| <i>TÖBBSÉGI TÁRSADALMON belüli integráció típusai</i> | <i>SZOCIÁLIS INTEGRÁCIÓ (lokális társadalmak szintje)</i>   | <i>RENDSZERINTEGRÁCIÓ (makrotársadalom szintje)</i>  |
| <i>Az integráció funkciója</i>                        | A többségi társadalom szociális normatíváinak elsajátítása révén a többségi társadalomba való befogadás | Anyagi, szimbolikus javak, szervezetek, a társadalmi lét újratermelése, és a társadalom tagjainak ebbe való bekapcsolása             |
| <i>Az emberi kapcsolatok típusai</i>                  | Erős és/vagy informális gyenge kötések  | Gyenge kötések, ismerősök hálózatai  |
| <i>A társadalmi cselekvés típusai és céljai</i>       | Expresszív és instrumentális, melynek célja a mediátorok és a modellek elérése                          | Instrumentális cselekvés, melynek célja az erőforrások pótlása, és új erőforrások megszerzése, felfelé irányuló társadalmi mobilitás |
| <i>Az emberi kapcsolatok jellemzői</i>                | Társadalmi helyzetet tekintve homogén, etnikailag exogén  | Társadalmi helyzetet tekintve homogén és heterogén, etnikailag exogén  |
| <i>A kapcsolatok eredménye</i>                        | Különböző csoportokon belül a kisebbségi és többségi tagok közötti integráció                           | A csoportok közötti integráció   |

#### 4. A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ GONDOLATKÖRE A HAZAI CIGÁNY KUTATÁSOKBAN

Egyre szaporodnak azok a szociológiai kutatások, amelyek a hazai roma népesség helyzetét tárják a nyilvánosság elé. Nem feladatunk ezek teljes körű bemutatása, csak azokra térünk ki, amelyek középpontjában a *társadalmi integráció-szegregáció* kérdésköre áll, és támpontul szolgáltak saját kutatásunkhoz is.

Az első teljes körű cigányösszeírás (1893) mellett az utóbbi évtizedekben végzett vizsgálatok különbözőképpen közelítenek a cigányság társadalmi integrációjának problémájához, amelyeket a következő öt csoport szerint tipizálhatunk: *strukturális, multikulturális, kulturális antropológiai, szociálpszichológiai, valamint underclass* irányzat. Ezek fontosabb eredményeit érintjük az alábbiakban.

##### 4.1. Az 1893. évi cigányösszeírás

A cigány népesség első tüzetesebb összeírására 1893-ban került sor Magyarországon, amelyet az első szociológiai jellegű cigánykutatásnak is tekinthetünk. Az átfogó adatfelvételben központi szerepet kapott az *integráció-szegregáció* vizsgálata. A kort jellemző asszimilációs törekvések ellenére a kutatás célja mégis csak az volt, hogy bemérjék a cigány és nem-cigány lakosság közötti társadalmi távolságot, és kijelöljék azokat a sarokpontokat, amelyek elősegíthetik a hazai cigányság polgárosodását, és a gazdasági-társadalmi viszonyokhoz való jobb alkalmazkodását. A kor szelleméből adódik, hogy mindezt az etnikai, nemzeti jelleg, kultúra, nyelv teljes elhagyásával, felszámolásával képzelték el.

Az összeírás során vizsgálták a cigányság letelepedettségét, iskolai végzettségét, foglalkoztatottságát, a társadalmi normákhoz való igazodását. A *lakóhely* mentén három kategóriát különböztettek meg; az *állandóan letelepedettek*, a *huzamosabb ideig egy településen élőket*, és a *vándorcigányokat*, akiknek nem volt lakhelyük, családjaikkal együtt faluról-falura vándoroltak. Az így képzett csoportok „integráltsági”, illetve beilleszkedési szintjét további változók segítségével jellemezték: *lakóházuk településen belüli elhelyezkedésével, valamint a cigány nyelv használatával*. A településen belüli elkülönülést és a cigány nyelv használatát olyan elzárkózásnak tekintették, amely felerősíti az etnikus jelleget és az elszigetelődést.

Az integrálódás, illetve az asszimilálódás folyamatát az *iskolai végzettség*, a *magaviselet*, a *törvényes házasságkötések mentén is vizsgálták*. Az iskolát általában a

polgárosodás szempontjából tartották fontosnak, de a cigányság esetében olyan asszimilációs eszköznek is vélték, melynek segítségével a kisgyermekeket meg lehet fosztani etnikai sajátosságaiktól. A magaviselet esetében a kérdezőkre bízták annak eldöntését, hogy a cigány emberek mennyire alkalmazkodnak a közrend követelményeihez. A kapott adatok interpretálása sok nehézséget okozott, és maga a zárótanulmány is elismeri, hogy a magatartás megítélése meglehetősen szubjektív benyomásokon alapult. A házasságkötések esetében az adaptálódás arányának megállapítása volt a cél. Úgy gondolták, hogy a törvényes házasságkötésben egyrészt a törvénytisztelő magatartás és a közszokásokhoz való alkalmazkodás fejeződik ki, másrészt eszköze a nem-cigány, különösen a komasági kapcsolatok építésének.

*Foglalkozási viszonyaikról* szintén részletes adatbázis és elemzés készült. A cigány emberek túlnyomó többsége bekerült valamelyik foglalkozási csoportba, de ez nem jelentette azt, hogy az év teljes időszakában rendszeres jövedelemmel rendelkeztek, sőt, sok esetben, jegyzi meg a tanulmány, a tiltott „cigány foglalkozások” elbűjtatására szolgáltak.

A fenti dimenziók mentén kapott adatok meglehetősen vegyes képet mutatnak a 19. századi hazai cigányság asszimilációs helyzetéről. Bár a 280 ezer főnyi népesség kilencetizede letelepedettnek minősült, csak 40 százaléka élt vegyes környezetben. Több mint 50 százaléuk már túljutott a nyelvcserén, ugyanakkor csak 6 százalék körül volt az írni-olvasni tudók aránya, és a tanköteles korú gyermekek kétharmada nem járt iskolába. Szintén kétharmaduk magatartását kifogástalannak minősítették, de mindössze egynegyedük volt törvényes házas.

A kutatás összegzésében sok érdekes javaslat megfogalmazódott a cigányság polgárosodásának előmozdítása érdekében. Például több „cigány foglalkozást” érdemesnek tartottak arra, hogy polgári foglalkozásként ismerjék el. Az akkori társadalompolitikai, illetve szociálpolitikai gondolkodás és állami felelősségvállalás azonban még nem tartott ezek megvalósíthatóságának szintjén sem Magyarországon, sem Európában.

#### *4.2. A strukturális iskola*

Annak ellenére, hogy a szocializmus időszakában a politika már az 1950-es évek végétől foglalkozott a cigányság élethelyzetével, több mint 70 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ismét szociológiai adatok kerüljenek elénk az ország cigány népességének



társadalmi állapotáról. A kutatás és a sok viszontagságot megélt kutatási zárótanulmány Kemény István nevéhez kötődik.

A *Kemény (1976)* nevével fémjelzett strukturális-iskola a társadalmi integráció szempontjából vizsgálta ezt a népességet. Az 1971. évi felmérés az 1960-as évekbeli KSH- kutatások folytatásának is tekinthető. *Ferge Zsuzsa* (1969) a szocialista gazdasági és társadalmi viszonyokhoz adaptált rétegződéelmélete és empirikus kutatása egyértelműen rámutatott arra a tényre, hogy a múlt öröksége mellett a szocialista társadalom strukturális viszonyai is újratermelik a társadalmi egyenlőtlenségeket és a szegénységet. Kemény a Ferge-féle elméleti alapon maradva széleskörű adatbázissal bizonyította be, hogy a társadalmi munkamegosztás rendszerében a legesélytelenebbek a romák, vagyis a romák többsége szegény alacsony iskolai végzettsége, térbeli szegregációja következtében. Van közöttük abszolút szegény is a szó Rowntree-i értelmében, de leginkább halmozottan hátrányos helyzetűek a Townsendi fogalom alapján.

*Kemény (1974)* hamarosan tovább lépett a rétegződéelméleten, és amellet foglalt állást, hogy a magyarországi *cigányság elkülönülő életforma-csoportokra oszlik* a nyelvhasználat tekintetében, társadalmi helyzetüket azonban strukturális tényezők, a munka társadalmi megosztásában elfoglalt helyük határozza meg. Álláspontja szerint a cigánykérdés nem etnikai, hanem társadalmi réteg, pontosabban egyenlőtlenségi kérdés. Az azonos társadalmi helyzetű cigány és magyar lakosság életformája közel áll egymáshoz, amelyre inkább az alsó réteg szubkultúrája jellemző. *A cigányság integráltságát jelző leglényegesebb indikátornak a térbeli, illetve a lakóhelyi szegregációt tartotta.* Az 1971. évi adatfelvétel azt mutatta, hogy a cigány népesség kétharmada telepi körülmények között, kizorítva élt. De ennek okaira nem mutatott rá, mert figyelmen kívül hagyta az etnikai dimenziót. A cigányságot „csak” társadalmi egyenlőtlenségi problémaként, szegény kérdésként közelítette meg, amit *Csalog Zsolt (1973)* is bírálta; „A cigányság hivatalosan szociális kategória a fajiság hallgatólágosan elfogadott alapszemponjtjával, de az etnikus szempontok, csoport-relációk teljes figyelmen kívül hagyásával.”<sup>5</sup> Kemény így nem lépett túl a hivatalos politikai állásfoglaláson, amely a cigány kultúra felszámolására és a teljes asszimilációra törekedett.

*Havas Gábor (1982)* az életforma-csoportok mentén tovább vizsgálódott, és az etnikai dimenzió érintésével kibontotta az egyes cigány csoportok integrációs nehézségeit.

---

<sup>5</sup> Csalog Zsolt *Etnikum? Faj? Réteg?* Adalékok a „cigányság” fogalmához *Világosság* 13. 1973/1. 41.o.

*Három csoportot különböztetett meg. Azok, akik megőrizték a hagyományos „szerző-mozgó” életforma* elemeit, például a rongy- és tollszedők, nehezen illeszkedtek be a társadalmi rendbe, nagy volt a társadalmi távolság köztük és a többségi társadalom között. Látszatintegrációjukat „kétnyelvűséggel” jellemezte, mert a csoport tagjai látszólag betartották azokat a szabályokat, amelyek a különböző engedélyek megszerzéséhez szükségesek voltak. Ugyanakkor igyekeztek kijátszani a hatóságokat, és a foglalkozásúzés közben saját életformájukat és identitásukat megőrizni. A következő csoportba azok tartoztak, akik *lakóhelyüktől távol kényszerültek munkát vállalni*. Havas szerint életformájukat az integráció szempontjából egymásnak feszülő erővonalak jellemezték. Egyrészt az (építő)ipari foglalkoztatottságot olyan szocializációs lépcsőfoknak tartotta, amely során a cigányok hozzászoknak az ipari munka világához, megismerik a munkahely szervezeti függésrendszerét, szert tesznek nem-cigány szimmetrikus munkahelyi kapcsolatokra, melyeken keresztül új szociális mintázatokat tanulnak meg. Ezek a munkahelyek az integráció irányába hatnak. Másrészt a rokonsági kapcsolatok mentén szerveződő cigány brigádok nehezítik az etnikus határok átlépését. Ezen túl az is ellenhatást gyakorol, hogy a városi, munkahelyi és az otthoni, falusi környezet közötti civilizációs távolság áthidalhatatlan. *A harmadik csoport* haladt előre a legnagyobbat az integrációs folyamatban. Ebben több tényező játszott szerepet; *a napi bejárással* megközelíthető munkahely, a női munkavállalás, interetnikus falusi kapcsolatok, a közvetlen lakóhelyi környezet paraszti és munkás magatartási mintázatai. Havas ebben a tanulmányában az *integráció megszokott mutatói mellett (munkaerő-piac, lakóhelyi környezet) új indikátorokat is alkalmaz;* a kiscsaládokra való szakadást és a felhalmozó életvitelt.

*Solt Ottilia (1975)* a Budapestre beköltöző cigányok vizsgálta során hasonlóan járt el. *Négy csoportot* állított fel; a hagyományos foglalkozást űzők, a hagyományos foglalkozást vállalati munkaviszonnyal váltogatók, a proletarizálódottak és a megállapodott munkás cigányok kategóriáit. Ez utóbbiról úgy vélekedett, hogy a legintegráltabb, amely átvette a szakképzetlen munkásság életformáját.

A rendszerváltással azonban felborult ez az integrációs tendencia. Az új politikai és gazdasági rendhez új racionalitások és értékek tartoznak. Saját kutatási tapasztalataink azt mutatják, hogy a rekapitalizálódás folyamatában éppen azok járnak az integráció élén, akik a szocializmusban legkevésbé voltak integráltak, de megőrizték kultúrájukat.



Az első cigányösszeírás után 100 évvel, *1993-ban újabb* tényfeltáró kutatás tárta elő a romák gyors dezintegrálódásának folyamatát. A zárótanulmány az 1971-1993 közötti változásokra is rámutat.<sup>6</sup> A vizsgálatban a hagyományosnak számító strukturális dimenziók kaptak szerepet; a térbeli-településtípus szerinti eloszlás, a munkaerő-piaci helyzet, és az iskolázottság szintje.

A kutatás eredményei azt jelzik, hogy a szocializmus idején a romák a formális munka világán keresztül majdnem teljesen bekapcsolódtak a magyar társadalomba, és életkörülményeik színvonala is jelentősen közeledett a többség átlagához. Ez *integrációs folyamatként* értelmezhető. A földrajzi, illetve regionális, valamint településtípusok szerinti eloszlásuk, településeken belüli elhelyezkedésük, iskolázottsági szintjük azonban erős *szegregációs tendenciákat* mutatnak. Ezek között a vízválasztó szerepét az iskolai végzettség tölti be. A szegregációs dimenziók összefonódása erős hatást fejtett ki a munkahelyi dezintegrálódásra, összességében a romák társadalmi kirekesztésére az 1980-as évek végétől. A reprezentatív felmérés egyértelműen feltárta, hogy a szocializmus időszakában *egyszerre voltak jelen az integrációs és szegregációs folyamatok, de ez utóbbiak nagyobb erővel hatottak*. Ha a szereplők oldaláról is megvizsgáljuk ezeket a folyamatokat, azt láthatjuk, hogy az *integrálódást* az egyik oldalon a politika, az állam, a másik oldalon a cigányság akarata segítette elő. A *szegregálódás*, a szegregáció továbbélése a helyi döntéshozók, a lokális társadalmak ellenállásának következménye. Ebbe éppen úgy beletartoznak a központi döntések helyi elodázásai, mint a nyílt vagy burkolt ellenségeskedések, a cigányok megkülönböztetése és társadalmi erőforrásoktól való megfosztása.

Az érintett felmérések és más kutatások egyértelműen rámutatnak az iskolai végzettség szintjében tapasztalható lemaradásukra. Ezért az álláspont alakult ki, hogy a roma-kérdés megoldásának sarokpontja az iskola, hiszen az iskolai végzettség és foglalkoztatottság, az életkörülmények színvonala szoros összefüggésben állnak egymással.

*Havas et al (2002)* kutatása széleskörűen előtérbe tárja a roma gyerekek iskoláztatásának helyzetét, és azt, hogy nem csökkent, hanem inkább növekedett a cigány gyermekek iskolai szegregációja. A kutatás strukturális szemléletéből következik, hogy a roma gyerekek többségére úgy tekintenek, mint társadalmilag hátrányos helyzetű, vagyis szegény gyerekekre. Ez persze igaz, de nem érintik a magyar oktatási rendszer belső

---

<sup>6</sup> A kutatást Kemény István, Havas Gábor, Kertesi Gábor vezette.

strukturális kérdéseit, vagyis azt, hogy a magyar pedagógiai módszerek, a tananyag szerkezete és annak tanítási-tanulási stílusa mennyire illeszkedik a cigány gyermekek kulturális másságához. Az iskolázottság problémájának ez a megközelítése nem lép túl a kompenzatórikus, illetve „kiegyenlítő oktatás” azon elvén, mely szerint a hátrányos szociokulturális környezetből érkező gyermek korrekcióra és pedagógiai fejlesztésre szorul. Mindaddig, amíg nem teszünk lépéseket a bikulturális szemlélet és szocializációs módszerek meghonosítására a magyar iskolarendszerben, nem várhatunk jelentős változásokat a cigányság iskolázottsági szintjének emelkedésében.

#### 4.3. Multikulturális megközelítés

A társadalmi integráció egyik legfontosabb eszközét, az *iskolát veszi nagytó alá Forray R. Katalin és Hegedűs T. András* is. A cigányságot olyan etnikai kisebbségi csoportként definiálják, amelynek saját kulturális rendszere és kerete van a mindennapi élet világában. A cigány gyermekek iskolai gondjait a többségi társadalom és a kisebbségi csoport közötti kulturális különbségek felől közelítik meg, és a bikulturális szocializáció mellett teszik le voksukat. (Forray-Hegedűs, 1987).

Empirikus kutatásukban (*Forray-Hegedűs, 1990*) a *cigány gyermekek iskolai pályafutását, sikerességét-sikertelenségét vizsgálták*. A mintájukba bekerült gyermekek közül majdnem minden második évet ismételt. Ez az adat szignifikánsan jelzi a cigány gyermekek beilleszkedési nehézségeit a magyar iskolarendszerbe, továbbá felhívja a figyelmet a kulturális különbözőségekre és az esetleges kulturális konfliktusokra. A *megkérdezett szülők túlnyomó többsége* azon a véleményen volt, hogy az iskola ne nevelje gyermekét, tehát az iskola ne akarja felülírni a családi szocializációban lezajló etnikus kultúra átörökítését. A szülők inkább azt várják el az iskolától, hogy készítsék fel a gyermeket a továbbtanulásra (83 százalék), adjon több segítséget a társadalmi integrációhoz, tanítsa meg a gyermeket közlekedni a többségi társadalomban (a szülők kétharmada).

A szerzők a *cigány gyermekek szocializációs másságával is* magyarázzák azt a tényt, hogy a lányok kisebb arányban jutottak el a felső tagozatba, de aki már eljutott idáig, nagyobb valószínűséggel fejezi be a nyolc osztályt, mint fiú társaik, akik az 5-6. osztályban megrekednek. Az *iskolai teljesítmény és a családi szocializáció közötti összefüggés* vizsgálatakor kiderült, hogy a magasabb szintű iskolai aspirációt közvetlenül befolyásoló *iskolai tényező* a pedagógus elfogadó magatartása, a tanórán

kívüli foglalkozásokon való részvétel gyakorisága, a *család oldaláról* pedig az apa munkahelyi integrációja, iskolai végzettsége, a család kulturális miliője (könyvek birtoklása). A szerzőpáros azonban a hagyományos strukturális mutatók (iskolai végzettség szintje, foglalkoztatottság) mentén vizsgálódott. A fölvázolt elméleti keret a multikulturalizmus és bikulturális szocializáció empirikus kibontásával és mérésével adós maradt. Annak ellenére, hogy Forray (1998) a cigányság társadalmi integrációjának megoldását a *multikulturális/interkulturális szemléletű közoktatásban látja*, ennek gyakorlati megvalósítására nem pedagógiai módszertani, hanem oktatáspolitikai javaslatokat fogalmazott meg.

#### 4.4. A kulturális antropológiai irányzat

Az utóbbi évtizedekben a kulturális antropológiai jellegű cigány kutatások is megjelentek hazánkban. Talán vitatható a szociológiai vizsgálatok között említést tenni ezekről, de úgy vélem, hogy újszerű megközelítésük és a hazai tudományos gondolkodásra tett hatásuk miatt megkerülhetetlenek. A kulturális antropológia legfőbb törekvése ugyanis a *cigányság, mint etnikai csoport emancipálása*, a kultúrák egyenjogúságának elismertetése, közvetve a *multikulturális szemlélet erősítése*. Igaz, az ilyen jellegű kutatásoknak nem célja a kultúrák hasonlóságának feltárása, éppen ellenkezőleg, az egyedi vonások, a kulturális másság, a nemzeti vagy etnikai sajátosságok bemutatása a fontos. Ezek eszközként is szolgálnak az asszimilációs politikákkal szemben, és az integrációs törekvések mellett, mert a kulturális antropológia szerint egy idegen vagy bevándorló népcsoportot csakis akkor lehet integrálni egy társadalomba, ha kulturális másságukat elfogadjuk.

A kutatások központi kérdése, hogy a cigányság etnikumként definiálható-e, és ha igen, hogyan szerveződik, alakul ez az etnikus kultúra, milyen jellegzetességekkel írhatók körül. Szuhay-Csongor (1992) olyan nemzetiségnek tartja a cigányságot, amely igen zárt etnikus endogámiát dolgozott ki, és amelynek alrendszereit a magyar, a cigány és a román anyanyelvű cigányok alkotják. Szuhay (1999) a cigányság kultúráját népi kultúrának tartja, amelynek mindennapos életszervező sajátosságai környezetétől eltérnek. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy ez egy olyan társadalmi folyamat terméke, amit a többségi-kisebbségi csoportok interakciói, egymáshoz való viszonyulásai folyamatosan módosítanak, alakítanak. Ezért nem beszélhetünk egységes etnikus cigánykultúráról, hanem inkább egyes körzetek regionális cigánykultúrájáról.

Így a magyar anyanyelvűek a magyarországi paraszti kultúra egyes elemeit vették át, és a társadalmi integrációs folyamatban ennek szimbolikus jegyeit használták. Az oláh cigányság inkább a különállását hangsúlyozta, és archaikus létformáját őrizte meg. Szuhay a mindennapi kultúra összetett rendszerét elemeire bontja, és így vizsgálja az etnikus sajátosságokat. Megállapítja, hogy maga az *etnikus önmeghatározás is kétértelmű rendszer*. A cigányság, mint etnikus kisebbség magáról más képet mutat kifelé, mint befelé. Ez azt is jelenti, hogy identitásuk megőrzéséhez fent kell tartaniuk saját határaikat. „A belső, közösségnek szóló önmeghatározás általában nehezen egyeztethető össze a vállalható és a külső környezetnek szóló önmeghatározással. Ez a kérdés valójában az integráció vagy a szegregáció problémakörét vetíti elő.”<sup>7</sup>

Stewart, Michael (1987, 1989, 1994) kutatásának alapkérdése, hogy miként magyarázható az, hogy egy „véletlenszerűen” összeállt kulturális rendszer folyamatosan újratermelődik. Judith Okely-hez hasonlóan a cigányság történeti-földrajzi eredetét másodlagosnak tartja. Sokkal inkább az foglalkoztatja, hogy a romák miért nem olvadtak be, miért nem asszimilálódtak, vagy integrálódtak az őket befogadó többségi társadalmakba. Stewart egy oláh cigányközösség mindennapjait aprólékosan rögzítő írását azzal a gondolattal zárja, hogy a cigányok ugyan beilleszkedtek a magyar társadalom anyagi termelési módjába, vagyis a munkamegosztás adott szocialista rendszerébe, de annak értékrendjével nem tudtak/nem akartak azonosulni. Saját „etikusi” rendszerüket fenntartva szervezik életvilágukat. Stewart gondolatát a társadalmi integráció fogalmai segítségével úgy értelmezhetjük, hogy a *politikai és társadalmi kényszerek hatására rendszerintegrációjuk teljes volt, azonban a szociális normák dimenzióját tekintve az asszimilációnak, a többségi társadalom szociális integrációjának ellenálltak*.

Továbbá, Stewart szerint, éppen a magyar gazdasági-társadalmi viszonyok tették lehetővé, hogy kettős értékrend mentén újratermeljék önmagukat. Az anyagi és a szimbolikus lét szétválasztása az újratermelés folyamatában meggátolta őket abban, hogy saját körülményeiken túl lépjenek.

A kulturális antropológiai iskola, illetve megközelítés igen fontos érdeme, hogy felfedte a cigányság kultúrájának sajátos rendszerét és az életmódját szervező értékek

---

<sup>7</sup> Szuhay Péter A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája Panoráma Kiadó, Budapest, 1999. 119.o.

struktúráját. Ezek a kutatások ellentmondanak azoknak az álláspontoknak, melyek szerint a cigányságnak nincs önálló kultúrája, életmódjukban legfeljebb a szegénység szubkultúrájának egyes elemei érhetők tetten. Egyúttal megerősítik a bikulturális szocializációs modell érvényét, és figyelembevételének fontosságát a társadalmi gyakorlatban.

#### 4.5. A szociálpszichológiai nézőpont

Szociálpszichológiai nézőpontot használ kutatásában *Neményi Mária (1998)*, pontosabban *a csoportközi viszonyok mentén vizsgálja a cigányok és a magyarok közötti kommunikációs mintázatokat és zavarokat*. Annak ellenére, hogy a társadalmi élet egy, az egészségügyi ellátás, ezen belül is az anya- és csecsemővédelem területéről hozza empirikus adatait, a feltárt kommunikációs bajok más intézmények esetében is valósak. Neményi munkáját úgy is értelmezhetjük, hogy az a hazai többségi-kisebbségi társadalmi csoportok kommunikációs zavarainak tükörképe. A kutatásban megszólított egészségügyi dolgozók, orvosok, védőnők, szülésznők a többségi társadalom, az anyák pedig a cigányság reprezentánsai. A vizsgálat feltárta, hogy a közöttük lévő sikeres kommunikációnak (így a hatékony egészségügyi ellátásnak is) számtalan akadálya van. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy az *egészségügyi szakemberek nem rendelkeznek* átfogó, rendszerezett ismeretekkel a hazai cigányságról, és ezt a hiányosságukat a napi tapasztalatok túláltalánosításával pótolják. Ez azonban egy konstruált cigánykép, amely meglehetősen eklektikus, és amelyben egymásnak ellentmondó nézetek is jól megférnek. Többségében az előítéletes sztereotípiák gátolják a tisztánlátást, és előrevetítik a cigány anyákkal szembeni lekezelő bánásmódot.

A zárótanulmány érdekes része a második fejezet, amelyben a *cigány anyák önreflexiói tárnak elénk*. Neményi a három cigány csoport, a romungrók, az oláh és a beás cigányok anya szerepre történő szocializálódását külön mutatja be. Ezen keresztül a *kisebbségi csoport és a többségi társadalom kulturális mintázatainak és elvárásainak különbözőségei igen plastikusan mutatkoznak meg*. Ebben a kontextusban lehetetlen egyszerre mindkét kultúra elvárásainak megfelelni. Például egy cigány nő saját közösségén belüli értéke a sok gyermekből fakad, de ezt a többségi társadalom rossz szemmel nézi. Saját kutatásunkban is találkoztunk azzal, hogy interjúalanyaink egyike azért nem szeretne menyét, mert csak egy gyermeket szült. Úgy tűnik, a bikulturális szocializációnak ez egy igen problematikus területe. Neményi kiemeli, hogy a roma

asszony saját és kisebbségi csoportja, valamint a többségi társadalom előítéletének hármasszorításában él. A vizsgálat azt is felszínre hozta, hogy *jellegzetes kettősség van mind a romák, mind pedig a magyar társadalom gondolkodásában*. A romákat a tradíciók követése és a spontaneitás (biológiai kiszolgáltatottság) kettőssége jellemzi. A többségi társadalom pedig két különböző értékrendszer mentén minősít, például a magyarok esetében a többgyermekes család elismerést vált ki, a romáknál lekezelést és megvetést. Az az alapvető probléma fogalmazódik meg egyrészt, hogy a *többségi társadalom alig-alig akarja elfogadni a romák önálló kultúrájának tényét*, másrészt, hogy a két kultúra között hiányzik a kölcsönös megértés, ami akadályozza a sikeres kommunikációt, úgy is fogalmazhatnánk, hogy a cigányság integrációját a magyar társadalomba.

Az alacsony társadalmi pozíció rossz egészségi állapottal jár együtt, az ilyen státusú emberek többet betegek, esetükben gyakoribbak a krónikus betegségek, a munkavégző-képesség csökkenése. *Neményi (2000) a romák esetében a rossz egészségi állapotot nemcsak strukturális tényezőkkel magyarázza, hanem etnikai és kulturális dimenziókkal is*. Az etnikai kategóriát olyan társadalmi konstrukciónak tekinti, amely sok szempontból összefügg az objektíven mérhető társadalmi helyzettel, a szegregációval és az integrációval, valamint a diszkriminációval. A diszkrimináció, mint *az előítéletes gondolkodás* viselkedésbeli megnyilvánulása, *megfosztja a romákat azoktól a társadalmi erőforrásoktól, amelyek integrációjukhoz feltétlenül szükségesek* lennének

#### 4.6. Az underclass elmélete

Az underclass elmélete a strukturális tényezők mellett az etnikai dimenziót is figyelembe veszi. Magyarországon *Ladányi-Szelényi (2004)* az underclass fogalmán keresztül vizsgálta a cigányság integrációját-szegregációját, pontosabban asszimilációját-szegregációját, társadalmi befogadását-kirekesztését. Az *underclasst* a nemzetközi szakirodalom alapján olyan társadalmi csoportként definiálják, amely a *társadalmi és a gazdasági kirekesztés kettős nyomása* alatt él, szemben a szegényekkel, akik ugyan a munkaerőpiacon nem, vagy csak kis részben jelennek meg, de társadalmi befogadottsággal bírnak. A két csoport között az etnikai határok is élesek, és megközelítésüknek ez egy lényeges pontja. (Ladányi-Szelényi, 2001). Az underclass értelmezését a weberi kaszt fogalom beemelásával teszik árnyaltabbá. A *kaszt*nak, mint társadalmi csoportnak a határvonalai merevek a tradicionális társadalmakban. A



modernizálódás során azonban az alsó kasztok vagy asszimilálódnak, vagy kiszorulnak a társadalomból és az underclass részévé válnak. Az *underclass a társadalmi térben gettószerűen is megjelenik* az elkülönült városi negyedekben, elgettósodott falvakban, régiókban.

*Nemzetközi összehasonlító kutatásukban* a lakóhely, a munkaerő-piaci helyzet, és az iskolai végzettség mentén a *kirekesztettség három formáját különböztették meg*. *Undercaste*-ről akkor beszélnek, ha az adott roma kisebbség majdnem egészét kétháromtípusú kirekesztettség sújtja. *Underclassosodás* akkor következik be, ha nem az egész csoportot, hanem csak egy részét kétfő vagy háromtípusú kirekesztés jellemzi, és *lower class*-t, vagyis alsó osztályt használnak, ha egytípusú kirekesztettség áll fenn.

Adataik alapján három csoportba sorolták a *magyarországi romákat* (Ladányi-Szelényi 2004): *egynegyedük (26,5 százalék) nem kirekesztett, egyszerűen kirekesztett egyharmaduk (33,6 százalék), ez a lower class, és többszörösen kirekesztett kétötödük (40 százalék), akik az underclass részét képezik*. Ezekkel az adatokkal arra is felhívják a figyelmet, hogy a magyarországi underclassosodási folyamatban „*egy etnikai csoport osztályhelyzetek mentén való szétszakadása játszódik le.*”<sup>8</sup> A vizsgálat során a magyar népesség alig egyharmada (31,3 százalék) bizonyult kirekesztettnek, és a többszörösen kirekesztetteknek csaknem egynegyede roma, ami arra utal, hogy a *kirekesztettség és az etnicitás összekapcsolódása nem olyan egyértelmű Magyarországon*. Az underclass-sal kapcsolatos általános hiányérzetünket már a korábbiakban megfogalmaztuk. Most inkább azt emelnénk ki, hogy ez a kutatás korábbi vizsgálatokhoz hasonlóan (Szalai 2000, Ferge 2002) azt erősíti meg, hogy nem minden szegény cigány, és a *cigánykérdés nem szegénykérdés, a cigányság nem szociális kategória*. A cigányság, mint etnikai kisebbség emancipációja más eszközrendszer igényel, mint a szegénység, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése. A politika sajátosan összemosza a kettőt, sőt ezzel a cigánypolitikusok nagy részét is vakvágányra tereli. Ez pedig csak növeli a cigánysággal szembeni előítéletet, és ellenhatást gyakorol egyes szociális ellátásokra.

Az is fontos megállapításuk, hogy az undreclassosodás folyamatában *a romák falusi gettókba szorulnak Magyarországon* (Ladányi-Szelényi, 1997). A települési-térbeli szegregáció már az 1970-80-as években elindult, amely *a hanyatló falvak sorsában előrevetítette a gettósodás folyamatát* (Szelényi, 1990). Ez az 1990-es években

---

<sup>8</sup> Ladányi János-Szelényi Iván A kirekesztettség változó formái. Napvilág Kiadó, Budapest 2004. 155.o.

felgyorsult, és erőteljesebbé vált a *romák beszorulása a falusi gettókba* (Ladányi-Szelényi, 1997). Egy ilyen elgettósodott kis falu, *Csenyété* vizsgálata során megállapították (Ladányi-Szelényi, 2000, 2004), hogy *a cigányság története az integráció és a szegregáció, illetve a kirekesztés ciklikus változásaival írható le*, és szembehelyezkednek mind az evolucionista/asszimilációs (Kemény 1976, 1995), mind az involucionista álláspontokkal (Stewart 2001, 2002).

Ezek a magyarországi kutatások nagymértékben hozzájárultak saját kutatási szemléletünk kidolgozásához. A strukturalista és az underclass elmélet például azzal, hogy további kérdéseket fogalmaztatott meg bennünk, új irányba vitte gondolkodásunkat. A többi kutatás egy-egy részlete világossá tette az etnikai dimenzió értelmezését és a cigányság integrálódásának akadályait. Ezek és más vizsgálatok, amelyekre most nem térünk ki, egy-egy helyzetet, állapotot mutatnak be, *amelyekből az integrálódás belső-külső ágensei, sajátosságai nem bontakoznak ki teljesen*.

*Kutatásunk sokat merít ezekből a tényfeltárásokból, de más a megközelítési módunk és fókuszpontunk. Arra törekszünk, hogy miroszociológai megközelítésben egyéni életsorosokon keresztül generációról-generációra kövessük az integrálódás vagy szegregálódás folyamatát. Eközben az emberi kapcsolatokra, mint erőforrásokra fókuszálunk. Célunk, hogy láthatóvá tegyük, hogy a cigány kisebbségbe született embereknek milyen nehéz feladatokkal kell szembenézniük sikeres társadalmi integrációjuk érdekében. Vizsgálatunk tehát új metszetben közelíti meg a cigányság társadalmi problematikáját, és új adalékokat kíván szolgáltatni a beavatkozó társadalompolitika, a szociális munka és a pedagógia számára.*



## II. A KUTATÁS HELYSZÍNE, HIPOTÉZISEK ÉS MÓDSZEREK

### 1. A KUTATÁS HELYSZÍNE

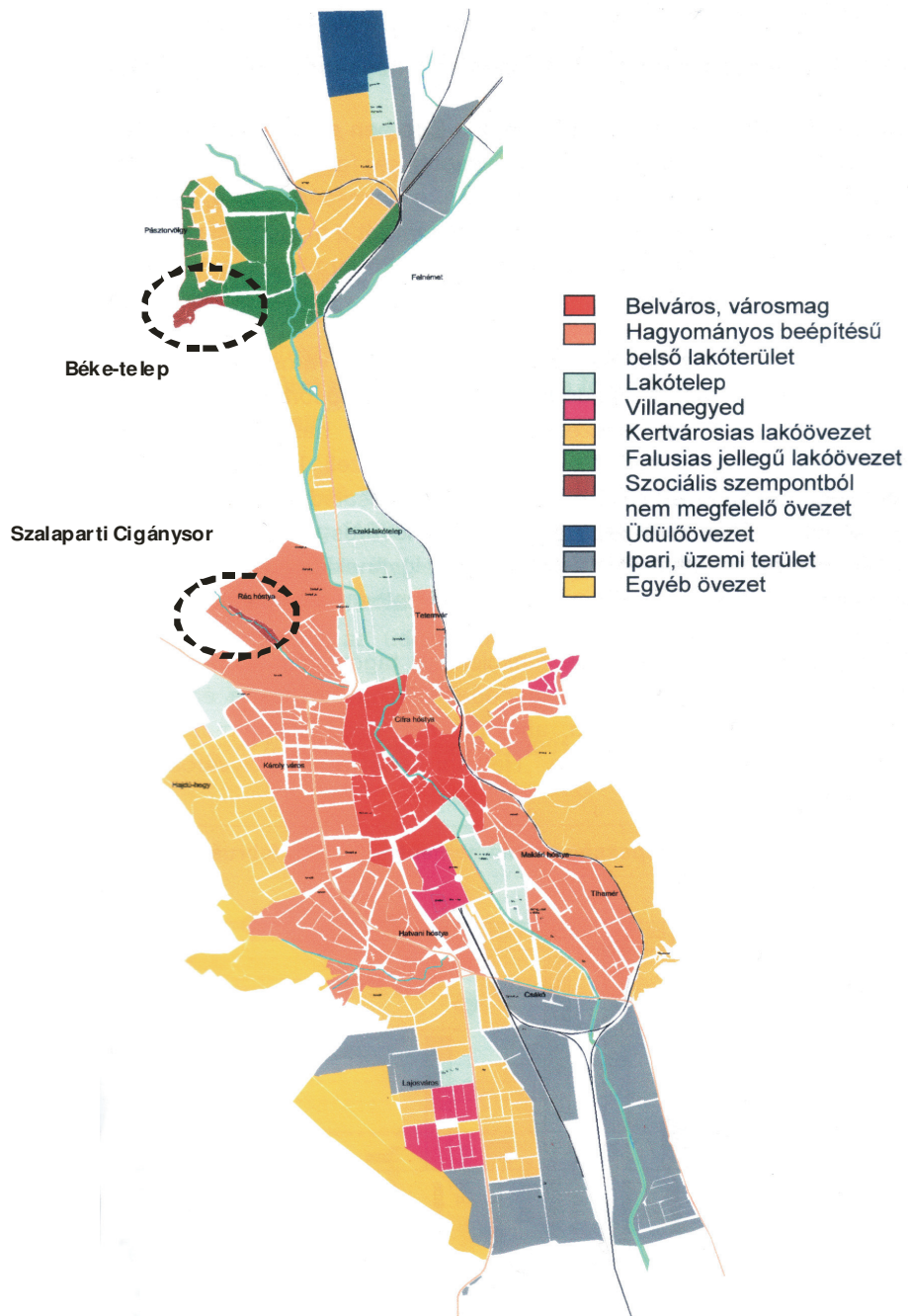
Kutatásunkat Eger egyik külvárosi részén, *Felnémeten* végeztük, amely a várostól északi irányban fekszik. A községnek 3354 lakosa volt, amikor *Egerhez csatolták 1961-ben*. Szűkös határai miatt a megyeszékhely már nem rendelkezett elegendő fejlesztési területtel, erre a célra csak Felnémet rurális térségei voltak alkalmasak. A régi káposztásföldön, az érseki malmok és farakodó helyén ma a város legnagyobb, körülbelül 18 ezer lelket számláló lakótelepe áll. De a falu és a város a mai napig nem nőtt össze sem fizikai, sem mentális értelemben. Az összevonást követően a község igazi „mellékfaluvá” vált, amely a „stagnálás állapotába” került (Szelényi, 1990), és ez alól csak a hadiipart szolgáló Finomszerelvénygyár kicsiny lakótelepe jelentett kivételt. Az urbanizáció az 1980-as évek közepén vette kezdetét, amikor a község nyugati részén lévő legelőket belterületté nyilvánították, és megkezdődött egy sorházas jellegű kertváros kialakítása magánérős lakásépítéssel. Ez a fejlesztés a közüzemi hálózatok (ivóvíz- szennyvízcsatorna, tömegközlekedés, telefon, gázvezeték) kiépítésével a falu számára is rohamos fejlődést hozott. Az átmeneti népességcsökkenést követően *Felnémet lakosainak száma némileg emelkedett, 2001-ben már 3.926 főt számláltak össze*, amely megközelítőleg 600 fős növekedést jelent 1961-hez képest.<sup>9</sup>

Az utóbbi évtizedek településpolitikájának köszönhetően *ez a városrész érdekes képet mutat. A falu közepe*, amelyet az Eger-patak és a 25-ös országút szel ketté, őrzi több évszázados szerkezetét és falusias jellegét. *Északi szélén* található a Finomszerelvénygyár és a hozzá kapcsolódó lakótelep közepesen magas házakkal, majd a falu közepe felé haladva családi házas övezet is kialakult itt. A gyár fénykorában 2500-3000 egri és Eger környéki lakost foglalkoztatott, ma 100 alatt van dolgozóinak száma. *Keleten* a Fűrészüzem és más ipari létesítmények fekszenek az Eger-Putnok vasútvonal tözsomszédságában. Ezek az 1950-es évektől fontos szerepet töltek be a helyi és a környékbeli cigányság foglalkoztatásában. *Délen*, a várossal összekötő út mentén az üres területek után bevásárlóközpont, majd az Északi (Csebokszári) lakótelep következik. *Nyugaton*, a Pásztorok völgyében (mai neve Pásztorvölgy) pedig a sorházas beépítésű kertváros van, ahol még jelenleg is új lakótelekeket alakítanak ki. *A falu és a*

---

<sup>9</sup> Ezzel szemben Eger össznépessége 1960-1980 között közel megkétszereződött, de 2000-től megindult a népességfogyás.

*kertváros találkozásánál található az a cigánytelep, amely kutatásunk helyszíne. (1. sz. Térkép)*



*1. sz. Térkép*

**Eger város belső funkcionális tagozódása**

*Forrás: A nagyvárosok belső tagozódása. Eger, KSH Heves Megyei Igazgatósága Eger, 2003.*

### 1.1. Cigánytelepek Egerben

Az egriek, cigányok és nem-cigányok, ma két cigány csoportot különböztetnek meg a városban; *a szalai és a felnémeti cigányokat*. Ezek nem etnikai csoportok, hanem saját történetiséggel rendelkező *lakóhelyi kategóriák*.

Régebben *Eger városában két helyen laktak cigányok, a Farkasvölgyben és a Szalaparton*. A két világháború között mindkét terület még peremrésznek számított, de a város növekedésével városszerkezeti szempontból egyre közelebb kerültek a belvároshoz. A *Farkasvölgy, vagy más nevén Farkasvár, Cigányvár* a boros pincéiről híres Szépasszonyvölgyhöz csatlakozik, ezért ez igen előnyös lakhelynek bizonyult a muzsikás cigányok számára. Az 1960-as, 1970-es évek városfejlesztése ezt a cigánytelepet teljesen megszüntette. Az itt élőket jórészt a Csebokszári lakótelepre költöztették, kisebb részüket pedig a belváros akkori slumos részeibe. A *Szalapart* a város északi végén található a Ráchóstyán, 1960-ig ez volt Eger és Felnémet határvonala, és ez a cigánytelep a mai napig létezik. *Felnémet és Eger összevonásával a város cigánytelepeinek száma háromra emelkedett*, de időközben a Farkasvár megszűnt. *Jelenleg kettő etnikailag szegregált területe van a városnak*, a falusias felnémeti és a városias szalaparti cigánytelep.

*1993. évi cigányösszeíráskor 2409 főt számláltak meg Egerben*, amely a város lakosságának 3,8 százaléka volt. Száz évvel korábban, *1893-ban a 210 főt kitevő cigány népesség még az egy százalékát sem érte el (0,94) a város népességének*. Ekkor még *Felnémet az Egri járáshoz tartozott, amelyen belül 2,0 százalékot, összesen 824 főt regisztráltak*. Azt is tudjuk, hogy 1893-ban a felnémeti cigányok létszáma nem érte el az ötven főt. Becsléseink szerint ma az egri cigányok 30-35 százaléka itt él.

Eger és Felnémet összevonása után, *1964-ben 82 lakást minősítettek cigánytelepi épületnek Egerben*, amely nagy valószínűséggel a három cigánytelep között oszlott szét. *2001-ben pedig 93 telepi lakást számláltak össze a szalaparti és a felnémeti cigánysoron*. Elgondolkodtató, hogy közel negyven év alatt nem csökkent, hanem növekedett a telepi lakások száma.

A 2001. évi népszámláláskor két olyan területet találtak Egerben, amelyet a „*szociális szempontból nem megfelelő övezet*” kategóriájába soroltak. Ezek az egri Szalapart utca és a felnémeti Béke-telep. Az adatokból (1. sz. Táblázat) jól érzékelhető, hogy a két

terület jellemzői lényegesen eltérnek a város átlagától. Ezekben a gettószerű zárványokban kétszer annyi gyermekkorú él, mint a város egészében, az idősök aránya pedig csak harmada, amely a romák alacsonyabb átlagéletkorára utal. Az iskolázatlanság, a munkanélküliség háromszor nagyobb, és az eltartottak aránya is 10 százalékkal magasabb, mint a városi átlag. A lakhatás minőségében is óriás szakadék tátong a város és a telepek között, különösen rossz a felnémeti telep vízellátása. Míg a városban összesen 2,0 százalék a komfortnélküli lakások aránya, itt majdnem eléri a 70 százalékot.

*1. sz. Táblázat*

**Eger város szociális szempontból nem megfelelő övezeteinek jellemzői**

Béke-telep n= 201 fő

Szalapart n= 193 fő

*a) A népesség kor megoszlása, iskolai végzettsége, családnagysága (százalékos megoszlás)*

| Terület    | Népesség aránya | 0-14 évesek | 65-x évesek | 7. o. és alacsonyabb | Érettségi | Család létszáma (fő) |
|------------|-----------------|-------------|-------------|----------------------|-----------|----------------------|
| Béke telep | 0,3             | 28,9        | 4,5         | 42,1                 | 1,2       | 3,26                 |
| Szalapart  | 0,3             | 32,6        | 7,8         | 40,4                 | 7,7       | 3,34                 |
| Eger       | 100,0           | 14,7        | 14,0        | 14,1                 | 28,2      | 2,81                 |

*b) A népesség gazdasági aktivitása (százalékos megoszlás)*

| Terület    | Foglalkoztatott | Munkanélküli | Inaktív kereső | Eltartott |
|------------|-----------------|--------------|----------------|-----------|
| Béke telep | 16,4            | 11,4         | 32,3           | 39,8      |
| Szalaparti | 20,7            | 11,4         | 29,5           | 38,3      |
| Eger       | 40,2            | 3,3          | 28,0           | 28,6      |

*c) A népesség lakásminősége (százalékos megoszlás)*

| Terület    | Szobaszám |      |      |      | Komfortfokozat |       |               |               |               | Hálózati víz | Hálózati gáz |
|------------|-----------|------|------|------|----------------|-------|---------------|---------------|---------------|--------------|--------------|
|            | 1         | 2    | 3    | 4-x  | Össz-komf.     | Komf. | Fél-komfortos | Komf. nélküli | Szükség-lakás |              |              |
| Béke-telep | 27,1      | 45,8 | 20,8 | 6,3  | 2,1            | 12,5  | 10,4          | 68,8          | 6,3           | 27,1         | 6,3          |
| Szala-part | 12,2      | 44,9 | 28,6 | 14,3 | 32,7           | 26,5  | 14,3          | 18,4          | 8,2           | 87,8         | 67,3         |
| Eger       | 6,9       | 44,5 | 32,1 | 6,5  | 49,6           | 4,4   | 2,1           | 2,0           | 1,9           | 98,8         | 93,9         |

*Forrás: KSH, 2001. évi népszámlálás*

A Szalaparton valamivel jobb az életkörülmények, mert más a terület múltja és jelene. Szabó Zoltán 1937-ben így öröközte meg a Cifra hóstya szegénységét: „A Szalaparton pincékben élnek az emberek ... „Lakható domb” – gondolom fanyarul, ahogy járok a dombtetőn, mely a napszámosok házának teteje is egyben, meg a szomszéd cigányoké. Mert cigányok és magyarok egymás mellett és egyformán a föld alatt laknak itt. ... A pincelakók azt tartják, hogy öregek, nagyon öregek ezek a pinceházak, a török elől menekülő magyarok vájták maguknak, hogy megbújjanak az ellenség elől. A török azóta nagyon régen eltakarodott, de a magyarok még mindig nem jöhettek fel a pinceházakból. Valamilyen ellenség mindig odaszorította őket és odaszorítja ma is.”<sup>10</sup>

A szocializmus éveiben itt is elindult egy fejlődés, melyet lakosságcsere is kísért. Ma az utca elején több magyar és kevesebb cigány él, de a közepe táján megfordul az arány, és ahogy a végére érünk, már csak cigányokat találunk. Az utca kezdeti szakaszán új családi házak ékeskednek, befele haladva pedig egyre kisebbek és öregebbek az épületek, amelyek csak tulajdonosaikat váltogatták az utóbbi évtizedekben. A lakossági nyomásra megvalósult közműberuházások az 1990-es évek elején jelentősen növelték a terület értékét, de ezzel párhuzamosan az önkormányzat a cigány „szocpolos” házak építésére is itt adott lehetőséget. A gyermekkorúak aránya ezért magasabb itt, mint a Béke-telepen, valamint a lakások objektív mutatói is emiatt közelítenek jobban a városi átlaghoz, de ezzel a cigány népesség száma is emelkedett.

### *1.2. A Béke-telep, Cigánysor, avagy az „Üveghegy”*

A felnémeti Béke telepen ezzel szemben megállt az idő. A telep életében az utolsó infrastrukturális beruházás az 1950-es évek közepe táján bevezetett villany volt. A kertvárosi fejlesztés során a közművek kiépítése megállt a Béke utca végén, melynek folytatása a Cigánysor. A magyarok Béke-telepnek hívják, az ott lakók pedig csak egyszerűen Cigánysornak. Egyik interjúalanyom pedig Üveghegyként emlegeti, mint a teljes reménytelenség kis dombocskáját.

Talán egy négyzetkilométer helyet sem foglal el a város határán, a katonai lőtér és a szántóföldek szomszédságában, ez a *kül- és belterület határa*. 35 háza (viskó, putri) és közel 200 lakosa van, de ennek ellenére hivatalosan nem létezik. A tulajdonviszonyok

---

<sup>10</sup> Szabó Zoltán (1938) Cifra nyomorúság. Cserépfalvi kiadása (Reprint kiadás, Akadémia Kiadó, Kossuth Könyvkiadó, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 252. o.)

rendezetlenek, a telek az önkormányzaté, a felépítmény, vagyis a ház a benne lakóé. Igazából a ház sem létezik, mert engedély nélkül építették, mégis van házszámozás és a népesség-nyilvántartás. A falutól egy kicsiny híd választja el, amely egy csapadékvíz-elvezető árok felett visz át. Itt a domb alján található a telep egyik kútja. Két útvonalon juthatunk fel a telepre, az egyik a meredek lépcsősor, melynek végén ott a másik kút, vagy a lankásabb domboldalon, ahol a mezőgazdasági gépek is járnak. A három utcácskát a helybeliek *Felsősornak*, *Középsősnak* és *Alsősornak* nevezik. (2. sz. Térkép). Apró házak, kicsiny kertek fekszenek egymás mellett. A porták valaha nagyobbak lehettek, de a toldások, bővítések miatt a házak ma már szinte egybeérnek. Ennek következtében az épületek jelentős hányada elveszítette ház formáját. Itt az igazi természetes építkezési forma vált általánossá, a lakások gyorsan épülnek, pár hét alatt. A házilagos kivitelezés kényszere miatt hamar megrogyannak, megrepednek és szétválnak a sarkok, az ajtókon és az ablakokon átsüvít a szél, a plafonon ömlik a víz nagy esőzéskor és hóolvadáskor. A szobákat beteríti az ágy, csak kettő fér el, egy a szülőknél, egy a gyerekeknek, mozgásra, játékra már nem jut hely. A Cigánysor csak egyetlen civilizációs eszközzel rendelkezik, a villannyal. *Nincs víz, szennyvíz és csapadékvíz-elvezetés, út, járda, nem megoldott a szemétszállítás, de a vécék szippantása sem, mert még a mentőautó sem tud feljutni ide, nemhogy egy szippantós kocs.* Az asszonyok dolga a vízhordás, a közelebb lakók több tíz, a távolabb élők száz méterről hordják a vizet a partnak fel. A gyerekek is besegítenek ebbe kis műanyagkannáikkal. Mosás, mosogatás, fürdés után a szennyvizet az utcára, a ház elé loccsantják, nincs más lehetőség. Ez igen gyakran parázs szóváltást vált ki a szomszédok között. De az itt lakók reménykednek, több mint tíz éve hitegetik őket azzal, hogy rendezik a tulajdonviszonyokat, kapnak vizet és utat, és hozzákezdhetnek építkezni.<sup>11</sup>

*Felnémeten azonban nemcsak itt élnek cigányok.* Személyes ismereteinket összevetve a népesség nyilvántartás adataival, mintegy 700-750 főt számláltunk össze. Felnémet lakosságán belüli arányuk 17-18 százalék körül van.

*Kutatásunk kiindulópontja a Béke-telep, Felnémet szociális szempontból nem megfelelő övezete. Az itt élő családok nyomorúságos élethelyzete, amellyel az 1990-es évek elején szembesültem szociális szakemberként, inspirált arra, hogy mélyebben megismerjem életüket, és feltárjam integrációs nehézségeiket.*

---

<sup>11</sup> 2007-ben ROP pályázat keretében elindult a telep rehabilitációja.





2.sz. Térkép

**Béke-telep, 2006.**

Forrás: Egri Körzeti Földhivatal Eger, 2006. május

## 2. HIPOTÉZISEK ÉS MÓDSZEREK

### 2.1. Fogalmak, hipotézisek

Amikor hozzáfogtunk a Béke-telepen élő családok megismeréséhez, és ezáltal kutatásához, érdeklődésünk arra irányult, hogy miképpen lehetne kimozdítani őket a szegénységből, és elősegíteni mobilitásukat. Kerestük azokat a kapaszkodókat, amelyek közelebb visznek helyzetük megértéséhez és javításához. A kapcsolathálózat elmélet segítségével sikerült megtalálnunk azt a sajátos szempontrendszert, amelyen keresztül feltárultak előttünk általában véve a kisebbségek, ezen belül is a cigányság, mint etnikai kisebbség belső integrációs nehézségei.

Abból a korábban már ismertetett gondolatból indultunk ki, hogy *a társadalmi integrációnak két szintje van, a szociális és a rendszerintegráció. A szociális integráció a mikroközösségek szintjén valósul meg, amelyben az ember szocializációja során saját kulturális standardjait sajátítja el, és e folyamatba ágyazódik bele etnikai és/vagy nemzeti identitásának kialakulása. A többségi társadalomba született egyén a többség kultúrájának, a kisebbségi csoportba született pedig a kisebbség kultúrájának rekonstruálásában/konstruálásában vesz részt, hiszen a mikroközössége ezt közvetíti számára. Ugyanakkor a szociális integráció azt is jelenti, hogy az egyén körül létezik egy olyan emberi kapcsolathálózat, amely természetes védőhálóként oltalmazza. A rendszerintegráció szintjén az embernek be kell épülnie a társadalom formális intézményrendszerébe, például az oktatási, egészségügyi, munkaerő-piaci szervezetekbe. Ennek során a kisebbségi létbe született egyénnek a többségi társadalom normatíváit kell követnie, és kapcsolatokat kell létrehoznia a többségi társadalommal annak érdekében, hogy hozzájuthasson a társadalom erőforrásaihoz. Ez a strukturális kényszer az integrációs szinteket is megkettőzi, vagyis az etnikai/nemzeti kisebbségek esetén a társadalmi integráció négy szintjében kell gondolkodnunk.*

*A mikroszintű, szociális integrációban működő kapcsolatok az erős kötések, amelyeknek legfontosabb funkciója a szolidaritáson, méltányos cseréken alapuló expresszív szükségletek kielégítése. Elsődleges közege a család, a rokonság és a barátok hálózata, amelyek a reciprocitás elvén működve az egyén szükséglet-kielégítése szempontjából multifunkcionális jellegűek.*

*A makroszintű rendszerintegráció azokon a gyenge kötésekben alapul, amelyek instrumentális jellegükből adódóan a társadalmi erőforrásokat közvetítik az egyén*



számára. Olyan *informális vagy formális kapcsolatokról*, azok hálózatairól van szó, amelyek információkat, ismereteket, tudásokat közvetítenek, új szociális készségeket, magatartási skilleket, normákat alakítanak ki, és különféle szolgáltatásokat nyújtanak az egyén számára. Mivel a gyenge kötések általában monofunkcionálisak, minél több ilyen kapcsolat áll az ember rendelkezésére, annál több társadalmi erőforrást tud megszerezni maga és családja számára. *Elsődleges közege a szomszédság, az iskola, a munkahely, az egészségügy, a kultúra és a sport intézményei*, és minden olyan új és régi helyzet, társadalmi esemény, amelyben adva van a személyes kapcsolatteremtés, a szociális tanulás és az információáramlás lehetősége.

A fentiekből kiindulva *empirikus kutatásunk alapvető célja, hogy feltárja a felnémeti cigányság telepí közösségén keresztül a romák társadalmi integrációs folyamatának belső összetevőit*, sajátosságait, nehézségeit, különböző mintázatait. *Telepí közösségen olyan emberek csoportját értjük*, akiket a közös múlt, a lakóhelyi együttélés, a származás és olyan vérségi-házassági rokonsági hálózat tart össze, amely kitolja e közösség határát a telep földrajzi területén kívülre is. (Havas, 1994) Ez a közösség létrehozza saját intézményeit, szokásait, normáit, és a mindennapos érintkezések során szociális kontrollt gyakorol tagjai felett, és kikényszeríti az együttélés kialakult normáinak és értékeinek követését. Ez a közösség akkor válik tradicionálissá, ha olyan magatartásmódok és értékek követését követeli meg tagjaitól, amelyek már elveszítették relevanciájukat és funkciótlaná váltak. A telepí közösség *rokonsági és családi rendszerekre, és családokra tagolódik*. A rokonságban a házassági és vérségi rokonok tartoznak egybe, a családi rendszert pedig olyan kiterjesztett családként értelmezzük, amelyben három vagy több generáció él egy háztartásban vagy olyan háztartási szövetségben, amelyek között a méltányos cserék mindennaposak. A kiterjesztett családon belül a kétgenerációs, szülők és gyermekeik közösségét *magcsaládoknak vagy kiscsaládoknak* tekintjük.

A telepí közösség családi rendszerein belül *az integrációs és dezintegrációs folyamatokat befolyásoló kapcsolattípusokat keressük*, valamint a bikulturális szocializációban fontos szerepeket betöltő modelleket, mediátorokat és transzlátorokat a rendszer- és a szociális integráció szintjein. *Vizsgálatunk fókuszában tehát az erős és gyenge kötések állnak* az előbbieken meghatározottak szerint.

*Kutatásunk abból az alapfeltételezésből indul ki, hogy a társadalmi integráció az erős és a gyenge kötések egyensúlyán alapszik (Lin, 1987). A cigányság esetében azt valószínűsítjük, hogy a társadalmi integráció a kisebbségi csoporton belüli kötések és a többségi társadalom felé irányuló kötések egyensúlyán nyugszik, mert az ember elemi érdeke, hogy megőrizze családi, tehát expresszív kapcsolatait, és emellett új, instrumentális kapcsolatokat építsen. Továbbá az a feltételezésünk, hogy a többségi társadalom gyenge kötésein keresztül azok a cigányok jutnak több erőforráshoz, akik sikeres bikulturális szocializációs folyamaton keresztülmenve megtanultak a többségi társadalomban is közlekedni, vagy legalábbis bikulturális tapasztalatokra tettek szert. Ennek alapján vizsgálatunk a transzlátorok, modellek, mediátorok jelenségeire is koncentrálni, valamint arra, hogy ezek a bikulturális szocializációs ágensek a társadalmi integráció mely szintjeiben találhatók meg.*

A cigányság illetve a nemzeti/etnikai kisebbségek esetében azonban óhatatlanul felvetődik az *asszimiláció* kérdése is. A kapcsolathálózat nézőpontjából ez azt jelenti számunkra, hogy az egyén életében az *exogén gyenge* kapcsolatok kerülnek túlsúlyba, és a kisebbségi létbe született egyén felszámolja családi gyökereit, és beolvad a többségi társadalomba.

*Mivel az integráció, és a cigányság integrációja is folyamat jellegű, ezért különböző szakaszainak, és ezek sajátosságainak feltárására szintén törekszünk.* A családok generációról-generációra örököltik át kulturális mintázataikat, a belső és a megszerzett külső erőforrásaikat, társadalmi helyzetüket, és eközben előnyeiket vagy hátrányaikat halmozzák. Ezért *kutatásunk idődimenziója* visszanyúlik a 18. század végéig, a dokumentumok által feltárható kezdetekig, de leginkább az információkban gazdagabb elmúlt 100-120 év történései képezik elemzésünk nagy részét.

## 2.2 Adatgyűjtés

A kutatás sajátos longitudinális jellegéből adódik, hogy az adatok gyűjtése több módszerrel történt. A 18. és a 19. század történéseinek rekonstruálása során *csakis levéltári, illetve földhivatali dokumentumokra támaszkodhattunk.* Ezek között a Mária Terézia által elrendelt cigányösszeírásokra, egyházi születési, házassági és halotti anyakönyvekre, amelyek 1827-től állnak rendelkezésre, az Érseki Gazdasági Levéltár iratanyagára, az 1886-ban készült térképszelvényekre és tulajdoni lapokra. A korabeli

felnémeti és környékbeli falvak anyakönyveiben az eligazodást könnyítette, hogy új magyar, vagy czingar kifejezéssel következetesen megkülönböztették a cigányokat. Ezen dokumentumok tanulmányozása során ugyanazon eljárással találkoztunk, mint más kutatók (Szelényi-Ladányi, 2004); a foglalkozás rubrikáját használták az etnikai megjelölés céljára a helyi lelkészek.

A polgári anyakönyvezetés bevezetése után (1895) az *anyakönyvek* már részletesebb adatokat tartalmaznak, pontosan jelölik a születési helyet, a foglalkozást és a lakcímet, de ezekbe a keresztszülők már nem kerültek bejegyzésre, akik egyébként vizsgálódásunk egyik fontos részét képezték a 19. század elemzése során. A 20. század megismeréséhez a *népiskolai anyakönyvek* is adalékokkal szolgáltak. Sokat segítettek abban, hogy az emberi emlékezetből kihulló mozaikokat pótolni, az információkat pontosítani tudjuk, és a többségi társadalom szemléletét is érzékelhessük.

A dokumentumelemzés mellett a 20. század eseményeinek feltáráshoz az *interjú módszerét* használtuk. Az interjúk 1996-2007 között készültek, miközben 1998-ban a telep közelében kialakítottuk a SZETA Egri Alapítványának settlement típusú közösségi házát. Nyári táborok és más programok révén már korábban is kapcsolatban álltunk egy-két telepi családdal. A szomszédság pedig rendkívül intenzívvé, rendszeressé és személyessé tette az itt élőkkel kialakított kapcsolatokat. Nemcsak segítői, hanem kollegális viszonyok is létrejöttek közöttünk. A terepen való mindennapos jelenlétünk során figyelemmel kísértük a családok sorsát az interjúk után is, így napra kész ismeretekkel tudtuk lezárni anyaggyűjtésünket 2007 februárjában. Terepmunkánk során próbáltunk a *résztvevő megfigyelő* szerepében maradni, de ez többségében nem sikerült. Jelenlétünk és az alapítvány tevékenysége óhatatlanul beavatkozott életükbe. Az *interjúk többsége* a családok lakásaiban zajlott, leginkább a konyhában. Így lehetőséget kaptunk arra, hogy betekintsünk otthonaikba, megfigyelhessük életük mindennapjait, családi és társas kapcsolataikat. Egy interjú során többen is megfordultak a konyhában, jött a testvér, a szomszéd, a gyerek, mindenki hozzáfűzött valamit, majd ha megunt, elment. Az élet természetes módon zajlott körülöttünk, és senki nem gondolta rólunk, hogy idegenek vagyunk. A „hivatalos” interjúkon kívüli beszélgetések pedig olyan plusz információkkal szolgáltak, amelyek jobban rávilágítottak bizonyos összefüggésekre.

Az *élettörténeti interjúk* az egyes életszakaszokban az emberi kapcsolatok jellegére, az erős és a gyenge kötésekre fókuszáltak, valamint az expresszív és instrumentális erőforrások megszerzésének módjára. Külön hangsúlyt kapott ebben az iskolai

pályafutás, a serdülőkori kapcsolatrendszer, a családalapítás, a munkahely megszerzése, a munka- és a lakásút megismerése.

### 2.3. Mutatók

*Mérési lehetőségeink* némileg eltérnek a hagyományos kapcsolathálózati (network) elemzés módszereitől. A személyes kapcsolathálózat nagyságát a tagok számával szokás meghatározni, a sűrűséget pedig a kölcsönös kötélekkel.

Kutatásunkban az elemzési egység nem az egyén, hanem *egy család* a korábban meghatározott kategóriák szerint, melynek nagyságát a vizsgált korszakhoz igazítjuk. Abban is eltérünk, hogy nem konkrét kapcsolatokat, hanem *kapcsolatrendszereket* veszünk számba az egyes életszakaszokban, illetve élethelyzetekben. Például, ha vizsgáljuk a közvetlen munkatársak körét, a konkrét nevek kevésbé fontosak, mint az, hogy milyen kapcsolati státusban álltak/állnak egymással. Vizsgálódásunk szempontjából ugyanis az az érdekes, hogy a munkatársak magyarok vagy cigányok, távoli ismerősök vagy rokonok, netán testvérek. Az így kapott *kapcsolatrendszerek mennyiségét vesszük számba, amely a kapcsolathálózat méretét jelzi*. Majd az *élettörténeti események mentén* az etnikai kisebbségek társadalmi integrációjának négy dimenziója szerint *szétválasztjuk az erős – gyenge, illetve az exogén-endogén kötések, amelyek a kapcsolathálózat differenciáltságát jelenítik meg*. A gyenge/erős, illetve exogén/endogén kötések egymáshoz viszonyított arányából megkapjuk a *kapcsolati hányadost*, amely megmutatja, hogy milyen típusú kötések játszottak domináns szerepet egy-egy életfeladat megoldásában, ezek mennyiben járultak hozzá az adott család társadalmi integrálódásához. A különböző kapcsolatok élettörténeti elrendezése azt is megmutatja, hogy a *bikulturális szocializáció fontosabb szereplői hol* jelennek meg, ha egyáltalán fellelhetők. Végül a kapcsolathálózat mérete alapján a *családokat különböző csoportokba soroljuk az integrálódás folyamata szempontjából, amelyen belül az exogén/endogén és a gyenge/erős hányadosok megmutatják a közbenső állomások jellegzetességeit, mintázatait*.

### III. A FELNÉMETI CIGÁNYKÖZÖSSÉG KIALAKULÁSA

Egészen pontosan nem lehet tudni, hogy az Eger környéki falvakban és Felnémet községben mióta élnek cigányok. Az első dokumentumok, amelyekre támaszkodunk, a Mária Terézia által elrendelt összeírások az 1765-66-os, 1769-70-es és 1770-71-es évekből. A Heves Megyei Levéltárban őrzött lajstromok községenkénti bontásban név szerint őrzik a cigány családokat foglalkozásuk és az általuk fizetett adók mértékének feltüntetésével.

Ezek az összeírások Felnémet községben Csókákat említenek, és az 1828-tól induló helybéli anyakönyvekben is Csóka névvel találkozhatunk legtöbbször. A források egybe csengése alapján állítható, hogy ők települtek meg elsőként a faluban, és ezzel vette kezdetét a felnémeti cigányság története. Feltételezhető, hogy a család huzamosabb jelenléte a faluban Mária Terézia és II. József asszimilációs politikájának következménye, amellyel az egri püspök messzemenőig egyetértett. Eszterházy püspök 1772. július 14-én kelt dekrétumában szinte megismétli a császárnő rendelkezéseit, és ő maga is biztosít letelepedési lehetőséget birtokain.

Történetünk kiindulópontja tehát a 18. század vége, befejezése pedig a 21. század első évtizedének közepe. Ebben az időintervallumban tekintjük át a felnémeti cigányság integrációs folyamatát, úgy, hogy ezt az igen hosszú időszakot rövidebb szakaszokra tagoljuk a korszakváltó történelmi eseményekhez igazodva az alábbiak szerint:

1. 18. század vége és a 19. század közepe, amely idő között a cigány családok megtelepedtek a faluban, és stabilizálták helyzetüket.
2. A 19. század közepétől a 19. század végéig, amely időszakban a családok számbeli növekedésével párhuzamosan létrejött a falu széli cigánytelep, a hagyományos mesterségek feladásával pedig új megélhetési stratégiák kialakítására kényszerültek a cigányok.
3. A 19-20. század fordulója és az 1950-es évek között a telepi közösség megerősödött, és szociálisan integrált tagjai számára biztonságot nyújtott, ugyanakkor megindult belső differenciálódása.
4. Az 1950-es évektől a formális munkaerőpiacra történő beszivárgás elősegítette a leválást a telepi közösségről. Az individuális érdekek fellazították a telepet, megindult az egyéni boldogulás keresése a többségi társadalomban.

5. Az 1980-as évek közepétől megindult a telep részleges visszarendeződése, és visszaszorulása a kisebbségi létbe.

## 1. FELNÉMET KÖZSÉG A 18. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 19. SZÁZADBAN

A község történetének vázlatát Soós Imre (1975) által ismerhetjük meg. A falut 77 más településsel együtt I. István és I. László adományozta az egri püspökségnek, és ezt IV. Béla is megerősítette. E korai időszakban az Eger-patak völgyében fekvő területet német telepesek szállták meg, akik rövid időn belül elmagyarosodtak. A község elnevezése, Fell-Németh, majd Felnémet, őrzi őslakosainak származását.

A falu fejlődésére már a középkorban rányomta bélyegét Eger közelsége, mivel az egri urak és várkatonák szívesen építettek itt házakat, pincéket, présházakat. A helybéliek szőlőt műveltek, és az egri püspökség borainak kezelésében vettek részt. Ebben az időben Felnémetet, mint a megye egyik legnépesebb települését, mezővárosként tartották nyilván.

Az 1500-as esztendőkből sok változást élt meg a falu, kirabolták a portyázó török csapatok, és az egymással vetélkedő várnagyok háborúi is pusztították. Az 1552-es ostrom után a püspöki birtokok déli részéről ide menekülő népesség átmenetileg megnövelte a lakosság számát, és ismét virágzó településsé vált. Eger török kézre kerülése (1596) után azonban elnéptelenedett, lakatlanná vált több mint száz évig.

A falu benépesítésére az 1700-as évek első évtizedeiben került sor, amit Telekessy püspökföldesúr szorgalmazott. 1764-ben szerződéses faluvá vált, megtörtént a jobbágytelkek szabályozása, és a gazdák a földesúri terhek egy részét pénzre váltották. De a gazdasági életet továbbra is a püspöki uradalom határozta meg. Az Eszterházy püspök, majd érsek (1805) által bevezetett birtokigazgatási rendszer hat kerületre osztotta az uradalmat, és Felnémetet az I. Egri kerülethez csatolta<sup>12</sup>. Ehhez szántók, rétek, szőlőhegyek, erdők tartoztak, továbbá ezen a területen működött urasági juhászat, valamint kallómalom is. A mészégetés és az erdei szömörce begyűjtése szintén jelentős jövedelmet hozott mind a püspököknek, mind az itt élőknek. Később az Érseki Cserép- és Téglagyár, a kőszénbánya és hordógyár is fontos gazdasági tényezővé vált ebben a térségben.

---

<sup>12</sup> A birtokigazgatást részletesen ismerteti Bán Péter Az Egri püspöki uradalom igazgatása Eszterházy Károly idején. In: Kovács Béla (szerk.) Eszterházy Károly Emlékkönyv, Főegyházmegyei Hatóság Érseki Gyűjteményi Központ, Eger, 1999.

A Soós Imre által közre adott adatok szerint 1771-ben 62 telkes gazdát, 2 úrbéres házas zsellért számlált a község. 1786-ban 969 fő volt a népessége, amely 117 házban élő 129 családot jelentett. 1856-ban 104 telkesgazda, 65 úrbéres házas zsellér lakott a faluban, és a 198 család 202 házban élt. Ekkor megközelítőleg 1400 főt tett ki a lélekszám. A jobbágyszabadítás után a lakosság túlnyomó része szegényparaszttá és agrárproletárrá vált a 19. század végére. Ebben a társadalmi és gazdasági környezetben települtek meg az általam vizsgált cigány családok, és ehhez igazodva alakították életüket.

### *1.1. Cigány családok Felnémén a 19. század első felében*

A faluban élő cigány emberek történetének rekonstruálása során a Mária Terézia által elrendelt 1765/66-os, 1769/70-es és 1770/71-es összeírásokra<sup>13</sup>, a korabeli egyházi anyakönyvekre és az Érseki Gazdasági Irattár anyagaira támaszkodtunk.

A községben 1827-ben vezették be az önálló anyakönyvvezetést, ezt megelőzően Egerhez tartozott. A korábbi egri anyakönyvek állaguk és latin nyelvezetük miatt nehezen kutathatók, ezért elálltunk ettől. A felnémeti anyakönyvekből azonban néhány népmozgalmi eseményt kikövetkeztethettünk a korábbi időszakokra nézve is. Az adatok összerendezésével kirajzolódtak előttünk a cigány családok rokonsági rendszerei, valamint a keresztszülők és a házassági tanúk figyelembe vételével kapcsolathálózatuk néhány aspektusa. Az Érseki Gazdasági Irattár 19. századi dokumentumainak szisztematikus rendezésére még nem került sor, ezért véletlenszerűen tekintettünk be egy-egy év iratanyagába. Ezeket átnézve bukkantunk rá olyan iratokra, amelyek az érsekség területén élő cigányok foglalkozásához, megélhetéséhez adtak támpontokat.

A Mária Terézia korabeli összeírások szerint 1765/66-ban három cigány család élt a faluban, mind *Csóka névvel*, akiket faber, illetve kovács foglalkozásúnak tekintettek. Ebben az évben az akkori megye falvaiban más Csóka család összeírásával nem találkoztunk. Egerben viszont 1768-ban és 1772-ben több olyan cigány család élt, akiket Csókának hívtak.<sup>14</sup> Pár évvel később, 1769/70-ben és 1770/71-ben azonban már csak

<sup>13</sup> HML IV-7/b/5. 7. Öi.: 931, 932, 933

<sup>14</sup> A részletes adatokat közli P. Kovács Melinda *Cigányok Egerben a XVIII. században* című tanulmányában. In: Csiffáry Gergely (szerk.) *Historia est... Írások Kovács Béla köszöntésére*. Heves Megyei Levéltár, Eger, 2002



egy Csóka család lakott Felnémeten, amely továbbra is a kovácmesterséget űzte. Ugyanakkor Váraszón és Szarvaskőn egy-egy Csóka családot írtak össze pastor, illetve faber foglalkozással. A három település térbeli közelsége miatt arra következtethetünk, hogy a felnémeti Csókák költöztek szét.

A *Csóka család 18. század végi felnémeti tartózkodását* az anyakönyvek is alátámasztják. Az ezekben szereplő Csóka Albert, Csóka Mária, Csóka János, Csóka József még a 18. század végén születtek, és születési adataik alapján talán testvérek, de közeli rokonságukat biztosra vehetjük. A 19. század elején született Csóka János és Csóka András már az ő leszármazottjaik lehettek. A dokumentumok azt mutatják, hogy a fenti hat családtag közül öt tartósan Felnémeten élt, itt születtek gyermekeik, itt házasodtak, tehát a *19. század elején a Csóka rokonság öt magcsaládból állt*, melyek a következők:

1. *Csóka Albertnek (1780 körül-1842)* két házassága volt. Első felesége az önálló anyakönyvvezetés bevezetése előtt meghalhatott, három közös gyermekükre a halotti és a házassági anyakönyvek utalnak.<sup>15</sup> *Második felesége, Berki Mária (1805 körül-1875)* 25 évvel volt fiatalabb nála. Házasságukból nyolc gyermek látta meg a napvilágot, és az 1823-ban született Máriának már ő volt az édesanyja. Berki Mária 1842-ben özvegyen maradt hat kisgyermekkel, majd később házasságot kötött Pusomai Mihállyal.

Csóka Albertnek legalább 11 gyermeke született két feleségétől, amelyből 5 élte megélte a felnőtt kort, és 4 utódjának házasságáról vannak helyi feljegyzések.

Az *első házasságából származó* lánya a Lakatos családba házasodott, de további sorsa nem ismert. *Berki Máriától született lányai* közül a legidősebb szintén az egerszalóki Lakatosokkal fűzte szorosabbra a rokonsági hálót, de korai halála (25 éves volt) véget vetett házasságuknak. Férje nem maradt a településen, Anna lányuk vegyes házasságra lépett egy fedémesi magyar fiúval. A legkisebb, Erzsébet pedig hevesaranyosi cigány fiút választott magának. Fiúgyermekükről, Jánosról, aki 34 évet élt, csak születési és halálozási adatait tudjuk.

2. *Csóka Mária (1795 körül-1840)* férje *Surányi András (1800 körül-1848)* volt, akinek származására nem derült fény. Hét gyermekük születéséről tudunk, akik közül öt meghalt gyermek-, illetve ifjúkorában. Az életben maradt kettő közül csak Surányi József további sorsát ismerjük. Ő egerszalóki Csiki lányt vett feleségül Felnémeten, és

---

<sup>15</sup> A halotti anyakönyvekben a gyermekek életkorát és hivatalos eltartójuk nevét tüntették fel ebben az időben.

életük Egerszalókon zajlott. Felesége halála után Surányi András házasságot kötött sógornőjével, Váradi Erzsébettel, így nem szakadt el a Csóka rokonságtól.

3. *Csóka Józsefről* (1790 körül-?) van a legkevesebb adatunk. Csak két gyermekéről tudunk, lánya az egerszalóki Lakatos családba került, fia pedig egy Rácz lányt vett el, akinek származási helye ismeretlen. A fiatalok sorsának alakulásáról nincs több feljegyzés, talán mert nem maradtak a faluban. Ennek ellenére, Csóka József *unokája*, aki nagyapja nevét örökölte, a 19. század közepén itt házasodott össze egy magyar lánnyal. A házaspár leszármazottjai alkotják a későbbi Josa hadot, és az utódok közül még ma is élnek a telepen. Történetük folytatására tehát sor kerül.

4. *Csóka János* (1805 körül-1836) rövid ideig élt, 25-26 éves korában meghalt. Felesége, Váradi Erzsébet, akitől három lánya született, hozzáment sógorához, Surányi Andrásához, így Csóka János és Csóka Mária gyermekei együtt nevelkedhettek. *Váradi Erzsébet* (1807 körül-1865) második házasságában is korán megözvegyült, de továbbra is a Csóka család tagjaként élt a faluban. Három lánya közül egy élte meg a felnőttkort, aki szintén a Lakatos családba házasodott.

5. *Csóka András* (1810 körül -?) is Lakatos lányt vett feleségül. Házasságukból, amelynek *Lakatos Teréz* (1819 körül-1849) korai házassága vetett véget, öt gyermekük született. A három lány még kisgyermekkorában meghalt, a két fiú azonban felnevelkedvén Egerbaktára, illetve Felsőtárkányba házasodott. Csóka András felesége halála után új társ után nézhetett, és elköltözhett a faluból, mert a későbbiek során már nem találkozunk nevével.

6. Említést kell tenni még *Csóka Jánosról* (1798 körül-1862), akinek *Váradi Julianna* (1802 körül - 1864) volt a felesége. Halálozási adataikon kívül más nem áll rendelkezésünkre.

A család megélhetését a kovácsmesterség adhatta, a munkaszervezet pedig a kiterjesztett család szervezetére épült rá. Kisebb-nagyobb javításokat végezhetek a környező falvakat járva, és közben széles körű ismeretségi körre tehetek szert. A püspöki, illetve érseki uradalom is biztosított számukra munkát. A korábbi szétköltözés ellenére a család a távolabb élő rokonsági kapcsolatok révén is hozzá juthatott munkákhoz. Erre utal az az átvételi elismervény, amelyet 1847-ben az Egri Érsekség Fell-Némethi Kasznárság készített. E papíros alapján Csóka Demeter és Péter

Péterfalvi<sup>16</sup> cigányoknak 13.000 zsindely szög kijavítása ellenében a Kasznárság 14 forint 18 krajcárt fizetett ki.<sup>17</sup>

A 19. század elején a Csóka família sűrű rokonsági hálózatot épített ki a *Lakatos* családdal. A Mária Terézia-i összeíráskor a faluban még nem találkozunk velük, de ebben az időben az egri püspöki adólajstromban többször előfordul nevük. Többségében Máramaros megyéből származóknak és kóborlóknak tüntették fel őket. Lakatokat és konyhai eszközöket készítettek, miközben körbejárhatták az Eger környéki településeket. Egy-egy faluban huzamosabb időt tölthettek, családot alapíthattak, vagy éppen letelepítették őket. Így kerülhettek Egerszalókra is, ahol nevüket a különböző dokumentumokban már a 19. század első évtizedeiben feljegyezték. Egy 1822. évi kasznársági irat foglalkozásukra utal. Lakatos János egerszalóki új magyar három forintot kapott pálinkafőző fazekak foldozásáért az Egri Érsekség Fell-Némethi Kasznárság kasszájából.<sup>18</sup>

A házassági anyakönyvek szerint 1828-ban és 1829-ben egy-egy Lakatos fiú feleségül vett egy-egy Csóka lányt. Ezt követően 1837-ben, Lakatos Mária gyermekének keresztelésekor van feljegyzés róluk, majd két évtizeden keresztül többször is találkozunk nevükkel. Az adatok arra utalnak, hogy a rokonság legalább négy magcsaládból, az idősebb szülőkből és három már házas gyerekből állt Felnémeten. A fiataloknak, akik Rézművesekkel és Nyukovszkikkal álltak házasságban, a faluban is születtek gyermekeik. Itt tartózkodásuk éve alatt három újabb házasságot kötöttek, kettőt a Csókákkal, és egyet a Pusomaiakkal. De a házassági kapcsolatok sűrűsödése ellenére sem maradtak a faluban, a század közepe táján már alig van bejegyzés róluk. A későbbi adatokból az tűnik ki, hogy Egerszalókon és Egerben állapodtak meg. Átmeneti itt tartózkodásuk ideje alatt összekötő kapocsként működtek a Csóka és a Pusomai család, valamint Felnémet és Egerszalók között.

A *Pusomai családnévvel* a vizsgált okmányokban először 1833-ban találkozhatunk, amikor *Pusomai Mátyás* házasságot kötött Farkas Máriával, de róluk többet nem tudunk. Ezt követően 1840-ben *Pusomai Mihály* (1822 körül-1896) egybe kelt a

---

<sup>16</sup> A mai Pétervására, amely 4 kilométerre van Váraszótól.

<sup>17</sup> HML XII-3/e/565.d.

<sup>18</sup> HML XII-3/e/333.d.

felnémeti Erdélyi Borbála „nemtelen” lánnyal. Két gyermekük megszületése után Erdélyi Borbála meghalt, később a gyermekek is elhaláloztak.

1843-ban újabb Pusomai házasodott Felnémeten. Az özvegy *Pusomai János* 38 évesen feleségül vette a 20 éves Lakatos Katalint. Csak esküvőjüket tartották Felnémeten, majd a férfi lakóhelyére költöztek, ahol hét gyermekük született.<sup>19</sup>

A Felnémeten házasodó *Pusomaiak mindegyike a szomszédos Egerbaktáról* való. A falu szintén az egyházi birtok részét képezte, melynek igazgatása a Felnémeti Kasznársághoz tartozott. A Mária Terézia korabeli összeírások idején Egerbaktán még Suhajok laktak, Pusomaiakat Maklár, Füzesabony, Kápolna, Heves, Kerecsend községekben találtak. Foglalkozásukat tekintve kovácsmesterek voltak, egy lantos, illetve zenész kivételével. Az egerbaktai anyakönyvekben az 1830-as években viszont már alig-alig tűnik fel a Suhaj (Suha változatban) név, sokkal gyakoribb lett a Pusomai (Puzsomay változatban). Feltehető, hogy a szomszédos Kerecsendről a Danyikkal való házasodás révén kerültek át Egerbaktára a 19. század első felében.

A Pusomaiakkal kapcsolatban is találtunk feljegyzéseket az érseki irattárban. 1822-ben már házas zsellérként tartották nyilván őket az érseki uradalomban, és 18 nap robotot írtak elő számukra.<sup>20</sup> 1847-ben Pusomai György és bekölczei cigány társának 3150 darab léczszög készítéséért 23 forint 10 ½ krajcárt fizettek ki<sup>21</sup>, ami arra utal, hogy ők is kovácsmesterségből éltek. A három házasság ellenére *csak Pusomai Mihály maradt meg végleg Felnémeten.*

Az anyakönyvek még két cigány családról, a *Farkasról* és a *Makuláról* adnak hírt. Ez időben az említett püspöki összeírás szerint Egerben éltek Farkas névre hallgatók, akik szegkovácsolásból és tűzhelyvas készítésből tartották el magukat. Felnémeten 1833-ban került be először a nevük az anyakönyvbe, amikor a baktai Pusomai Mihály feleségül vette Farkas Máriát, majd 1835-ben kisfiúk is itt született. A későbbiekben még kétszer fordul elő a Farkas név cigány megjelöléssel a keresztek névsorában. A Makula névvel csak egyszer, 1846-ban találkozunk, amikor egy újszülöttet kereszteltek.

---

<sup>19</sup> HML IV-416/42.

<sup>20</sup> HML XII-3/e/333 d.

<sup>21</sup> HML XII-3/e/565 d.

## 1.2. A kapcsolathálózat és a kötések ereje

A 18. és 19. századi dokumentumok segítségével feltárult előttünk a felnémeti cigányság korai történetének egy szelete. Az adatokból arra következtethetünk, hogy a Csóka család a 18 század utolsó harmadára már letelepedett Felnémeten, és egyedüli cigány családként ékelődött a magyar lakosság közé. A 19. század első felében többgenerációs családdá terebélyesedett, amelyhez falun kívüli cigány családok is kapcsolódtak házasság révén. Intenzív kapcsolatban álltak az egerszalóki Lakatosokkal, akik pár évtizedig éltek Felnémeten. Ekkor még többször megjelentek a faluban a Pusomaiak, akik a szomszédos Egerbaktáról jöttek át házasságot kötni, de közülük is csak egy telepedett le véglegesen.

1827-1849 között, tehát 22 év alatt összesen 64 bejegyzést találtunk a felnémeti anyakönyvekben. Ebből 31 keresztelés, 9 házasság, és 24 halál eseményéhez kapcsolódott. A fellelt adatok az alábbiak szerint összegezhetők:

A *Csóka* család legalább három emberöltőnyi ideje már a faluban élt, ők képezték a helyi cigányság magvát. Az *első generáció* (*Csóka Albert és testvére*) (*kutatásunk kiindulópontja*) tagjainak házasságai és *utódai* révén a rokonsági rendszer organikusan bővült, de a falun kívüli házastársak (Váradi, Berki, Surányi) nem generáltak újabb beköltözéseket. A *második generáció* a Rácz, a Váradi és a Lakatos családdal lépett házasságra, és ahogy korábban láttuk a Csóka és a Lakatos család között öt házasság is létrejött, un. „lánycsere” is történt. Ennek következtében a Lakatosok huzamosabb ideig a felnémeti cigányság részei voltak, de véglegesen nem települtek meg.

A *Pusomaiak* három házasságot kötöttek Felnémeten, kettőnek gyermeke is született a faluban, de *végleg csak egy telepedett meg*. Házasságaik révén a cigány Farkas és Lakatos, valamint a magyar Erdélyi családhoz kapcsolódtak. A Farkas család csak rövid ideig élhetett a faluban, a Lakatosok pedig a Csókákhoz kapcsolódtak. Csak az Erdélyi család számított felnémetinek, ők azonban magyarok voltak. Valószínű, hogy Pusomai Mátyás és Pusomai János a családi háttér hiánya miatt nem telepedett le a faluban. A Felnémeten maradó *Pusomai Mihály sorsa* viszont érdekes. Etnikus határait átlépve egy magyar lánnyal házasodott össze, akivel 9 évet élt. Felesége halála után nem ment vissza Baktára, és nem is magyar lett a második felesége, hanem helyben elvette Csóka Albert özvegyét, Berki Máriát.

A dokumentumok arra utalnak, hogy ebben az időben az érseki uradalom e területén élő cigányok a *kovácmesterséget űzték*. Olyan mindennapos eszközök javításával (szegek,

üstfazekek, kerítés) foglalkoztak, amelyek a többségi társadalom felé irányították őket. Ezek tehát olyan formális „piaci” *munkakapcsolatokat hoztak létre*, amelyek a cigány családok megélhetését, vagyis a külső erőforrások megszerzését biztosították. A munka szolgáltatói jellege eleve feltételezi a sűrű találkozásokat, a kölcsönös megértésen alapuló kommunikációt, az egyetemes magatartási módok betartását, a többségi társadalom nyelvének, szokásainak ismeretét.

*A vizsgált családok otthonainak falun belüli elhelyezkedését nem ismerjük*, mert az anyakönyvekben ekkor még nincsenek házszámok. A későbbi adatok alapján valószínűsíthető, hogy ebben az időben a cigány családok a falu lakossága között éltek szétszórtnan. A szomszédsági kapcsolatok segítséget és modelleket adhattak, de közösségi ellenőrzést is jelenthettek. Kikényszerítették a környezet normáinak átvételét, az egyházi szertartásokhoz való igazodást, a házasság, a keresztség és a halál szentségének átvételét.

Történetünk folytatása szempontjából a Csóka és a Pusomai család érdekes számunkra, ezért most őket állítjuk elemzésünk középpontjába. Kapcsolataikat hat dimenzió, a származási család, a házastárs megválasztása, a rokonság, a szomszédok, a komaság és a jövedelemszerzés mentén vizsgáltuk meg. Ez utóbbiról nem áll rendelkezésünkre számszerűsíthető adat, így azt a kapcsolati hányados mérésekor nem vehettük figyelembe. (2. sz. Táblázat) (A részletes adatokat lásd a 2. sz. Melléklet 1. sz. Táblázatában. )

## 2. sz. Táblázat

### A kapcsolathálózat jellemzői 1827-1849

| Család neve | Exogén/endogén<br>kötések hányadosa | Gyenge/erős kötések<br>hányadosa | Összes kötések<br>száma |
|-------------|-------------------------------------|----------------------------------|-------------------------|
| Csóka       | 17/15=1,13                          | 17/15=1,13                       | 32                      |
| Pusomai     | 7/2=3,5                             | 5/4=1,25                         | 9                       |

A Csóka családban a házastársak kiválasztása a falun kívülről, de az etnikus határokon belül történt, és az újonnan alakult családok helyben történő letelepedésével igyekeztek a nagycsaládi közösséget fenntartani. A helyben élő erős és 5 családot magába foglaló rokonsági hálózat biztonságot nyújtott a túlélésben, és a kapcsolatépítés alapját képezte a többségi társadalommal. Ennek első szintje a szomszédság és a jövedelemszerzés lehetett, amelyre ráépült a komasági kapcsolatok rendszere. A rokonságban megkeresztelt 23 gyermek 15 magyar családdal kapcsolta össze ezt a törzsgyökeresnek



számító cigány családot. Ez még akkor is jelentős, ha figyelembe vesszük azt a korabeli szokást, hogy a beteg újszülötteket éppen az keresztelte meg, aki kéznél volt. Különösen figyelemre méltó, hogy a Csóka famíliában csak magyarok lettek komák, és két család három alkalommal, és három család két alkalommal is keresztelt. Feltételezhetjük, hogy ebben nemcsak egyszerű szimpátia játszott szerepet, hanem a patrónusi védelem megszerzésének igénye is. A családnak összesen 17 interkulturális kapcsolata mutatható ki. Exogén-endogén kapcsolatainak hányadosa 1,13, amely azt jelzi, hogy jól mozogtak a többségi társadalomban, és nagy lépéseket tettek előre az integrálódás folyamatában. Gyenge-erős kötéseik teljes mértékben lefedik az exogén-endogén kötéseiket, amely megerősíti az előbb leírtakat, és rámutat a külvilág felé történő orientálódásukra.

*Pusomaiék* ebben az időben nehezebb helyzetből indultak. A család biztonságát hátrahagyva szerencsét próbálnak a faluban, de kapcsolatok híján vissza is fordulnak. Csak Pusomai Mihály marad magyar feleségével, de nem épül be új családjá kapcsolatrendszerébe. Felesége halála után két árván maradt gyermekével a cigányságon belül, a Csóka családban kapott menedéket. Összesen 7 interkulturális, 5 gyenge és 4 erős kapcsolatot tudott kiépíteni környezetével. A kapcsolati indexek is mutatják ezt a zavartságot, az exogén-endogén hányados 3,5, a gyenge-erős kapcsolatok értéke pedig 1,25. Összes kapcsolatainak száma (9) is alacsony, és főként az alapvető támasznyújtó kötése hiányoznak. Emiatt felesége halála után két árván maradt gyermekével elszigetelődött, majd élete visszarendeződött a cigányságon, illetve a Csóka családon belül.

Összegezve a fentieket, az fogalmazható meg, hogy a felnémeti cigány családok a 19. század első felében *több területen igyekeztek alkalmazkodni a többségi társadalomhoz*, az őket körülvevő helyi viszonyokhoz. Megélhetésük érdekében elsajátították a magyar nyelvet, igazodtak a házasság, a születés és a halál normatív szokásaihoz, állandó jelleggel letelepültek, de legalábbis huzamosabb ideig egy helyben éltek, és személyközi kapcsolatokat építettek ki közvetlen nem-cigány környezetükben. Ez utóbbi kettős stratégiával jellemezhető, egyrészt családi-rokonsági kapcsolataikat a cigányságon belül hozták létre, másrészt gyermekeik keresztelését tudatosan használták fel a magyarokkal történő kapcsolatépítésre.

Ezen tényezőkkel szemben, amelyek az integrálódás irányába mutattak, a *strukturális kényszerek hiánya ellenhatást gyakorolt*. A magyarországi feudális nagybirtokrendszer, jelen esetben az Eger környéki birtokviszony nem tette lehetővé, és nem is kívánta meg,



hogy a cigányok betagozódnak az élet adott rendszerébe. Ugyanakkor arra sem nyílt lehetőségük, hogy kezdetleges szolgáltatói és piaci tevékenységüket magasabb szintű áru-csere kapcsolatra fejlesszék. Sajátosságuk, hogy feudális jellegű nagycsaládi munkaszervezetben szerezték jövedelmüket, piaci jellegű szolgáltató tevékenységből éltek, amelyhez hozzátartozott egy peripatetikus, de nomád jellegűnek tűnő vándorlás. Több tényező tehát arra utal, hogy a felnémeti cigányok a szociális integrálódás folyamatában jelentős lépéseket tettek a 19. század első felében, de az adott strukturális és politikai helyzet nem adott lehetőséget rendszerintegrációjukra.

## 2. A CIGÁNY KÖZÖSSÉG KIALAKULÁSA A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A Felnémettel szomszédos falvak, Egerbakta<sup>22</sup>, Egerszalók<sup>23</sup> és Felsőtárkány<sup>24</sup> anyakönyveibe is betekintve úgy tűnik, hogy a 18. század második felében egy-egy cigány család egy-egy faluban települt meg Eger környékén. Felnémeten a Csókák, Felsőtárkányban szintén a Csókák, Egerbaktán a Pusomaiak a Danyikkal házasodva, Egerszalókon pedig a Lakatosok és a Koncsikok. A négy községben a 19. században következetesen meg is különböztették a cigányokat. Felnémeten és Baktán zingar, czigány, Egerszalókon általában az új magyar, Felsőtárkányban pedig felváltva czigány, új magyar megjelölést használták. A szomszédos községekben élő cigány családok a 19. század második felében házasság útján átkerülnek Felnémetre, és aktív alakítóivá válnak a felnémeti cigányság történetének.

Ennek az időszaknak a rekonstruálásához sem rendelkezünk bőséges adattárral. Alapinformációink az anyakönyvekből származnak, amelyeket a legidősebb interjúalanyaink visszaemlékezéseivel tudunk kiegészíteni.

### 2.1. A régi családok, a Csókák és a Pusomaiak

#### CSÓKÁK

A 19. század derekára a Lakatosok a feleségül vett Csóka lányokkal elköltöztek, ugyanakkor a két Csóka özvegy, Surányi András és Váradi Erzsébet összeházasodott, és

---

<sup>22</sup> HML IV-416/42.

<sup>23</sup> HML IV-416/43.

<sup>24</sup> HML IV-416/171.

együtt nevelték félárvaikat. Csóka Albert özvegye, Berki Mária az özvegy Pusomai Mihállyal lépett frigyre. Ezzel a házassággal egy-két évtizeden át a Csóka és a Pusomai család története egybe is fonódik. Bizonyára egy nagycsaládot és egy munkaszervezetet alkottak. Két Csóka lány (Csóka Mária 1823, Csóka Erzsébet 1833) hagyományosan Lakatosokkal házasodott. Egy Csóka fiú Felsőtárkányba nősült (Csóka Antal 1845), a testvére pedig (Csóka János 1842) Egerbaktára, de ezzel el is vesztek szemünk elől.

A következőkben Csóka Albert és Berki Mária két lányának, valamint Csóka József és Rácz Borbála fiának sorsát érintjük.

*Csóka Anna (1831-1896) a fedémesi Sike Istvánnal* lépett házasságra 1867-ben. A férfi az érsekségi iratok szerint fedémesi házasságból származott, így közöttük nem lehetett nagy vagyoni és társadalmi távolság. A század közepén, 1853-ban kislányuk született Felnémeten, aki csak egy évet élt. Ekkor a 23. szám alatt laktak. Rövidesen elköltözhettek, mert több gyermekről nincs bejegyzés. Valószínű, hogy gyerekeik a Sike családnévvel sikeresen asszimilálódtak a magyar társadalomba. Érdekes azonban, hogy özvegy Sike Istvánné Csóka Anna idős korában visszatért szülőhelyére, és itt halt meg tüdőgumókórban.

*Csóka Erzsébet (Oláh Ferencné) (1839-?)* is többször szerepel az anyakönyvekben. Férje hevesaranyosi származású, és a család éveken keresztül a két település között vándorolt. Első gyermekük, Rozália (1858-1867) még Hevesaranyoson született, de Franciska (1859-1862), Alajos (1861-1862) és Ferenc (1868-?) már Felnémeten. Az első három gyermeket még Csóka névre keresztelték, mert a szülők csak 1862-ben kötöttek házasságot. Annak ellenére, hogy Felnémeten a falun belül volt lakásuk (31. szám), az ide-oda költözködés fellazította szomszédsági kapcsolataikat, keresztszülőket is vegyesen választottak. A rokonsági kapcsolat viszont élénk maradt, mivel pár évvel később egy Csóka fiú szintén Hevesaranyosról házasodott.

Csóka József és Rácz Borbála fia, *Csóka József (1834-1892) a felnémeti Tengely Rozáliát (1836-?)* vette el. Mivel mindketten helybéliek voltak, itt is élték le életüket. A házasságot mindkét részről elfogadták, és az anyakönyvi bejegyzések arról tájékoztatnak, hogy a Tengelyek más cigány családoknál is szívesen vállaltak szerepet keresztszülőként és házassági tanúként. A család magyar gyökereit egy dédunoka mind a mai napig számon tartja. Meséli, hogy nagyszülei „nem vótak annyira cigányok, félcigányok lehettek, mamám se vót cigány.” (I.7/7.o.)

A házaspár hét gyermekeiből, akik 1859-1879 között születtek, kettő maradt életben, Csóka József és Csóka Antal, és mind a hetet magyarok keresztelték. Megélhetésükre, Csóka József foglalkozására még nincs utalás, de valószínű, hogy egy-két évtizedig szegkovácsként és foldozóként tartotta el családját, amit később kiegészített vagy felváltott téglaverő napszámos munkával. Ugyanis, amikor fiai elérik a munkavállalási kort, már híre-hamva sincs a kovácsmesterségnek, a környékbeli cigányok téglaverő napszámosként dolgoztak.

Életük során több helyen laktak, először a faluban a 27., 36. szám alatt, majd a század végén kiszorultak a falu végére, a 41. szám alá. Már éltek 1892-ben, amikor Csóka József 62 évesen elhunyt. Gyermekei, ifjabbik Csóka József Mezőtárcánból, Csóka Antal pedig Hevesaranyosról hozott magának feleséget, és ők tovább költöztek a 48., majd 48/a szám alá.

## PUSOMAIK

*Pusomai Mihály (1823 körül-1896)* úgy maradt a faluban, hogy feleségül vette Csóka Albert özvegyét. Bizonyára beépült a Csókák munkaszervezetébe és „üzleti-körébe”, és gondoskodott a család megélhetéséről. A kasznársági iratok szerint az 1850-es években szegkovácsként kereste kenyerét. Egy átvételi elismervény bizonyítja, hogy 1851-ben Pusomai Mihály felnémeti lakos „1500 létszög kihúzásáért és kiigazításáért 7 forintot”<sup>25</sup> kapott. (A korabeli átvételi elismervényeket lásd az 1.sz. Mellékletben) A század utolsó évtizedében már téglagyári napszámosként dolgozott, halotti anyakönyvében ezzel jelzik társadalmi státusát. Feleségéről, *Berki Máriáról (1805 körül-1875)* azt tudtuk meg, hogy a falu felfogadta cigánybábának, amiért kevéske pénzzel és természetbeni járandósággal fizethettek.

A Berki Mária előző házasságából született Csóka lányok más településre mentek férjhez, Pusomai Mihály gyermekei pedig kiskorukban meghaltak. A házaspárnak két közös gyermeke (*Terézia és Borbála*) született, akik az 1850-es, 60-as években cseperedtek fel.

A Pusomai házaspár is költözködött. Kezdetben a faluban laktak a 161. szám alatt, viszonylag távol a Csókáktól. Pusomai Mihály halálakor viszont már a cigánytelepen

---

<sup>25</sup> HML XII-3/e/576.d.

van saját tulajdonú házuk a 48/b szám alatt, amit az apa halála után, 1897-ben a két lány örökölt.

Idősebb gyermekük, *Pusomai Teréz (1851-?)* 15 évesen hozzáment a nála 32 évvel idősebb Lakatos Jánoshoz, majd annak halála után az egerszalóki özvegy Koncsik Józseffel házasodott össze 1875-ben. *Saját gyermeke ugyan nem született, de ő nevelte fel az öt Koncsik árvát Felnémeten.* Második férjét is eltemette 1887-ben, aki tüdővészben halt meg. A század utolsó évtizedében Teréz neve keresztszülőként Szabó Pállal együtt többször felbukkant az egerbaktai anyakönyvekben. Valószínű, hogy miután nevelt gyermekeit szárnyukra bocsátotta, életének utolsó éveit ezzel a férfival élte le. Pusomai Terézia tehát visszakerült apja szülőhelyére, de nevelt gyerekei közül Koncsik Terézia és Koncsik Alajos Felnémeten alapított családot.

Testvére, *Pusomai Borbála (1854-1921)* nem állt oltár elé, csak úgy „cigánymódra” összeállt *Lakatos Istvánnal (?-1900)*. A kor családjogi előírásai szerint mind a tíz gyermeke törvénytelenként született 1877-1895 között, amelyből három maradt életben, a többit kisgyermekként eltemette. Tíz gyermekéből egyet magyarok, kilencet cigányok kereszteltek. Az anyakönyvekben napszámosként szerepel, valószínűleg együtt dolgozott a többiekkel a téglagyárban, és eljárt a faluba is házkörüli munkákra egy kis élelemért cserébe. Több helyen lakott a faluban; 1886-ban még a 31. szám alatt, pár évvel később az 58. szám alatt, majd férje halálakor (1900) már a szüleitől örökölt házban a cigánysoron.

Pusomai Borbála érdekes személyiség lehetett. Több bejegyzés szól arról, hogy házába befogadott nem-cigány szerencsétlen sorsú embereket is. Egy 43 éves elmebajos nő például az ő házában halt meg 1897-ben, ahol lakásadóként volt feltüntetve. *Három élő gyermeke, Mária, István és József élete már a 20. századba visz át minket.*

## 2.2. Új cigány családok megjelenése Felnémeten a 19. század utolsó harmadában

### KONCSIKOK

A „Kontsik” névvel a Mária Terézia korabeli lajstromban a Tisza melletti Kiskörén találkozunk. 1769-ben, 70-ben és 71-ben faberként, illetve kovácsként vették őket számba. Egerszalókon 1839-ben említik először nevüket, amikor *Koncsik József* (1839-1887) „fattyúként” megszületett. Szülei ezt követően hivatalosan megesküdtek, és testvérei már a Lakatos nevet kapták. Valószínű, hogy a család nem tudott beépülni az

egerszalóki Lakatosok körébe, és tovább vándorolt. 1846 után nincs bejegyzés róluk 23 évig. Koncsik József gyermekének megkeresztelésekor, 1869-ben ismét felbukkan nevük.

A levéltári források segítségével Koncsik József életútja körvonalazható. Első felesége, Suha Mária siroki származású, Terézia lányuk még 1862-ben itt is született. A felnémeti utódok szintén a siroki származásra emlékeznek. Öt évvel később fiát, Alajost Egerbaktán keresztelték, de 1869-72 között született három gyerekük már egerszalóki illetékességű. A család tehát pár évig Sirokban élt, majd onnan Egerbaktára költözött. Végül visszatért Egerszalókra, ahol édesapja révén Koncsik József a Lakatos rokonsághoz tartozott. A Lakatosok pedig rokonságban álltak a felnémeti Csókákkal, Pusomai Terézia anyai féltestvéreivel. A két özvegyet, Koncsik Józsefet és Pusomai Terézt a rokonság összehasonlíthatta, akik így 1875-ben Felnémeten meg is esküdtek. A család megélhetésére nem találtunk utalást, de feltételezhető, hogy kovács-kézműves tevékenységből próbálták fenntartani magukat, majd az érseki téglagyárba járhattak napszámba. Lakóhelyükről is csak annyi biztos, hogy 1887-ben, amikor Koncsik József tüdővészben meghalt, a falu széli Cigányházban éltek. A Felnémeten nevelkedő *Koncsik* gyermekekből kettő végleg itt maradt. *Koncsik Terézia a helybéli Rostás Kálmánnal, Koncsik Alajos a siroki Suha Malaczi Borbálával alapított családot.*

## SUHÁK (MALACZIAK)

A Pusomai Terézia által felnevelt *Koncsik Alajost (1867-1942)* idősebb interjúalanyaim Purczi Lojzikeként emlegették, leszármazottait pedig a ma napig Purczi hadnak nevezik. Apja révén az egerszalóki Lakatos családhoz, anyja révén a siroki Suhákhoz kötődött. Sirokból is választotta *Suha Malaczi Borbálát (1860 körül-1929) párnak*, de soha nem házasodtak meg. Ezért a gyerekek édesanyjuk után kapták nevüket Suha Malaczi, Suha, Malaczi változatokban. A Malaczi név eredete nem ismert, de valószínűsíthető, hogy ragadvány, illetve cigánynév (Szuhay, 1999), és *Malacsikká* formálódása az 1920-as évekre tehető.

A házaspár 1888-1905 között született *tizenegy gyermekéből három élte meg* a felnőtt kort; Béla, Rozália és Ilona. Kelevény, tüdőgyulladás, vízibetegség, veleszületett gyengeség vitte el a kicsiket. Az anyakönyvek szerint tartósan a faluban éltek, otthonuk a Cigánysoron, a 48/d szám alatt állt.

Megélhetésük alapját a 19. század végén a téglagyári napszámos munka adta. Később, amikor Koncsik Terézia Rostás Kálmánnal családot alapított, Koncsik Alajost is megtanították a kosárfonásra, amely plusz bevételi forrást jelentett a család számára. A rokonsági kötelékek kialakulása mellett a falubeliekkel is tartottak kapcsolatot. Bár első négy gyermeküknek cigány keresztszülei voltak, az ötödik és a hatodik gyermeket már magyarok keresztelték.<sup>26</sup> *Az élő gyermekeik közül kettő, Béla és Rozália Felnémeten maradt, Ilona azonban Sarudra ment férjhez.*

## ROSTÁSOK

Rostások 1769/70, 1770/71-ben a Tisza melletti Tiszanánán és Poroszlón éltek. Kovács, valamint napszámos munkákkal foglalkoztak. A környéken 1856-ban találkoznak először Csipkés Mária nevével, amikor Angéla gyermekét Egerszalókon megkeresztelték. A gyermek apjának neve, Csókási József, névelírás lehet, és nem ez az egyedüli pontatlanság az anyakönyvekben. Három évvel később, 1859-ben már *Rostás József (1825 körül-1875) és Csipkés Mária (?)* Felnémeten keresztelte Csóka Erzsébet gyermekét. Kétségtől ugyanazon házaspárról van szó, mert a Rostás és Csipkés név teljesen egyedi ebben az időben ezen a környéken.

A keresztelő után pár évvel, 1866-ban ismét felbukkannak. Ekkor Kálmán fiúk született meg Felnémeten. Nevük mellett a vagabundus, vagyis a kóborló megjegyzés található, amely arra utal, hogy az egyik faluból a másikba költöztek, majd vissza. Gyermekeik különböző születési helye is ezt támasztja alá, hiszen 1870-ben Ferenc fiúk Egerbaktán született, 1871-ben Miklós már Felnémeten. Az apa, Rostás József Felnémeten halt meg 1875-ben gyilkosság következtében.<sup>27</sup> A halotti anyakönyvből kiderül életkora, és Borsod megyei bótai származása is. Falun belüli lakhelyük nem ismert, de feltételezhető, hogy ők is a falu széli Cigányház környékén húzhatták meg magukat. Megélhetésükről egy dédunoka visszaemlékezése ad útmutatót, amely szerint vályogveréssel és kosárfonással foglalkoztak.

Valószínűleg több gyermekük született, de csak ötöt, Kálmánt, Ferencet, Miklóst (1871-1874), Erzsébetet (?) és Jánost (?) sikerült pontosan beazonosítani a felnémeti és egerbaktai anyakönyvek alapján. Közülük kettőt cigányok, egyet magyarok

<sup>26</sup> A keresztszülőket 1895-ig, az állami anyakönyvek bevezetésig lehet nyomon követni.

<sup>27</sup> A felsőtárkányi anyakönyv ad hírt arról, hogy 1875-ben egy helyi cigány férfit és egy hároméves cigány kislányt vadászon agyonlőttek. Valószínű, hogy Rostás Kálmán ugyanezen gyilkosság áldozata.

kereszteltek. Három élő gyermekük közül Rostás János a szendrőládi Balázs Annával, Rostás Erzsébet a mezőkövesdi Suha Antallal lépett házasságra. *Rostás Kálmán pedig végleg Felnémeten maradt, és elvette Koncsik Teréziát.*

*Rostás Kálmán (1866-1945) és Koncsik Terézia (1862-1918)* már hosszú ideje együtt élt, mikor 1908-ban úgy döntöttek, hogy összeházasodnak. A törvényes eskü előtt, 1885-1908 között tíz gyermekük látta meg a napvilágot, akikből három élte meg a felnőttkort. A többit elvitte a veleszületett gyengeség, a himlő, a tüdőgyulladás. A szülők egy ideig vándoroltak, éltek Mezőkövesden, Egerszalókon, Felnémeten. Gyermekeik is e három helyen születtek, akik közül kettőt rokonok, egyet magyarok kereszteltek. A három élő gyermek közül a legidősebb a Koncsik nevet kapta, a fiatalabbak pedig Rostások lettek. Emiatt a család a későbbiekben Rostásokra és Koncsikokra szakadt szét, és ma már alig tartja valaki észben a közös származást.

Az anyakönyvek azt mutatják, hogy a 19. század utolsó éveiben végleg megállapodtak a faluban, és 1893-ban saját tulajdonú házat szereztek 48/b számozással a cigánytelepen. Felnémeten való végleges maradásukat elősegíthette az, hogy az érseki téglagyár napszámosokat foglalkoztatott, és ezáltal munkához jutottak. További megélhetési forrásuk a kosárfonás volt, amelyre az egyik dédunoka hívta fel a figyelmet. Mesélte, hogy „*a kosarakat az apja (édesapjának apja, tehát nagyapja) csinálta, ruháskosarakot, kézi kosarat, szenes kosarat, krumpli hántót, mindent.*”(I.3/31.o.)

Rostás Kálmán, aki a Lázár ragadványnevet viselte, felesége halála után (1918) Jáger András özvegyével, Suha Vilmával költözött össze, aki Bertalan fia révén nászasszonya volt. *A gyermekek, Rostás Kálmán az egri Gáspár Jolánnal, Koncsik Bertalan a helybéli Jáger Erzsébettel, Rostás Anna a siroki Puporka Józseffel került össze.*

## JÁGEREK

A Jágerék eredetére ma már senki nem emlékszik, és a szomszédos községek (Felnémet, Egerszalók, Egerbakta) irataiban sem találtunk ilyen nevet. Valószínűleg ez eredetileg ragadványnév. Más esetben is előfordult, hogy az anyakönyvbe ragadványnév került, (például Rostás Kálmán helyett Lázár Kálmán) így történhetett ez Jáger András nevével is.

Az egerbaktai *Jáger András* akkor került bejegyzésre, amikor 1865-ben egy felnémeti magyar plebejus lánnyal, Kovács Juliannával összekötötte életét. Életrajzi adatai



egyeztetésével kiderült, hogy Jáger András Egerbaktán született 1834-ben Puzsomay (Pusomai) Andrásné, anyja Puzsomay Apollónia, apja pater ignotus, ismeretlen.

Az elnevezés eredetét csak találgatni lehet. A jáger szóval az érseki gazdasági iratokban az érseki vadászt jelölték, a segítő erdőkerülőket pedig jágerlegényeknek hívták. A szó jágeri alakja a cigány-lovári nyelvben is vadászt jelent. Lehet, hogy az ismeretlen apa vadász, vagyis jáger volt. De az is elképzelhető, hogy Pusomai András, mint jágerlegény az érsekség szolgálatában állt, és így ragadt rá a Jáger név, erre azonban nem találtunk adatot.<sup>28</sup> Egy interjúalanyom viszont határozottan emlékezett arra, hogy „az anyámnak az apja az meg ilyen erdőkerülő vót. Szóval már ő, erdőőr.”(I.5/2.o.). Valójában a szóban forgó nagypapa már Jáger András fia, de később, a 20. században az egyik leszármazott fiú a Jáger, a másik fiú pedig a Legény nevet kapta családján belül. Ebből azt gondolhatjuk, hogy a származási történetet több generáción keresztül őrizte a család.

*Jáger András (1834-1875) és Kovács Julianna (1838-1877)* első gyermeke már 6 évvel a házasságkötés előtt, 1859-ben megszületett. Következő gyermekeik csak 1868-ban és 1871-ben. A korkülönbségből arra következtethetünk, hogy Jáger András távol élt családjától, talán katonaként szolgált a császár seregében. Három gyermekük közül kettő élte meg a felnőttkort, Rozál és András, akiket a magyarok kereszteltek. A szülők fiatalon meghaltak. Arról, hogy az árvákat ki nevelte fel, nincs információnk. Valószínűleg, Jáger András, mint erdőkerülő, lakott először azon a faluszéli dombon, ahol nem sokkal később kialakult a cigánysor, és az ő házat jelölték Cigányház elnevezéssel. A szülők után most a két gyermek, András és Rozál életébe is bepillanthatunk.

Ifjabb *Jáger András (1868-1909)* vitte tovább a család nevét, aki sógora (nővére férje) testvérével, a *bükkszéki Suha Vilmával (1869-1931)* alapított új családot, tehát a két család között „lánycsere” történt. 1889-1905 között kilenc gyermekük született, akik közül hetet elvitt a tüdőgyulladás, a vele született gyengeség, kanyaró, a gyermekek hasmenése. Házasságukat azonban csak 40-39 évesen 1908-ban pecsételték meg hivatalosan.

---

<sup>28</sup> A kasznársági számadásokban a jágereknek és jágerlegényeknek kifizetett illetékekről pontos, névszerinti, „fizetési” jegyzékek állnak rendelkezésre. HML XII-3/e

Az anyakönyvi iratok szerint téglagyári és egyéb napszámos munkákból tartották fent magukat, de az erdőkerülői munka is létezhetett. Az egyik unoka arra emlékszik, hogy „*óh, hát az én nagyapám paraszt vót. Jáger András. Vót egy testvéri, egy nő, a meg Jáger Rozál vót. Osztt így zenészekhez mentek férjhö.*”(I.5/2.o.) A család kapcsolatrendszere már beszűkült, a keresztszülőket közvetlen cigány környezetükből válogatták. Lakóhelyük egész életük során a cigánytelep volt, és egy lakásban éltek testvére családjával. A házat édesapjuktól, idős Jáger Andrástól örökölték, amely az 50-es számot viselte.

*Élő gyermekeik közül Jáger Erzsébet a helybéli Koncsik (Rostás) Bertalannal kötött házasságot, Rozália pedig a siroki Suha családba ment férjhez.* Jáger András halála után (1909) felesége, Suha Vilma Rostás Kálmánnal költözött össze, aki tulajdonképpen nászura volt.

## SUHÁK

Jáger András lánya, *Jáger Rozál (1859-1932)* 17 évesen, 1876-ban egyházi esküvő keretében feleségül ment *Suha Jánoshoz (1852-1904)*, egy bükkszéki cigány kovács fiához. A vele kapcsolatos bejegyzések alapján egy „elcigányosodási” folyamatot is megismerhetünk. Jáger András és Kovács Julianna törvénytelen gyermekeként eredetileg Kovács Rozálnak keresztelték, és házasságát még ezen a néven kötötte. 1877-ben első gyermeke születési anyakönyvében még Kovács Rozálként szerepel, egy évvel később, második gyermekénél azonban már Jáger Rozálként tüntették fel.

A házaspár 1877-1903 között született 14 gyermekéből (kettő alkalommal ikerszülés) három élte meg a házasodási kort. A halálozási okok között szerepel a vörheny, a kelevény, a veleszületett gyengeség, de egy alkalommal gyermekbaleset is történt, kétéves kislányuk magára öntötte a forró vizet, melynek következtében meghalt.

Suha János hegedűs, vagyis muzsikus volt. Ez a foglalkozása képezte a család jövedelmének alapját, de időszakosan téglagyári munkát is végzett feleségével együtt. Először 1883-ban jegyezték fel neve mellé hegedűs foglalkozását, és az ezt követő években felváltva téglagyári napszámosként, zenészként, cigányzenészként tartották nyilván.

Suha János megjelenése előtt zenészfoglalkozású cigány emberek nem éltek a településen, nem is értettek a muzsikáláshoz. A 19. században ő az, aki a muzsikálással új megélhetési alternatívát hozott a helyi cigányság életébe, és fiát is kitanította erre a

mesterségre. A család komasági kapcsolatai érdekesen alakultak, a családi háttérrel nem rendelkező házaspár eleinte a cigányok közül választotta a keresztszülőket. Majd egyre nagyobb ismeretségi kört kialakítva már magyarokat kértek fel komaságra a század utolsó évtizedeiben, akik között módosabb juhászgazda is előfordult.

Lakóhelyükről 1884-től van pontos adat, ekkor abban a Cigányházban éltek, amelyet korábban idős Jáger András erdőkerülő otthonaként is feltüntettek.

Suha János felnővekedett három gyermekén keresztül a rokonsági hálót muzsikussal bővítette, Rozália és Béla Kisnánáról, Anna Recskről választott párt.

### 3. A DEZINTEGRÁLÓDÁS FOLYAMATA A 19. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

#### 3.1. Kiszorulás a faluból és a cigánysor kialakulása

Már ismert, hogy az 1840-es években, a kiterjedt rokonsággal rendelkező Csóka, a hozzájuk kapcsolódó Lakatos, és a törzscsalád nélküli Pusomai család élt a faluban. A 19. század első felében lakóhelyüket még nem ismerjük, mert a lakcímek jelölése később, az 1850-60-as években kezdődött el, és az 1880-as években vált rendszeressé. A rendelkezésünkre álló lakcímek, a Felnémétről 1887-ben készült térkép, valamint a földtulajdoni lapok segítségével a következőkben a falu cigányságának szegregálódási folyamatát rekonstruáljuk.

Az első lakcím adat 1852-ből származik, amikor egy *Lakatos* gyermeket kereszteltek a 152-es házszám alatt. 1854-ben a 161. számmal kétszer is találkozhatunk. *Pusomai Mihály* első házasságából származó kislányának halotti, és második házasságából született Borbála lányának születési anyakönyvében. Az 1850-es években még a következő lakcímeket öröközték meg: 1853-ban *Csóka Anna* a 23. szám, 1858-ban *Csóka Erzsébet* a 31. szám, a *Csóka-Tengely* házaspár 1858-ban a 27. szám és 1859-ben a 36. szám alatt lakott. A házszámok térképen történő beazonosítása azt mutatja, hogy *a három cigány család az 1850-es években egymástól távol, a falu különböző pontjain lakott a magyar lakosság között. (3. sz. Térkép)* A Lakatosok a falu közepe táján laktak, a Pusomaiak a falu egyik szélén, ahol a kertek összeértek a legelőkkel, a mai Kertalján, a Csókák pedig a falu másik szélén, az Újsoron, a mai Béke utcában éltek árendában.

A Lakatosok és a Pusomaiak lakóhelyét ténylegesen házként (ház és kert a beltelekben) tartották nyilván, ám a Csókák által lakott épületek (legelő és kert a beltelekben) egy

funkcióváltásban lévő területen álltak.<sup>29</sup> A korábban közös legelő területét tagosították, és magántulajdonba adták, majd a mocsaras részek feltöltése után megindultak a házépítések. Ezt az új lakóterületet Újsor utcának nevezték el. A Csókák ebben az utcában váltogatták otthonaikat.



Jelmagyarázat: **Lakatos család**, **Pusomai család**, **Csóka család**, **Koncsik család**

### 3. sz. Térkép

#### A cigány családok lakóhelyei 1850-80 között

Forrás: Szilvássy József (szerk.) Felnémet kisközség. Felvételi előrajz 1887. (21 szelvény)

<sup>29</sup> A Heves Megyei Földhivatalban a helyrajzi számokhoz tartozó betétlapok áttekintésére is lehetőség nyílt, amelyek a korábbi tulajdonosok neveit és a terület megnevezését is tartalmazzák.

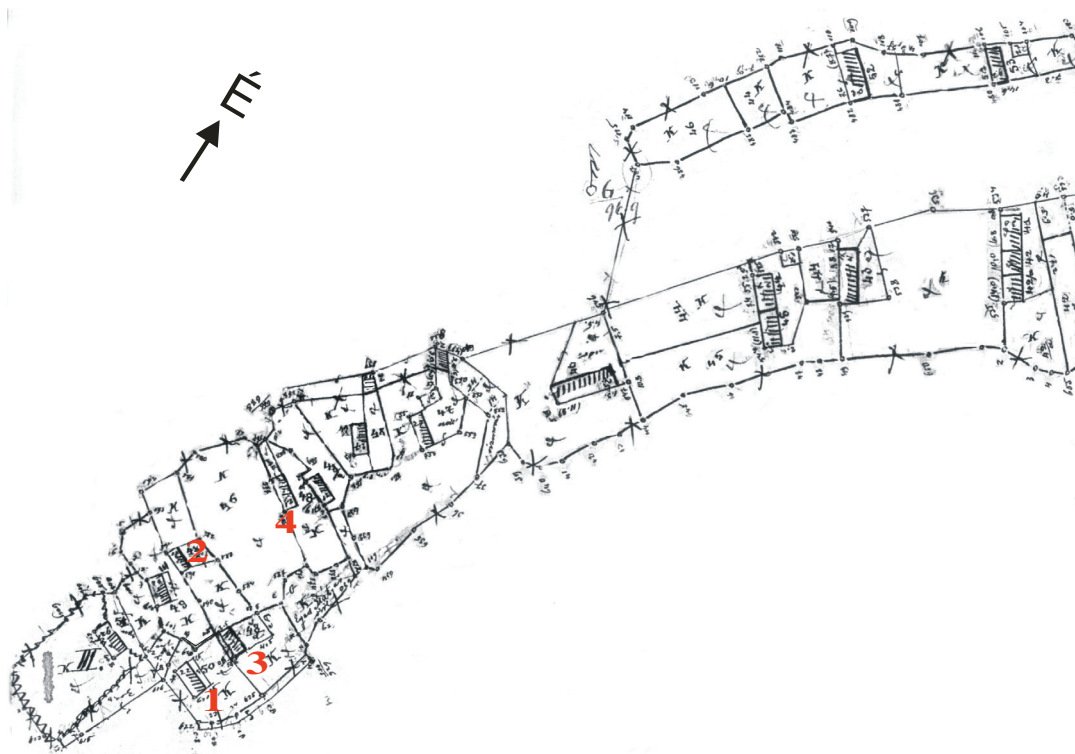
1884-ig nincsenek újabb információink a cigány családok lakóhelyéről. Ekkor viszont már a cigánysorról adnak hírt a dokumentumok, amely az Újsor utca végén, a falu határában, a Cinege legelő szomszédságában található.

Az Újsor utca mintegy 1000-1200 méter hosszúságban nyúlik ki a falu határáig, a Cinegének nevezett dimbes-dombos legelő területéig. Itt, a Cinegén egy kis domb tetején alakult ki a cigánysor. Az 1884-ből származó bejegyzés Jáger András nevéhez kötődik, akinek lakását Cigányháznak nevezték. Egy évvel később, 1885-ben már Cigánysort olvashatunk az anyakönyvekben Pusomai Terézia és Koncsik Terézia neve kapcsán. A kilencvenes évekre Csóka József is kiszorult a falu végére, és a 42. szám alatt halt meg 1892-ben, gyermekeik pedig pár évvel később már a 48/a alatt laktak.

Az 1880-as években megkezdtek a falu térképének elkészítését. (4. sz. *Térkép*) A felvételi előrajzon a meglévő tulajdonviszonyokat regisztrálták 1887-ben, és rendezték a terület házszámozását. A térkép és a rendszeressé váló lakcímbejegyzések alapján könnyen megállapítható, hogy a Csóka család a 48/a, a Pusomai a 48/c, a Koncsik a 48/d, és a Jáger-Suha család az 50. szám alatt lakott a 19. század utolsó évtizedében. A 48/a alatt viszont magyar szegény családok éltek.

A földtulajdoni lapok azt bizonyítják, hogy a fenti családok nem egyszerően elfoglalták ezt a területet, hanem *tulajdonosként birtokolták*. A Pusomai lányok 1893-ban, a Jáger lányok 1901-ben, a Csóka leszármazottak 1927-ben örökölték szüleik telkét. Koncsik Teréziáról is tudjuk, hogy 1893-ban került birtokába házhelye, amely 1941-ben került át Malacsik tulajdonba.





1. Jáger porta
2. Pusomai porta
3. Koncsik porta
4. Csóka porta

4. sz. Térkép

**A cigánytelep a 19. század végén**

*Forrás: Szilvássy József (szerk.) Felnémet kisközség. Felvételi előrajz 1887. (21 szelvény)*

A hiányos információs bázis miatt nem teljes a kép a térbeli szegregálódás folyamatáról, de a főbb tendenciák nyomon követhetők. Az 1850-60-as évekig a falu kislétszámú cigánylakossága beintegrálódott a faluba, sem társadalmilag, sem etnikailag nem különült el a többségi társadalomtól. Az 1870-es évtizedben játszódott le az a folyamat, melynek következtében az 1880-as évekre a cigány családok kiszorultak a falu határába, és egymás közelébe települve létrehozták azt a lakó-együttest, amelyet a többségi társadalom egyértelműen Cigánysorként különböztetett meg. Érdekes folyamatnak lehetünk tanúi, hiszen a szegregálódás olyan sajátos invázió útján ment végbe, amely kettősséggel jellemezhető. Egyrészt a többségi társadalom egyre inkább kiszorította a cigányokat a falu tradicionális részeiből<sup>30</sup>. Másrészt viszont lehetővé tette számukra,

<sup>30</sup> Feltételezhető, hogy az invázió ellen a falu lakossága azzal védekezett, hogy a cigány családoknak nem adott bérbe házakat.



hogy saját tulajdont szerezzenek, megtelepedjenek. A faluszéli értéktelen kertek megvásárlásával kikerültek ugyan a falu központjából és vérkeringéséből, de a falu cigányai maradtak. A cigány családok, akik helyzetüket stabilizálni szerették volna, egymás közelébe költözve gettót hoztak létre, amely kényszer és lehetőség volt egyszerre.

### 3.2. Szegregálódás a munka világában

A 19. század második felében, de különösen a Kiegyezést követően felgyorsult a magyar kapitalizálódás, a gazdaság és társadalom szerkezetének átalakulása, a polgári állam kialakulása. Ezek a folyamatok a felnémeti és a környékbeli cigányokat is mélyen érintették. Az ipari termékek megjelenésével egyre inkább kiszorultak a háztartásokból azok a szolgáltató-javító tevékenységek, amelyek korábban a megélhetés alapját adták a felnémeti cigányok számára. Egyre kevésbé volt szükség üstfoltozásra, kerítésjavításra, lécszögek készítésére. A ritkuló munkalehetőségek miatt az érintkezés lehetősége is csökkent a falubeliekkel és a többségi társadalommal. A formális munkakapcsolatok elvesztése gyengítette az informális kapcsolatok létrehozásának és a külső erőforrások megszerzésének esélyét is.

Mesterségbeli tudásuk feleslegessé vált, ezért új megélhetési források után kellett nézniük, és új életstratégiákat kellett kialakítaniuk. Az erre vonatkozó első adat 1883-ból származik, amely szerint Jáger Rozál férje, Suha János hegedűs. Tíz év elteltével, 1892-ben pedig feltűnik a téglagyári napszámosság, és az ezt követő években „téglagyári napszámos”, „napszámos” foglalkozású cigány emberekről olvashatunk az anyakönyvekben. Ezekben az évtizedekben Suha János hegedűs sem tud megélni a muzsikálásból, az ő neve mellett is gyakran olvashatjuk a téglagyári napszámos bejegyzést.

Ezek az adatok arra utalnak, hogy a Felnémet környéki cigányok az Érseki Cserép- és Téglagyárban felváltották a jobbágyok munkáját. Az 1880-as, 1890-es években már itt verték a válykot, égették a téglát, és közben megtanulták a téglakészítést, a vályogverést, amit később is hasznosítani tudtak. Egyik interjúalanyom szüleitől hallott a téglaverésről: *„Valamikor az anyának az apja, a nagyapja, ezek téglamesterek vótak. Az érseknek csinálták a téglát, ott arra, ahol a kút van, ott vót a téglaegetés ki. Az emberek verték, csinálták a válykokot, az asszonyok meg segítettek vizet hordani, mikor már megvót szikkadva, meg kellett fordítani a másik oldalára, hogy mind a két oldala*

*száradjon meg. Meg mikor már megszáradt, kupacba kellett hordani. Oszk akkor aztat ott égették. Fát is hordták, az érsek fizetett nekik, lovaskocsival fát.”(I.3/25-26.o.) Az idősök közül más is emlékezett a téglagyárra: „Azt hallottam, hogy ott dolgoztak az öregek. A régi öregek, annak az apjáiék, meg tán azoknak a gyerekei, ki tudja. Mert még mindig megvótak a helyei is, ahonnan égették, mert most is úgy híjják, hogy téglaház. Be van már gyepesedve.”(I.2/86.o.)*

Az érseki téglaverő a környező falvak cigány emberei számára is vonzó volt, az anyakönyvek szerint többek között Balatonból, Mezőkövesdről, Egerből, Mezőtárkányból jöttek ide dolgozni. A távolabbról érkezőknek a téglagyárnál szálláshelyet is biztosítottak, ahol a század vége felé több cigány gyermek született.<sup>31</sup> Egyik interjúalanyom szülei itt ismerkedtek meg. „Oszk anyáiék meg gyöttek ki Egerből oda téglát égetni. Tudja, a fiatalok mindenüfelé mentek. Oszk akkor megismerkedett anyja apával. Ott vótak ők hónapokig Felnémeten. Még ott is laktak. Oszk akkor ő bekerült Felnémetre.”(I.3/25-26.o.)

A felnémeti cigány családok rövid idő alatt, mintegy 20-25 esztendő során elveszítették megélhetésük létalapját, mert gazdasági tevékenységük kiszorult a formálódó piacgazdaságból, és irrelevánssá vált az ehhez kapcsolódó szakmai tudásuk. Kiestek a munka társadalmi rendszeréből, pauperizálódtak, és dezintegrálódtak. A téglagyári napszámos munka, mint átmeneti megoldás, konzerválta helyzetüket, és erősítette szegregációjukat, mert ezt a munkát többségében cigányok végezték együtt, egy munkaszervezetben, elzárva a többségi társadalomtól. Korábbi jövedelemszerzésük a kiterjesztett család munkaszervezetére épült, napszámosná válva felbomlik ugyan a család gazdasági egysége, de az individualizálódás helyett egy nagyobb, a közösségi munkaszervezet kiformálódása veszi kezdetét. Míg a korábbi munkakapcsolatok formális kapcsolatokra épültek rá, és folyamatos interakciókat hoztak létre a külvilággal, addig a téglagyári összezártágban egymást átfedik a formális és informális kapcsolatok, és megszakadnak a többségi társadalommal folytatott intenzív interakciók. A foglalkozásváltás során nem tudtak tovább nyitni, integrálódni, hanem elszigetelődve belső kohéziójukat növelték, és ezzel létrehozták sajátos zárt közösségi létformájukat.

---

<sup>31</sup> Az anyakönyvek felnémeti téglagyárként említik a szülők, illetve a gyermekek lakhelyét.

### *3.3. A cigány családok kapcsolatai és az etnikus határok felerősödése*

A lakóhelyi és munkahelyi szegregálódás után most az emberi kapcsolatokban bekövetkezett változásokat vesszük nagyító alá. A vizsgált időszakban a családok száma növekedésnek indult, a Csóka és a Pusomai család mellett megtelepedtek a Jágerek, a Koncsikok és a Rostások. A bevándorlásokon túl házasságok és természetes szaporulat révén is emelkedett a helyi cigány népesség száma.

1850-1895 között 14 új család alakult, amelyből öt kötött konvencionális időben házasságot. Heten később törvényesítették együttélésüket, ketten pedig életük végéig élettársi kapcsolatban maradtak. Az időben való vizsgálódás azt mutatja, hogy az 1850-60-as években még igyekeztek legalizálni házastársi kapcsolataikat, de az 1870-es évek második felétől erejét veszítette a házasságkötés normakövetése, és több mint 30 éven keresztül nem került sor esketésre a helyi cigányság körében. A század első feléhez képest ez jelentős változás.

Az 1893. évi cigányösszeírás zárótanulmánya (1895) a törvénytelen házasságok okait a katonakötelezettségben, a vagyontalanságban, az egyházi esketés illetékének magas árában látta. De házasságkötések elé akadályokat gördíthetett a felek életkora is (kiskorúság), vagy a férfiak esetében a katonaság engedélyének hiánya. Azt gondolták, hogy a polgári esketés díjtalansága valamit majd orvosol ezen a problémán. A remény azonban hiábavaló volt, mert 1896 után sem szaporodott az „időben” történő házasságkötések száma.

A keresztelek viszont továbbra is fontos események maradtak. 1850-1895 között 60 gyermeket tettek a keresztvíz alá. A keresztszülők összetételében is megfigyelhetők változások. Az 1850-60-as években túlnyomóan magyar (12 magyar-2 cigány), de az 1870-80-90-es években már inkább cigány emberek vitték a paphoz a gyerekeket. (13 magyar - 27 cigány, két halva született gyermek megkeresztelésére nem került sor).

Az újabb családok megtelepedése és a házassági események következtében a cigány családok egymás közötti és a többségi társadalommal való kapcsolati struktúrája egyaránt módosult.

*Az öt nagycsaládot kapcsolatrendszerük mennyisége alapján négy csoportra osztottuk; elszigetelődtek (0-7), izoláltak (8-13), szociálisan integráltak (14-19) és integrálódók*

(20-26) csoportjára (3. sz. Táblázat) (A részletes adatokat lásd a 2. sz. Melléklet 2. sz. Táblázatában. )

3.sz. Táblázat

A kapcsolathálózat jellemzői 1850-1895

| Család neve | Exogén/endogén hányados | Gyenge/erős hányados | Összes kötések száma |
|-------------|-------------------------|----------------------|----------------------|
| Rotás       | $2/14=0,14$             | $11/5=2,2$           | 16                   |
| Koncsik     | $5/13=0,38$             | $14/4=3,5$           | 18                   |
| Jáger/Suha  | $8/11=0,72$             | $16/3=5,3$           | 19                   |
| Pusomai     | $5/15=0,33$             | $15/5=3$             | 20                   |
| Csóka       | $15/11=1,36$            | $18/8=2,25$          | 26                   |

Az elszigetelődöttek és az izoláltak csoportjába senki nem került be kapcsolataik mennyisége alapján.

A *szociálisan integráltak* csoportjába a Rostás, a Koncsik, és a Jáger/Suha család tartozik. A *Rostások* a 19. század utolsó harmadában váltak felnémeti lakosokká, fiatalabb gyermekeik már itt is születtek. Egy gyermekük telepi lányt (Koncsik Terézia) vett el, amely szociális integrációjuk javulását eredményezte a telepi közösségen belül, hiszen újabb expresszív erőforrásra tettek szert. Ennek ellenére *gyenge/erős kötési hányadosuk* (2,2) jelzi a hiányzó családi kapcsolatokat. *Exogén/endogén indexük* (0,14) pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy inkább saját közösségük erőforrásaira támaszkodtak, és kevésbé járatosak még a többségi társadalomban.

A *Koncsik* család Pusomai Terézián keresztül került a felnémeti Cigánysorra. A kisebb gyerekek belenőttek a helyi társadalmi viszonyokba, a nagyobbak pedig visszatértek Egerszalókra. A családnak támasznyújtó kapcsolatai sem korábbi lakhelyén, sem Felnémeten nem alakultak ki, és az édesapa halála után a testvérpár csak magára számíthatott. Koncsik Alajos azzal, hogy Sirokból hozott házastársat magának, gyengítette helyi kötéseinek erejét, amit komasággal próbált egyensúlyba hozni. Lánytestvére viszont a Rostás családba történő beházasodással teremtett nagyobb biztonságot maga körül. Erős kapcsolataik száma így is kevés (4), ezért mindenképpen rászorultak környezetük segítségére, ezt mutatja *gyenge/erős hányadosuk* (3,5) nagy egyensúlytalansága is. A többségi társadalom tagjaival való személyes kapcsolatépítésre alig volt lehetőségük, *exogén/endogén* mutatójuk ennek megfelelően alacsony (0,38).

*Jáger András* is az egerbaktai Pusomai rokonságból szakadt ki, de egyetlen adat sem utal arra, hogy kapcsolatban lett volna a másik Pusomaival. Azzal, hogy magyar lányt vett el, nagy lépést tett előre társadalmi integrációja érdekében. A lány szülei azonban

elhatárolódtak a vegyes házasságtól, és a család a cigány közösségen belül kapott helyet. Ennek ellenére a gyerekek a család *interetnikus kapcsolatait* tovább bővítették, amelyeknek *kapcsolati hányadosa* 0,72. A szülők korai halála után a Jáger gyerekek családi háttér nélkül maradtak, a hiányzó erőforrásokat házasságukkal sem tudták pótolni, mert távolról és ugyanazon családból házasodtak. Komasággal viszont szorosabbra tudták fűzni kapcsolataikat a falu végén élő cigány családokkal. Mindezek miatt *gyenge/erős kötéseiknek aránya különösen magas (5,3)*.

A három család kapcsolatrendszerének száma 16-19 között mozog, exogén-endogén indexeik 0,14-0,72, gyenge-erős mutatóik 2,2-5 közötti értékeket mutatnak. Közös jellemzőjük, hogy az erős családi háttér hiányában elsősorban egymás közötti kapcsolataikat igyekeztek erősíteni. Egymás szoros szomszédságában éltek, hogy ezzel is védettséget szerezzenek maguk számára, és kapcsolataikat olykor a komasággal, sőt házassággal is megpecsételték. Interetnikus kötéseikben csak a keresztszülőség jelenik meg, és munkakapcsolataikban is az etnikus jelleg dominál. Egy csoportban dolgoznak téglaverőként az érseki téglagyárban, ez a fő jövedelemforrásuk. A sorból csak a Jágerék lógnak ki egy kicsit, akik az érseki erdészettel is kapcsolatban álltak, valamint muzsikálással is próbálkoztak a század végén.

Az *integrálódókhoz* sorolhatjuk a Pusomai és a Csóka családot. A *Csóka* család többgenerációs kiterjedt helyi vérségi rokonsággal rendelkezett, amely biztonságot adott számára. Házassági kapcsolataikban két vegyes házasság is megjelent. Többségük azonban elköltözött, és a század végére csak a Csóka-Tengely vegyes házaspár maradt a faluban. Összes kapcsolataik száma 26, amelyen belül *exogén/endogén kapcsolati hányadosuk* 1,36, amely jelzi, hogy gyökereiket megőrizve építették ki kapcsolataikat a többségi társadalommal. Tengely Rozália ebben közvetítő szerepet töltött be. Fontos, hogy a vegyes házasság során a magyar család nem zárt le, hanem tovább tágította a Csókák kapcsolatrendszerét. Ez megmutatkozik a *gyenge/erős kapcsolati hányadosban* (2,25) is. Gyenge kötéseik több mint kétszeresét teszik ki erős kötéseiknek, és ez az egyensúlytalanság arra utal, hogy a belső védettség mellett a külső erőforrások felé is orientálódtak. Az integrálódás folyamatában *köztes helyzetüket* lakóhelyük szintén szimbolizálja. A falu végén laktak, és beépültek a falu széli szegény parasztok közé, de személyes távolságban maradtak a cigányokkal is. A közvetlen szomszédsági kapcsolataikban az interetnikus jelleg dominált, „*mert parasztokkal laktunk, nem*

*cigányokkal. Szecskó Gáborék, a Kis Jutkáék, a Puki Jancsiék, a Horváth Erzsiek. Azok mind parasztok vótak, a cigányok egészen fent a tető részen vótak.”(I.7/8.o.)*

A Pusomai család az 1870-es évek táján vált le a Csóka családtól, amikor Terézia és Borbála férjhez mentek. Sorsukból úgy tűnik, hogy a közös anya és a vérségi rokonság ellenére nem tudtak beépülni a Csóka családba.<sup>32</sup> Erős háttér nélkül nem mertek nyitni, házasságaikat a régi rokonsági kapcsolatok mentén kötötték, visszatértek az egerszalóki Lakatosokhoz. Kapcsolataik száma 20. Ezen belül a többségi társadalom felé való nyitásuk csekély (5), emiatt *exogén/endogén hányadosuk* (0,33) alacsony értéket mutat. Ebben szerepet játszhat Pusomai Terézia gyerektelensége, de Borbála is csak 1 interetnikus kapcsolatot létesített 9 gyermeke keresztelesekor. Családi háttér nélkül erősen függtek a külső környezettől, amelyet *gyenge/erős kapcsolati hányadosuk is mutat* (3,0). Tulajdonképpen a Pusomaiak a szociálisan integrált és az integrálódó csoport határán állnak kapcsolataik mennyisége alapján, és az eltelt ötven év alatt nagy lépéseket tettek előre szociális integrációjuk megteremtése érdekében, amelyhez a Csókák biztosították a belső erőforrásokat. De amíg a Csókák meg tudták őrizni integrálódó helyzetüket, addig a két család szétválásával a Pusomaiak a század végére sok külső erőforrást elveszítettek.

## Összegzés

A 19. század második felében, főként az 1870-es évektől házassági kapcsolatok révén új cigány családok, a Koncsikok, a Jágerek, a Suha Malacziak és a Suhák jelentek meg Felnémten. Egyedül a Rostásokat tekinthetjük olyan tényleges bevándorlóknak, akik nem rendelkeztek helyi kapcsolatokkal. Az új családokkal pedig differenciálódott, és növekedett a falu cigány népességének száma. Ugyanakkor a korai és a nagyarányú halálozások miatt kétgenerációs kiscsaládi közösségeket alkottak, és két-három gyermeket neveltek fel nagyszülői segítség nélkül.

A formálódó kapitalista viszonyok közepette az 1870-es években megtörik a cigányság több évtizedes lassú integrálódási folyamata Felnémten. Ennek leglényegesebb aspektusa tradicionális foglalkozásuk, a kovácmesterség feleslegessé válása, és beszorulásuk a téglagyár cigány munkaközösségébe. Ezzel párhuzamosan kisodródtak a

---

<sup>32</sup> Érdekes, hogy a két család között több mint száz éven keresztül nem volt összeházasodás. Lehet, hogy e mögött régi konfliktus húzódik meg. A szülők a 20. század utolsó harmadában is tiltották gyerekeik házasságát.



falu végére, a Cigánysorra, ahol zárt lakóhelyi közösségé formálódtak. Így elveszítették korábbi „piaci”, munka és szomszédsági informális kapcsolataikat és interakcióik jelentős részét a többségi társadalommal. Szinte egyszerre szűnt meg körülöttük az a külső kapcsolatrendszer, amely szociális mintázatokat közvetített, és kikényszerítette azok követését, valamint külső erőforrásokat biztosított számukra. A kirekesztődés folyamatában értelmét veszítette a többségi társadalom házassági normáihoz való igazodás. A cigányság és a falu lakossága közötti kapcsolatok szakadozását a komasági kapcsolatok csökkenésén láthattuk. Korábban a keresztelések az exogén, tehát a kultúráközi kapcsolatokat építették, és a patrónus megszerzését szolgálták. A század végére csökken a magyar keresztszülők aránya, és sokkal inkább az lett a komaság funkciója, hogy a sérülékeny cigány kiscsaládok közötti kohéziót erősítsék, és megpecsételjék a kölcsönös segítségnyújtást. Az interetnikus szomszédsági és komasági kapcsolatok megszűnésével, illetve ritkulásával a saját csoporton belüli érintkezések sűrűsödtek.

A vizsgált családok közül a Csóka állt legközelebb az integrációhoz. A többségi társadalomhoz való közelségüket a vegyes házasság révén érték el, amely további interetnikus kapcsolatokat generált. A magyar szülő olyan bikulturális szocializációs ágensként fogható fel, amely egyben töltötte be a mediátor és a modell szerepét. Pusomaiék helyzete azonban kedvezőtlenebb, mert nem rendelkeztek erős családi háttérrel, és szomszédsági kapcsolataik beszorultak a telepki közösségbe. De mindkét család helyzetét labilissá tette a munka világában történő talajvesztés. A Koncsik, a Rostás, a Jáger család közel azonos szinten szegregálódott a többségi társadalomtól. Kiscsaládi közösségük erőforrás-hiányos, valamint szomszédsági és munkakapcsolataik is egybe esnek. Belső, szociális integrációjuk megteremtése az elsődleges, ezért külső kapcsolatok építésére már nem maradt energiájuk.

A létfenntartás elbizonytalanodásának, a lakóhelyi szegregációnak és az interetnikus gyenge kötések elvesztésének kísérő jelensége a külső források elvesztése, a nyomor szintű elszegényedés, amely leginkább a gyerekek korai halálban ölt testet. Felnémten az 1851-1895 között született cigány gyerekek kevesebb, mint 30 százaléka (61-ből 17) élte meg a felnőtt kort, amely súlyos reprodukciós problémákat is jelez.<sup>33</sup>

---

<sup>33</sup> Tomka (2000) ismertetése szerint Magyarországon 1900-ban 223 ezrelék volt a csecsemőhalandóság rátája. A két adat csak tájékoztató jellegű, az általunk közölt adatok nemcsak az egy éves kor alatt meghalt gyermekeket veszik számba, hanem az idősebbeket is.

A többségi társadalom bezárkózása, annak szociális mintázataival és erőforrásaival való érintkezés hiánya magával hozta az etnikus kulturális standardok felerősödését, és kikényszerítette a 19. század végén egy sajátos közösség, a Cigánysor, vagyis a cigány telep megszerveződését.

#### IV. A FELNÉMETI CIGÁNYKÖZÖSSÉG ÉLETE A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A következőkben a 20. század történéseit követjük nyomon. Mélyebben beleláthatunk a telepi közösség életébe és a megismert cigány családok újabb generációjának sorsába. Figyelemmel kísérhetjük azt, hogy a 19. század végi dezintegrációs helyzetből milyen új stratégiákkal próbálkoztak kitörni, milyen egyéni és közösségi megoldásokat találtak helyzetük stabilizálására és javítására.

Leírásunk kerete továbbra is a nagycsaládok története, amelyhez az anyakönyvek mellett már felhasználhattuk a népiskolai osztálynaplókat és az élő emlékezetet, az érintett családok leszármazottjainak visszaemlékezéseit. A családok egy rokonsági rendszerbe való tartozását hadnak nevezik a telepi emberek, és magukat is besorolják egy-egy hadba.<sup>34</sup> (*A hadak családfáját lásd a 3. sz. Mellékletben*) Ennek megfelelően a továbbiakban a hadak rendszerében taglaljuk a családok történetét.

##### 1. A TELEPI CIGÁNY CSALÁDOK TÖRTÉNETE

###### *1.1. A Josa had, a Csókák és a Barkócziak*

A századforduló tájékán a törzsgyökeres Csókákból már csak Csóka József és Tengely Rozália családja élt a faluban. Életben maradt két fiúgyermekük Felnémeten maradt. Egyikük, Csóka József összeházasodott feleségével, így utódai tovább vitték a család nevét. Öccse, Csóka Antal nem esküdött meg Barkóczi Máriával, így gyermekeik a Barkóczi nevet kapták. A családra a 20. század elején ráragadt a Josa név, és a mai napig Josa hadnak nevezik a kiterjedt rokonságot. Először a Csóka, majd a Barkóczi család sorsát mutatjuk be.

##### CSÓKA CSALÁD

*Csóka József (1872-1925)* a 19. század utolsó évtizedében ismerkedett meg *Suha (Szuha) Borbálával (1877 körül-1933)*, aki Mezőtárkányból érkezett az érsekségi téglagyárba. Ebből a Füzesabony melletti kis faluból többen vállaltak itt napszámos

---

<sup>34</sup> A had kifejezést a magyar népi köznyelvben is használták, amely alatt a rokonság a közös családi nevet viselőket, azonos apa i őstől való leszármazottakat tartották nyilván.

munkát, de megismerkedvén leendő férjével, csak ő maradt itt. Hosszú együttélésüket 1917-ben pecsételték meg hivatalosan, és innentől a gyerekek családi neve is rendeződött. A család ragadványnevére ma is emlékeznek. Az egyik unoka meséli, hogy *„Josa az én nagyapám volt. Úgy csúfolták, de másképp úgy hítták, hogy Csóka. Nem olyan cigány típus volt, kőműves, a felesége is bőszoknyába járt.”*(I.7/46.o.) A család sokáig a 48/a szám alatt lakott, *„nekiünk ott vót a lakásunk, itt van lent. Mert parasztokkal laktunk, nem cigányokkal. Azt az édesanyámnak a szülei építették, egy 4x4-es nagyszoba vót, meg egy nagy konyha, oszt abba laktak.”* (I.7/8.o.)

Az 1892-1919 között született tíz gyermek közül nyolc felcseperedett, és négy az iskolával is megismerkedett. Az idősebbeket (Gyula, Irén) túlkorosan az 1914/15-ös tanévben beírták iskolába, de mégsem jártak. Nem is tanultak meg írni-olvasni. Irén lánya is úgy emlékszik, hogy *„édesanyám analfabéta vót.”*(I.7/9.o.) Sándor sem járt iskolába, valószínűleg azért, mert amikor az 1924/25-ös tanévben újból elindult egy iskolai hullám, ő már nem tanköteles. Etelka viszont ebben a tanévben 12 évesen kitűnővel végezte az első osztályt, de ezzel el is érte a tankötelezettségét. Az utolsó gyermek, József 6 évesen, 1925/26-ban első osztályt kezdett, és minden gond nélkül eljutott a hatodik osztályig.

A szülők napszámos munkából tartották el népes családjukat, az apa minden bizonnyal a téglagyárban dolgozott, valamint egy egri kőműveshez járt nyaranta, akit Vas Laci kőműves vállalkozóként emlegetnek az idősebbek. Rajta kívül még a Koncsikok és a Pusomaiak dolgoztak nála. Ez csak szezonális jellegű munka lehetett, ahová nagyobbacska fiait is vihetette magával. Felesége, akit Bábinak hívtak a faluban, háztartási cselédként kapott munkát jobb módú házaknál, amelyben magyar anyósa (Tengely Rozália) is szerepet játszhatott. Később lányait szintén beajánlotta házakhoz. Irén *„a segédjegyzőnek feleségi, ennek az édesanyjánál vót az én anyám lány korában bejárónő. Anyám tiszta vót, ügyes vót. Ő tudott töltött káposztát, kalácssütést, kenyérsütést, mindent.”*(I.7/95.o.) Feltehetőleg a régi ismerősök, komák még éltek, akik segítettek a megélhetésben.

A nyolc gyermek sorsa igen eltérően alakult. Második gyermekük, Károly elesett az I. világháborúban, harmadik gyermekük 26 évesen halt meg, hivatalosan tüdőgyulladásban, de a család emlékezete szerint gyermekszülésben. Két kisgyermeket hagyott maga után, akiket Bábi, a nagymama nevelt fel. Három gyermek szétszéledt az országban, egyikük Orosházára nősült, másikuk Sarudra ment férjhez. A hat osztályt végzett fiú a Bakonyba került egy grófhoz, ahol feleségül vette a szakácsnőt. Erre

különösen büszkék a leszármazottak, mert „*ő a grófnak a szakácsnőjét vette el, nem is cigány asszonyt vett el. Vótam náluk Bakonyban.*”(I.7/1.o.) Az idősebbek is meséltek róluk. „*A Gyula bácsi, ameg Orosházára került. Nagyon gyönyörű szép ember vót, nem is tudták, hogy cigány. Oszta nem cigányt vett el. Meg Csóka József, az annak a testvéri vót. Az a háború alatt valami grófnak a szolgáló vagy mindenesi lehetett, mer' ő ugye a múlt rendszerbe' őrmester vót, ameg odanősült.*”(I.1/9.o.).

A családfő, Csóka József vízibetegségben halt meg 1925-ben. Felesége, Suha Borbála 1933-ban követte, akit szintén vízibetegség vitt el. *Három gyermekük, András, Irén és Sándor a faluban maradtak*, az alábbiakban róluk lesz szó röviden.

1. A legelső gyermek *Csóka (Suha) András (1892-?)*, akit minden idős ember csak Andor keresztapámként emlegetett. Az I. világháborúban megsebesült, hadirokkanttá nyilvánították, és az állami nyugdíjból élt. Feleségét Pesti Marisnak hívták pesti származása miatt. Úgy emlékeznek rá, hogy „*ő nem cigány vót, pesti vót, és nem vót neki családja. Ő vót a segédhába. Fürdette a gyerekeket, mikor picik vótak, meg öltöztette, de nem vett el semmi pénzt, semmit.*”(I.6/7.o.) Pesti Maris férje halála után (1950 körül) háztartási alkalmazott lett, többek között az iskolaigazgatónál. Élete végén rossz egészségi állapota miatt alig-alig tudott mozogni. Ekkor az igazgatóné és a telepeik viselték gondját.

2. *Csóka Irén (1906- 1977)* 1935-ben kötött házasságot *Nagy Kálmán (1902-1968)* muzsikus cigány fiatalemberrel, aki a közeli Dormánd községből származott. Első és egyetlen lányuk már a házasságkötés előtt 6 évvel, 1929-ben megszületett. Megismerkedésüket a katonaságnak köszönheték, mert „*édesapám itt a lőtéren vót katona. Szakács vót apám, oszt kijárt, anyám szép barna asszony vót. Oszta megismerkedtek, oszt elvette. Szöktetés vót.*”(I.7/5.o.)

Csóka Irén fiatalasszony korában „*szívasztmás, tüdőasztmás betegségben szenvedett, nem tudott dolgozni, mindég vártuk, hogy mikor fullad meg, fájlalta a mellét, sípolt, nagyon beteg vót.*”(I.7/3.o.) A lánykori cselédeskedést nem tudta folytatni tüdőbetegsége miatt, hanem kőport árult Egerben. „*Zsidó házakhoz jártunk, anyám kiabálta, ahogy mentünk, hogy kőport vegyenek, kőport vegyenek! Szóltak, hogy tessék begyönni, bementünk, húsz fillér volt egy marok kőpor.*”(I.7/42.o.) Később, mikor egészségi állapota javult, ismét cselédnek állt, és ebből is tartotta fent magát élete végéig. „*Úri helyekre járt főzni! Takarítani, mosni, itt az iskola igazgatónőnek e!*

*Töltött káposztát, meg bodakot gyúratott vele az ura. A háború előtt, meg után is ment anyám.”(I.7/14.o.) Az 1930-40-es években az érsekségi erdőbe is járt lányával csemetét ültetni, majd az 1940-50-es évtizedekben fát hordtak Egerbe. „12 éves lehettem, mentem az emberekkel fáért az erdőbe. Olyan hátfákat hoztunk, amit összefűrészeltem. Egyedül hasigattam össze, beraktam sorba akkor zsákba, arra a szőlőnek gyalog vittük befele.”(I.7/43.o.)*

A férj, Nagy Kálmán muzsikus jövedelméből a család kasszájába nem sok pénz folyt be annak ellenére, hogy ő „C-re vizsgázott, nagyon jó muzsikus vót, nagyon jó tudott zenélni. Az Illés Jancsival muzsikált, utána meg itt a kontárokat magához vette.”(I.7/3-4.o.) Más keresete nem is volt, „ő nem dolgozott. Itt Felnémeten, akkor még vót a Szövetkezet kocsmá, ottan (muzsikált).”(I.7/5.o.) Muzsikusként széles ismeretségi körrel rendelkezett, és akadt munkája is. „Apámnak küldték a papírt, hol az orvosnál vót családi összejövetel, vagy a jegyzőnél, vagy az intézőnél, már menni kellett, hogy hanyad magával menjen. A jegyzővel, az orvossal, mindenkivel pertu vót.”(I.7/4.o.) De „hiába kereste meg a pénzt, szeretett zsugázni, elkártyázta.”(I.7/4.o.) Az anya és lánya emiatt sokszor éhezett, de a telepen élők, főként a Rostások kisegítették őket. „Kálmán bácsi annyira kártyázott, hogy a pénzt elkártyázta és nem adott neki ennyivalóra. Má’ akkor mindennap az anyja estefelegyött ki nálunk, mert tudta, hogy anyám hordja a sok ételt, hogy mind a ketten jól laktak nálunk.”(I.3/80.o.)

Lányuk, Nagy Klára már 1936-38 között szerepelt az iskolai jegyzékben, de ténylegesen az 1938/39-es tanévben kezdte meg, és jó eredménnyel el is végzett négy osztályt. A szomszéd magyar barátnői csalogatták be az iskolába. Meséli, hogy „én már nyolc éves vótam, mikor beíratnak iskolába (a barátnői). Első osztályba. Gyere no, majd beíratunk az iskolába. Hát aztán beiratkoztam, nagyon szerettek a tanárok, mert jó tanuló vótam.”(I.7/8.o.) Az iskola után, a II. világháború éve alatt cselédeskedett a segédjegyző lányánál. „15 éves vótam. Én mindenbe besegítettem, főzésbe is, vasalásba, mosásba, nagyon szeretett engem. Meg ők stafírongoztak ki engem, mikor férjhez mentem. Nem adta ide a pénzt.”(I.7/95.o.)

Csóka Irén és a Rostás család között bensőséges kapcsolat alakult ki: „Irén néne mondta, mink nászasszonyok leszünk, Klárikát nem adom senkinek, Kálmánnak adom vagy Dolfinak.”(I.3/80.o.) Így is lett, mert Nagy Klára a század közepén házasságot kötött Rostás Kálmánnal.



3. *Csóka Sándor (1910-1966)* szintén a telepen maradt, és Járdánházáról hozta magának feleségül *Szamkó Vilmát (1914-?)*, akivel 1940-ben kötött házasságot Felnémeten. 1933-1956 között kilenc gyermekük látta meg itt a napvilágot. Érdekes, hogy 1933-1939 között nem született gyermekük, melynek okára nem derült fény. Csóka Sándor igen rendes, és jó munkás ember hírében állt: „*Josa Sanyinak hítták. Ő mindig mondott, ami igaza vót, rá hallgattunk. A feleségi is rendes asszony vót.*”(I.2/76.) Az öreg Pusomaival együtt járt Egerbe kőművesek mellé napszámba Vass Laci vállalkozóhoz. A szezonmunka azonban télen feleségét kényszerítette koldulásra, falusi napszámos munkára, csirkeól-pucolásra és egyéb házkörüli munkára. Első gyermekük újszülöttként meghalt tüdőgyulladásban, a többiek felnövekedése pedig a szocializmus idejére esik, ezért a család történetét a következő fejezetben folytatjuk.

## BARKÓCZI CSALÁD

Csóka József és Tengely Rozália másik fia, *Csóka Antal (1875-1919)* a hevesaranyosi rokonságon keresztül ismerkedett meg *Barkóczi Máriával (1881-1923)*. Nagynénje, Csóka Erzsébet oda ment férjhez az Oláh családba. Pár évig Mária testvére, Barkóczi Jolán szintén itt élt, akinek gyermeke is született Felnémeten.

Csóka Antalék egy udvarban éltek Csóka Józsefekkel a 48/a szám alatt a szülőktől örökölt házban. De a család sorsa tragikusra fordult. Az egyik unoka mesélte el, hogy „*az én nagyapám nem vót zenész, csak olyan vót, hogy beteges vót, nem soká éltek ők együtt, úgyhogy ez a család rossz család.*”(I.6/6.o.)

A családban 1896-1917 között tizenegy gyermek született. Annak ellenére, hogy egy sem halt meg csecsemőkorában, csak négy élte meg a felnőttkort. A tüdőbetegség első áldozatát 1917-ben szedte, de még tüdőgyulladásként regisztrálták a 3 éves kisfiú halálát. 1919-ben először az apa és 15 éves fia halt meg tüdőgumókórban, majd két kisebb gyermek hunyt el tüdőgyulladásban. Az anyát, Barkóczi Máriát is a tüdőgumókór vitte el 1923-ban, majd 1925-ben a tüdőgyulladás szedte újabb gyermek áldozatát.

A gyerekek, unokatestvéreikhez hasonlóan, próbálkoztak az iskolával, de csak ez egyik fiú, Gábor jutott el a harmadik osztályig az 1916/17-es tanévben. Az apa halála után a gyerekek már nem jártak iskolába, nagyobb volt ennél a család gondja. A gyerekeket az édesanya halála (1923) után Jolán nővérük gondozta, és 1924-ben Sirokba költöztek.

A család a századfordulón és azt követően téglagyári napszámos munkából élt, és minden bizonnyal Csóka Antal is járt Egerbe kőműves segédnek. Az apa halála után a gyerekek és a feleség számára nem maradt más, mint a koldulás. Biztos, hogy nagy nyomorban éltek, és éheztek. Gyógyíthatatlan betegségük környezetükben félelmet kelthetett, és talán ez lehetett az oka annak, hogy az árván maradt gyerekek kiszorultak a nagyszülői házból, és a rokonságból senki nem vállalta felnevelésüket.

Csóka Antal és Barkóczi Mária *négy utódot* hagyott maga után.

1. A *legidősebb lány, Anna (1896-?)* 1915-ben még Felnémeten szülte első gyermekét, utána nyom nélkül eltűnt.

2. A *következő, Barkóczi Jolán (1902-?)* viselte a család terheit, melynek következtében 1920-1922 között született három gyermeke veleszületett gyengeségben pár hetesen meghalt. A szülők halála után rámaradt kisebb testvéreinek gondozása is, de ekkor már tető sem volt a fejük fölött. Házról-házra vándoroltak a telepen, itt is, ott is befogadták őket egy rövid időre; ezt mutatják a lakcím bejegyzések. 1924-ben végül Sirokba költöztek, ahonnan férje származhatott. Felnevelt testvérei, *Barkóczi Gábor és Barkóczi Mária* visszajött Sirokból, és itt telepedett le. Rajtuk keresztül tudjuk a család sorsát tovább követni.

3. *Barkóczi Mária (1912-1969)* 1931-ben hivatalosan alapított családot az egerbaktai *Suha Jenővel (1912-?)*, akit ekkor vályogvető cigánként tüntettek fel. *1931-1947 között született hét gyermekükből kettő maradt életben.* A gyermekek tüdőgyulladásban, bélhurutban veszítették életüket csecsemő, illetve kisgyermekkorukban. Az egyik kislány halála azonban igen emlékezetes maradt, minthogy a Koncsik és Barkóczi család konfliktusához vezetett. Mesélik, hogy „*Marika leszakított egy szál virágot, ezért (Koncsik Rozi) elverte a lábát, vérmérgezést kapott, meghalt a kislány. Az asszony (az anyja) meg széttaposta a lányáért, hogy gyereki nem lett soha.*”(I.8/8.o.)

Az apát napszámosként, zenészként, vályogvetőként említik az anyakönyvekben, még 1947-ben is cigány napszámos titulust kapott. A többiekhez hasonlóan sokféle munkából tartották fent magukat, és hol az egyik, hol egy másik család munkaszervezetéhez csapódtak. Az anya biztos nem maradt ki a kőpor- és fahordásból, amely mellett rendszeresen koldulhatott a faluban is. Lakcímük változásai is azt

mutatják, hogy ide-oda költözködtek, míg végül a Rostásék telkén állapodtak meg. Itt egy hagyományosan felépített kis cigányházban húzhatták meg magukat.

Két, a felnőttkort megélt lányuk, Piroska és Mária 1941-ben, illetve 1947-ben született, és már a szocializmusban vált felnőtté. Az ötvenes években még együtt töltötték az időt a réten harmad-unokatestvéreikkel, a Csóka gyerekekkel, és együtt jártak iskolába, vagy a csemetésbe kapálni. Még emlékeztek rájuk a kortársak: *„iskolába sokan jártunk a Suha Pirivel, az volt a legjobb barátom. De már meghalt, Kerecsenden lakott.”*(I.53/7.o.) Testvéréről, Suha Máriáról (1947-?) azonban már semmit nem lehetett megtudni.

4. *Barkóczi Gábor (1905-1950)* Sirokban vette feleségül *Lakatos Ángyért (1910-?)*. Rövid ideig a településen éltek, első két gyerekük is itt született. 1930-ban már Felnémeten laktak, mert harmadik gyermeküket már itt jegyezték be az anyakönyvbe. 1928 és 1936 között összesen hat gyermeke lett a házaspárnak, akik közül egy halt meg újszülöttként.

Barkóczi Gábort úgy jellemezte unokatestvére, hogy *„nem nézett ki cigánynak. Világosgesztenye haja volt, és világoskék szeme hozzá. Hófehér arca, szép ember vót nagyon.”*(I.7/58.o.) Hiába volt „szőke cigány”, mert betegsége megnehezítette családjának életét. *„Az apám meg fulladás vót, beteges vót, oszt akkor mindég csak figyelt a gyerekekre.”*(I.6/25.o.) *„Nem szabadott ki tudja minek összehányini, se por, semmi ne legyen, mert ő nagyon nem bírta.”*(I.6/27.o.)

Az anya tartotta el a családot; *„elementek a faluba munkát keresni az asszonyokhoz. Meszeltek, tapasztották a házakat, mert akkor még tapasztottak ott a magyarok.”* (I.6/18.o.) *„Kapálni is elment, meg mindent megcsinált”*(I.6/27.o.) *„A kőport hátival vitte, hátára tették a hátit, oszt így a kezibe (mutatja, hogy két marokkal mérték), ott vótam, mikor mérte. Olvasgatta a kezibe.”*(I.6/3.o.) A kőpor után áttértek a fahordásra, amelyben már a nagyobbacska gyerekek is részt vettek. *„Sokat szenvedtünk, mert azért, mikor nem dolgoztak senki, fiatalok vótunk, hordtuk Egerbe a fát.”*(I.6/2.o.) Az 1940-es évek elején pedig már *„odavótunk summásnak, az összes család mind ott vót, az Alföldre elvittek. Apró gyerekek is vótak, anyám vigyázott rája akkor még.”* (I.6/23.o.)

A gyerekek nem jártak iskolába, a fiú talán azért, mert már gyerekkorában beteg lehetett. *„Egy testvérem vót fiú, őt szerettük nagyon, mert csak egy vót. De ő nagyon jó gyerek vót, nem vót neki családja. De ő nagyon szeretett viccelődni. Ilyenkor húsvétkor, mindég eszibe van a népeknek, felöltözött asszonynak. Nevetségképpen. Mentek utána*

sokan, oszt akkor nevettek rajta.”(I.6/20.o.) Még a családalapítás előtt, egészen fiatalon, rákban halt meg a testvére szerint.

A legidősebb lány meséli, hogy „nem jártam (iskolába), mert a gyerekek aprók vótak. Oszd dajkálni kellett. Meg rá kellett figyelni, meg az én apám beteges vót, oszt aszongya, ne járjak iskolába, legyél itt a gyerekekkel!”(I.6/26.o.) A kisebb lányok nevei 1941-43 között szerepelnek az iskolai naplókban, de ruhahiány miatt nem jártak iskolába. Egyikük meséli, hogy „szerettem járni iskolába, de nem tudtam, mert nem vót se cipőnk, se ruhánk. Meg kellett várni egymást, hogy lehúzzuk a cipőt, hogy a másik menjen.”(I.8/2.o.) 1945 után az egyik lány végül két osztályt elvégzett.

Barkóczi Gábor családja testvéréhez, Barkóczi Máriához hasonlóan már kiszorult a Csóka nagypapa házából. Így a telepen építettek maguknak egy kis kunyhót a Jágerek mellett, amelyben „csak egy szoba vót, abba laktunk mink. Oszd dikókat csináltunk. Két ágy, egy az apáméknak, meg egy a gyerekeknek. De nem vót más benne, csak azok.”(I.6/37.o.)

Lakatos Ángyél, férje halála után, legkisebb lányával élt együtt, majd 1966-ban özvegy Szabó Jenővel kötött házasságot. A négy lány életéről a következő részben olvashatunk.

## 1.2. A Bacso had, a Pusomaiak

A 19. század végére a Pusomai család helyzete instabillá vált. A két lány, Terézia és Borbála egerszalóki társat választott magának, de férjeik családjába nem tudtak beépülni, ezért Felnémeten maradtak. Terézia felnevelte második férjének gyermekeit, a Koncsik árvákat. Róluk a Koncsik családnál esik majd szó. Most *Pusomai Borbála* utódainak, *Mária, István és József* sorsán keresztül követjük a család történetét.

1. *Pusomai Mária* (1890-?) 1910-ben kötött házasságot az egerszalóki Lakatos Ágostonnal (1885-1915). Nem sokáig éltek együtt, mert a férfit 30 évesen elvitte a gutaütés. Az 1905-1913 között született öt gyermekükből (egy ikerszülés) négy meghalt újszülött korában, egy pedig két és fél évesen gyermekek hasmenésében. A család napszámos munkából és muzsikálásból tartotta fent magát. Pusomai Mária ezután a Salgótárján melletti Vizslásra ment férjhez. Unokaöccsei visszaemlékezései szerint gyakran megfordult férjével Felnémeten, különösen a búcsúi mulatságok alkalmával mikor „vederbe hordták a bort kifele. A Pali sógor hordta.”(I.1/7.o.) Halála után megszakadt a vizslási rokonsággal a kapcsolat, leszármazottairól nem tud a rokonság.

2. Pusomai Istvánról (1895- I. vh.) csak annyi információval rendelkezünk, hogy bevonulása előtt összeházasodott Koncsik Alajos lányával, *Suha Malaczi Teréziával* (1896-?) 1915-ben. Unokaöccse még hírből emlékezett rá, és elmondta, hogy *„apám is volt a 19-es háborúba’, fogságba’ is vót. Vót neki egy öccse, az is meghalt Oroszországba’ a fogságba’.”*(I.2/5.o.) A házaspárnak gyermeke nem született, Suha Malaczi Teréziának pedig nyoma veszett.

3. A másodszülött *Pusomai József* (1893-1968) is megnősült mielőtt elment katonának. Felesége, *Puporka Anna* (1896-1962) Balatonban nevelkedett fel. Megismerkedésükben a Rostások játszottak szerepet, mert az asszony Rostás Anna férjének, Puporka Józsefnek unokatestvére volt. Pusomai József ebben az időben kaphatta a Bacso nevet, melynek eredetét fiai sem ismerik: *„Nem tudom, hogy honnan gyött, az apámat nevezték el Bacsonak. Azóta mindnyájan Bacsok vagyunk.”*(I.2/14.o.)

Pusomai Józsefnek és Puporka Annának 1914-1938 között tíz gyermeke született, az első még törvénytelennek, mert csak Pusomai József visszatérését követően, 1920-ban esküdtek meg. Három gyermeküket csecsemőként, egyet pedig kilencévesen veszítettek el, aki rángógörcsben halt meg. Ez utóbbi örökletes lehet, mert a leszármazottak között is van epilepsziás beteg. A hat gyermek éppen csak belekóstolt az iskolába. A legidősebb, Antal 1928-30 között kétszer járta az első osztályt, de ő 1931-ben meghalt. A következő három fiú neve 1930-37 között folyamatosan szerepelt az iskolai naplóban első osztályosként, ám minden tanévben nevük mellett, mint a többi cigány gyermek esetében, a *„ruházata nincs, iskolába nem járt, nem osztályozható”* megjegyzés található.<sup>35</sup> Az interjúk során megerősítették, hogy *„csak az első osztályba jártam, de azt se jártam ki rendesen. Nem tudok én olvasni se, mert nem mentem iskolába. Hát a nevemet le tudom írni.”*(I. 1/20. o.) Az 1940-es években a fiatalabbak szintén alig-alig ültek iskolapadokban, az első osztályt többször ismételték, még 1945 után is. Érdekes, hogy az egyedüli lány az 1942/43-as tanévben 11 évesen elvégezte a negyedik osztályt. Öccse meséli, hogy *„iskolába nem nagyon tudunk járni, már amikor én már hat éves óvtam, akkor a lány testvéremmel egy cipőben jártunk ketten, addig énnekem itthon kellett lenni, még ha elkéstem is az iskolából is, még ő hazagyött.”*(I.10/1.o.)

---

<sup>35</sup> HML VIII-193/1, VIII-193/2

A család jórészt napszámos munkákból élt, a szülők „*tapasztani jártak padlást, válykot vetni, én is vótam válykot vetni apámmal, meg padlásokat tapasztani. Apám, tudom, hogy Egerbe járt egy nagy kőműves vállalkozóhoz, Vas Lacinak hívták, ő ott dolgozott minden nyáron.*”(I.2/5.o.) Az 1920-as években Pusomai József cigánybíró volt egy rövid ideig, de ezért fizetség nem járt. A harmincas években bevették a telepi muzsikuss bandába, „*a Lázár Berci, akkor az öreg Antus bácsi, akkor az apám, a Lázár Kálmán bácsi, ők eljártak ilyen lagzikba muzsikálni.*”(I.1/17.o.)

Puporka Anna „*meg járt a faluba, kódultak, csirkeólat pucoltak, meg amit adtak munkát.*”(I.2/5.o.) A fizetség egy kevéske élelem, bab, pár kiló krumpli, szalonna. Az 1930-as években a többi cigány asszony társaságában „*a kőport hordták anyámék, azt is Egerbe hordták, mert avval súrolták az edényeket, oszt megvették.*”(I.10/11.o.)

A három idősebb fiú közül egyet cselédnek adtak, a másik két fiú a parasztgazdák állatait őrizte a Cinegén, és időnként feljártak az érseki majorba napszámos munkára, de inkább csak egy kis élelmet kéregetni. „*Vót vagy négy, vagy öt asszony ott a cselédekkel. Azok nekem minden reggel hozták a kalácsot, szalonnát, kenyeret, mindent.*”(I.1/19.o.) A kisebbek csak a Cinegén múltatták az időt a telepi gyerekekkel, de később besegítettek ők is a fahordásba. Az 1940-es évek elején a két legidősebb fiú summásnak szegődött, ami a család élelmezése szempontjából igen sokat jelentett. Ám ennek a besorozás véget vetett, az apát és a két fiút elvitték a háborúba.

A népes család a nagymamától örökölt házban élt, ami „*nádas vót, nem vót rajta cserép. Ilyen zsúpszalmával vót, valamikor még a nagyapáméké lehetett az. Osztán szalmát hoztunk, mi a földön fekiüdtünk kabátokon. Vót az a négylábú csikós sparhelt, alig égett a tűz, mert nem vót takarónk se. Nem bijom!*”(I.1/22.o.)

A Pusomai házaspár már átlépett életének felén, amikor az államszocialista rendszer kiépülése megkezdődött. Az új lehetőségekkel már nem tudtak élni, megmaradtak a hagyományos pénzkereseti formáknál. Csemetét ültettek, fát és meszet hordtak az egri piacra, ügyeltek az unokákra, amikor a fiatalok úton voltak. Pusomai József, mikor befért a bandába, muzsikált is. A Szövetkezet kocsmában pedig „*mindig vót olyan, aki elhúzatta a nótáját, azé' kaptak egy kis pénzt.*”(I.9/9.o.) Puporka Anna a családot tartotta össze, irányította a háztartást, és megtanította menyeit a pénzszerzés fortélyaira. A gyerekek önállósodása után István fiúkkal éltek együtt a telepen halálukig. A hat Pusomai gyerek közül négyen maradtak a faluban, velük folytatjuk majd a család történetét.



### 1.3. A Jáger had, a Jáger, Suha Göndör család

Az egerbaktai származású erdőkerülő, Jáger András két gyermeket hagyott maga után a 19. század utolsó harmadában. Fia, ifjabb Jáger András a bükkszéki Suha Vilmát vette el, lánya Jáger Rozália pedig Vilma testvérével, Suha Jánossal kötött házasságot. Így a család Jáger és Suha ágakra szakadt szét. A következőkben erről a két családról olvashatunk.

#### JÁGEREK

Jáger András és Suha Vilma házasságában kilenc gyermek született, akikből csak kettő nőtt fel, Erzsébet és Rozália. Az idősebb, Jáger Erzsébet a Koncsik családba ment férjhez, így róla később esik szó.

A fiatalabb, *Jáger Rozália (1894-1918)* nem élt hosszú ideig. A siroki Suha családba került menyecskének, ám róluk nincs sok adatunk. Sok részinformáció arra utal, hogy ebben a családban szintén voltak már muzsikusok a 19.-20. század fordulóján. Később egy Pusomai fiú is ebből a családból választott feleséget. Rozál unokaöccsétől tudtuk meg, hogy nem volt jó sora Sirokban. Férjével „összevesztek. Télen karácsonykor gyött el mezűláb, a lábán vót egy kis bocskor. Terhesen gyött haza, otthagya az urát, mert ütte, meg vágta. Anyám (Jáger Erzsébet) így mesélt.”(I.5/23.o.) A kisbaba, Jáger Brigitta 1916-ban született Felnémeten, édesanyja pedig 1918-ban napszámosként tüdőgyulladásban meghalt. A kislányt a nagynéni, Jáger Erzsébet nevelte fel a Koncsik családban, „mert ő elvállalta. Együtt nevelkedtünk, olyanok vótunk, mint a testvérek.”(I.5/23.o.)

*Jáger Brigitta (1916-1980)* nyolcévesen, az 1924/25-ös tanévben kezdte az iskolát. Az első osztályt közepessel végezte, majd haladt tovább, ám negyedik osztályban már megbukott, így 3 osztályt fejezett be. Lánya úgy emlékszik rá, hogy „tudott olvasni, írni, számolni, mindent.”(I.13/8.o.) 15-16 évesen került össze Suha Lénárddal (1903 körül-1946). Az árva kislányt hozzá kényszeríthették a jó muzsikushoz, aki nőcsábász és „nadasdi volt. Az én anyám századik felesége volt, és őmellette halt is meg.”(I.13/7.o.) Házasságkötésükre nem került sor, talán azért, mert Suha Lénárd házas ember volt, amelyre anyakönyvi adatok utalnak.

A családban 1932-1945 között hét gyermek született. Közülük négy újszülöttként és csecsemőként meghalt. A legidősebb gyermek, Jáger Lénárd az 1940-es évek elején két évet járt iskolába, a harmadikról már nem kapott bizonyítványt sok mulasztás miatt. A lányok csak később, a világháború után érték el az iskoláskort.

A család egyik jövedelemforrása az 1930-as években a muzsikálás volt, mert „*Suha Lénárd, ő nádasdi vót, jó kis zenész vót. Osz, hogy én felcseperedtem, énmellém magamhoz fogtam.*”(I.5/23.o.) A Koncsik bandában játszott, de az anyakönyvek napszámosként, vályogvetőként is említik. Lánya azt mondja, hogy „*ő zenész ember volt, minden nap elment zenélni, ha lagzi volt a falu közt, akkor ők mentek.*”(I.13/7.o.) A Cigánysoron is szerették, mert „*olyan meséket mondott, hogy estétől reggelig tartott a meséi. Mihozzánk gyöttek az emberek, asszonyok, gyerekek, ő mesélt a legtöbbet.*”(I.13/9.o.) A második világháború alatt behívták katonának, majd leszerelését követően nem sokkal, 1946-ban tüdőgyulladásban meghalt, így a gyerekek felnevelése az anyára maradt. A család a Jáger Andrástól örökölt telken épített magának egy kis házat, amelyben a hatvanas évek elejéig éltek a Koncsikok szomszédságában.

Bregi néni, ahogy mai napig is emlegetik Jáger Brigittát, kőpor- és fahordással, valamint falusi napszámos munkákkal egészítette ki a család jövedelmét. „*Osz, utána rákapott a gombára, ő ment reggel, estefelé gyött haza, aztat elvitte a piacra eladni, így éltünk.*”(I.13/6.o.) Az ötvenes években az erdészetnél vállalt szezonmunkát, és házakhoz is járt takarítani lányaival. Később gyermekei segítették, élete utolsó éveiben fiatalabb lányának családjával élt a Csebokszári lakótelepen.

## SUHÁK (GÖNDÖRÖK)

A 19. század utolsó harmadában Jáger Rozál házasságával megjelentek a muzsikusok a faluban. Férjét, Suha Jánost Göndörnek nevezték. „*Csúfolódó név volt ez, Göndör. Mert szép göndör hajú ember vót. Aztán rámaradt a családra, mert Göndör Bélának hítták a fiát is. Az meg cimbalmos vót.*”(I.5/43.o.) Három élő gyerekük Rozália, Béla és Anna folytatta a muzsikus hagyományokat.

1. *Suha Göndör Rozália (1884-?)* a kisházi *Suha Adolf (?)* zenészhez ment feleségül, és eleinte ott is éltek. A felnémeti anyakönyvekből csak azt tudtuk meg, hogy 1904-ben Kisházán született kisfiúk két hónaposan meghalt. Ekkor még nem éltek törvényes házasságban, mert a gyermek az anyja nevében szerepelt. Viszont, amikor 1912-ben Lília

lányuk megszületett, már túl voltak az esküvőn. Az anyakönyv szerint az apa muzsikálással foglalkozott, és feltehetőleg sógorával ekkor már Egerben zenélt.

2. *Suha Göndör Béla (1886-?)* 1910-ben kötött házasságot *Lakatos Idával (1888-?)*. A lány Kismánán született, majd Egerszalókon élt családjával. Egy visszaemlékezés pedig már arra utal, hogy a házasságkötéskor Egerben éltek. *„A hatyodik (ház) volt a Jáger Rozálék, az öreg mamáé. Lyánya volt neki Annus, meg fia vót neki, a Szalába nőszült, úgy hítták őket, hogy Göndör család.” (I.3/40.o.)*

Lakatos Ida édesapja a 19-20. század fordulóján a megpezsdlő egri közéletben valószínűleg lehetőséget látott a muzsikálásból történő megélhetésre, ezért az Eger és Felnémet határán kialakulófélben lévő Cigánysorra, a Szalába költözött családjával. Ida lányát szívesen adta oda a Suha családba feleségnek, sőt, veje útját is egyengethette a „kávéházi muzsikálás” felé.

A fiatalok 1904-1911 között váltogatták lakhelyüket Felnémet és Eger között, amelyre négy gyermekük anyakönyvi bejegyzése utal. Házasságkötésük után már több feljegyzés nincs róluk, véglegesen Egerben telepedtek meg, de intenzív kapcsolatot tartottak a felnémeti rokonsággal, akik ma is büszkén emlegetik őket. *„Városban vótak olyan testvéri anyámnak, nagy cigányok voltak. Kávéházba’ muzsikáltak, meg a Park Szállóba’.” (I.5/22.o.)*

3. Jáger Rozál és Suha Göndör János harmadik gyermeke, *Suha Göndör Anna (1900-?)* 1919-ben törvényes házasságot kötött Botos Ignác (1896-?) recski muzsikusi fiatalemberrel. Unokatestvére, Botos Antal pedig Suha Malaczi Rózát vette feleségül ezzel egy időben. A házaspár elköltözött, de Suha Göndör Anna 1928-ban visszatért, amikor Tivadar Adolf nevű gyermekének adott életet. Ekkor már elválnak tüntették fel családi állapotát. Ez a gyermek 1935-37 között még szerepelt az iskolai névsorban, de ez az utolsó információ róla. Valószínű, hogy özvegy Suha Göndör Jánosné halála (1932) után kiszorult a Jáger házból, és elköltözött új férjével.

A Göndör család felnémeti története itt lezárul, véglegesen egri családdá vált. A leszármazottak, akik Lakatos vezetéknevvel élnek a mai napig, tovább vitték a muzsikálás mesterségét és életformáját. Az idősebbek mai is muzsikálásból élnek, de az 1960-as években felnövekvő generáció már foglalkozást váltott. A későbbiekben ismét találkozunk Göndör utódokkal, akik házasságuk révén visszakerültek Felnémetre.

Jáger András és Suha Vilma másik lánya, Jáger Erzsébet Koncsik (Rostás) Bertalannal alapított családot. Életükről a Lázár had fejezetben olvashatunk.

#### *1.4. A Lázár had, a Koncsik és a Rostás család*

Pusomai Terézia nevelt lánya, *Koncsik Terézia* Rostás Kálmánhoz ment feleségül. Házasságukat jogilag sokáig nem rendezték, és a fiúk nevei is összezavarodtak az anyakönyvvezetés során. Egyikük *Koncsik*, a másikuk *Rostás* lett, és a lány is a Rostás nevet viselte. A család három ágra vált szét. Most az ő történetük kerül sorra.

#### KONCSIK CSALÁD

*Koncsik Bertalan* (1895-1948), Koncsik Terézia fiatalabb fia a 20. század első évtizedében rendszeresen járt iskolába Rostás Kálmán testvérével. Az 1909/10-es tanév naplója szerint Koncsik *Berczi* a gazdasági ismétlődően megbukott. Ebben az időben rajtuk kívül más cigány gyermek nevével még nem találkozhatunk az iskolai dokumentumokban.

A Koncsik fiúkat Jáger Erzsébet (1893-1971) szemelte ki magának, akit végül Bertalan vett feleségül. Rostás Kálmán lánya mesélte, hogy „*a Vilma Erzsi akart az apához erővel menni. Öszt apám azt mondta Berci bátyámnak, a testvéreinek, vedd el, vedd el Erzsit. Úgy vette el Berci bátyám azt a nőt, aki apámat szerette volna.*”(I.3/26.o.) A fiatalok 1915-ben házasodtak össze, majd a férfi nem sokkal később kikerült a frontra. 1915-1937 között tíz gyermekük született, akikből hét nevelkedett fel.

Az apa iskolázottsága ellenére a gyerekeknek nem sok jutott az iskolából. A legidősebb fiú, Kálmán az 1920-as évek elején három osztályt járt ki. A fiatalabbak az 1930-as években még ennyit sem végeztek, éveken keresztül nem lépték túl az első osztályt. De az iskolának sem hiányoztak, „*mert akkor nem is nagyon bánták, hogy a cigány nem ment iskolába.*”(I.5/3.o.) Az 1940-es években, a háború alatt a két legfiatalabb lány elvégzett négy osztályt. Ekkor szigorúbban is ellenőrizték az iskolába járást, és ha hiányoztak „*az anyám még büntetést is kapott érte. Bijom, bezárták őt vagy öt napra a börtönbe Egerbe.*”(I.11/1.o.) Ennek ellenére a legfiatalabb fiú szintén nem barátkozott meg a betűkkel az 1940-es évek második felében.

Az apa, Koncsik Bertalan sokféle munkával biztosította a család megélhetését. 1915 körül napszámosként dolgozott, majd 1916-1921 között katona az első világháborúban. Orosz hadifogságba is került, ahol elsajátította az orosz nyelvet. Az 1920-as években napszámos, és *„kőművesekhez járt apám Egerbe, meg fiatalkorába járt kőszénbányába.”*(I.5/31.o.) *„Meg jószágot is őrzött a falunak. Lovakat őrizte, meg a kecskéket, ilyenekkel foglalkoztak.”*(I.5/57.o.) Mészégetéssel is próbálkozott, *„járt a kemencéhez dolgozni, munkás ember volt az.”*(I.5/59.o.)

A harmincas években ellátta a gyepmesteri (dögbírói) teendőket, és ezzel *„olyan befolyása vót a község házában, hogy ő bejárt oda takarítani. Meg ő vót a cigánybíró. Hát, a községi bizottság választotta meg. Hát, ő meg elvállalta, mert kapott rá egy kis pénzt is a község házából.”*(I.5/33.o.) Az anyakönyvek zenészként is említik, mert a betelepülő muzsikusoktól *„megtanult. Osztt így alakult ki egy jó zenekar.”*(I.5/31.o.) De ő *„nem annyira tudott muzsikálni, csak vittük magunkkal, annyival is több pénzt hoztunk. Bőgős vót, de jó falusi bőgős.”*(I.5/69.o.)

Az anya, Jáger Erzsébet *„jártak faluba kemencét tapasztani, meszelni. Meg aztán betermelni a tehénrépát a jószágnak segített, amit mondtak neki.”*(I.5/6.o.) Fia szerint több munkát kapott a faluban, mert *„sajnálták is, jobban pártolták, mint a rendes cigányt, mert paraszt származású vót, hogy így elvótak szegényedve.”*(I.5/9.o.) Nem pénzzel fizettek, hanem *„ennyivalóval, pénzt nem nagyon adtak. Vót olyan, hol megkérdezték, hogy van-e szükség pénzre? Inkább adjon ennyivalót, mert a gyerekek az küll.”*(I.5/9.o.) Ha más lehetőség nem adódott, akkor *„jártak koldulni a faluba az asszonyok, koldultak, meg imádkoztak.”*(I.5/31.o.)

Ezekben az években Jáger Erzsébet nem kényszerült kőporhordásra, mert Koncsik Bertalan mindig talált valami új pénzforrást, és fiainak is szerzett pénzkereseti lehetőséget. A legidősebb fiú kecskepásztorkodott az apja mellett, és muzsikálni is járt a bandával. A következő fiúnak az érseki majorban feladata volt *„kihajtani a csapásra, osztan egész nap ottan estig őriztük, hogy ne menjen kárba, vetésre, vagy az erdőbe ne kóboroljon el.”*(I.5/7.o.) Ennyivalóval fizettek itt is. *„Már reggel hozták ki a szalonnát, meg egy nagydarab kenyeret.”*(I.5/7.o.) A lányok a csemetébe jártak, és hordták a fát Egerbe csapatostól. A negyvenes évek elején summásnak szegődtek a gyerekek. Ez nagyot lendített a család élelmezésén, életszínvonalán. Az egyik fiú, akit Jágernek becéztek, itt vesztette életét, munka közben agyontaposta a szekér. A summásságnak a besorozások vetettek véget 1944-ben.

A szülők a megélhetési lehetőségekhez igazították gyermekeik irányítását. A legidősebb fiú és a nevelt lány, Jáger Brigitta esetében még nagy hangsúlyt kapott az iskola. A fiatalabb gyermekeknél ez már háttérbe szorult, mert *„az egyik cigány is járt muzsikáljni, meg a másik is, kocsmáztak, köszöntenyi jártak itt a telepen.”*(I.5/44.o.) Ennek hatására megkezdődött a fiú gyerekek muzsikára történő tanítása: *„Apám vett egy szegedi hegedűt, osztan én tanultam. Bejártam Egerbe egy karmesterhő’. Két hónapot tanultam, Kerekesnek hítták, Puporka József volt. Osztt akkor vittem neki fát, vagy pedig élelmet.”*(I.5/4.o.) A Cigánysoron Malacsik Róza férje, Botos Antal is tanította. *„Én mindig keresztapámnak híttam, de nem volt keresztapám, mert sokat tanultam tőle, mert jó prímás volt, falusi prímás.”*(I.5/31.o.) A muzsikálás nemcsak új pénzforrást, hanem a kiemelkedést és új kapcsolatok teremtését is lehetővé tette, mert *„ej, jó pénzeket kerestünk. Igaz vót ez! Így van ez, akinek szakmája van! Hát mindjárt úri cigány. Gyöttek még a csendőrök is, hányszor kigyöttek! Szenerádót (szerenád) mentem velek adnyi.”*(I.5/23.o.) Bizonyosra vehetjük, hogy Koncsik Bertalant ez segítette a dögbírói és cigánybírói megbízatáshoz és a falu állatainak őrzéséhez.

A család a Jáger-házban élt a domb tetején. *„Putriba laktunk először, nádat hordtunk, és azt tettük a tetőre, meg ilyen válykot vertünk. Abból építkeztünk.”*(I.5/8.o.) A kilenctagú családnak *„egyszobás lakás volt. Abban voltunk mindnyájan. Hát ágyakon feküdtünk, meg ami jutott.”*(I.11/7.o.)

Koncsik Bertalan a 20. század fordulóján meghalt, de a családot Jáger Erzsébet erősen összetartotta. Családos gyermekeit befogadta, és irányította a nagy háztartás gazdálkodását. Gyermekei önállósodása után legkisebb fiával, Imrével élt együtt, ők gondoskodtak róla élete végéig. Unokái nevelésében szintén részt vállalt, nagymamájukról, Vilma Erzsiről ők is vallanak a továbbiakban.

## ROSTÁS CSALÁD

1. Rostás Kálmán (1890-1932) születését apja jelentette be, így az ő nevén anyakönyvezték, mert *„mondták ott a községházán, hogy magokat hogy híják? Kitanáltak magoknak egy nevet, ez vagy ez, azt írták be.”*(I.3/46.o.) Azt már tudjuk, hogy öccsével együtt járt iskolába, és írástudó emberré vált, valamint azt is, hogy Jáger Erzsébetet visszautasította. Helyette Gáspár Jolánt (1894-1970) választotta, aki a Szalai cigánysorról érkezett az érseki téglagyárba.



A Gáspár család ragadványneve a Csinya, amely a mai napig fennmaradt, és híres muzsikus családként él az egri cigányság köztudatában. A család egyik tagjáról Csinya Rudiról (Gáspár Rudolfról) nevezték el a Szalaparton a Rudivár utcát. A Gáspár szülők négy lányt és négy fiút neveltek fel. Az apa hosszú éveken keresztül az érseknél szolgált. Volt téglavető, de erődtisztításért fát is kaptak, amiből „csinálták a tejjölszedőt, zsírkavarót, meg rántókannákat, evőkanalat. Meg olyat is csinált a Rudi bátyám, hogy poharat fából, madarat rája a nyelire. Eladták jó helyekre.”(I.3/32.o.) Dolgoztak az Érseki Cserép-és Téglagyárban is, ahol Kálmán és Jolán megismerkedtek az 1900-as évek végén. A szülők halála után „a fiatalok nem foglalkoztak a vályogveréssel, mind be vissza Egerbe, Szalába. Oszkó akkor vót ottan ez a Puporka Józsi, karmesternek vót kinevezve. Az tanította meg prímásnak a Rudi bátyámat, János bátyámat brácsosnak, Pali bátyámat brácsosnak, Andri bátyám szintén prímás vót.”(I.3/27.o.) A Gáspár fiúk ettől fogva a muzsikálásnak szentelték életüket, és később leszármazottaikat a Rajkó zenekarba küldték tanulni.

Visszatérve Rostás Kálmánra és Gáspár Jolánra; 1913-1931 között tíz gyermekük született. Az első és a második gyermek születése, 1913-1915 között házasságot kötöttek. A gyermekek adatai arra utalnak, hogy az 1910-es években a család Eger és Felnémet között vándorolt, és csak az 1920-as években telepedett meg végleg Felnémeten. A tíz gyermek közül három halt meg csecsemőként, egy pedig 12 éves kora körül, mert „belement ide a térgyibe ez a galagonya tövis. Oszkó levágták a lábát neki, oszkó annyira elhatalmasodott, hogy vérmérgezést kapott.”(I.1/21.o.)

Az idősebb lányok az 1924/25-ös tanévtől rendszeresen jártak iskolába, és volt közöttük kitűnő tanuló is. A legidősebb 5 osztályt járt, a többi 4, illetve 3 osztályt végzett az iskolai napló szerint. Egyik testvérük úgy emlékszik, hogy „Margit járta ki a hat osztályt, meg Jolán, meg jártak ismétlő iskolába. Jolán nem, de Margit járt.”(I.3/47.o.) 84 éves interjúalanyom hozzá teszi, hogy „kétszer jártam az első, egyszer jártam a másodikot, a harmadikot is egyszer. És már negyedikbe nem mentem, mert akkor már apám meghalt, oszkó anya bement a községházhoz, jegyzőékhöz, és mondta nekik, hogy töröljék ki a gyerekeket az iskolából.”(I.3/47.o.) A gyerekek iskoláztatása tényleg megtört az apa halálával az 1930-as években, mert „Kálmán is csak két osztályt vagy hármat járt, mert anya kitűrltetett a községházán. Bözsi egy osztályt se járt.”(I.3/47.o.) A kisebbek el sem kezdték az iskolát, de mégis szerepeltek a névsorban, sőt az elhunyt apát is törvényes képviselőként tüntették fel. Interjúalanyom számára nagy élményt jelentett az iskola: „Én nagyon szerettem. Elmentünk a templomba, a tanítók már ott

vótak. Elmondtuk az imát, leültünk, oszt akkor adta fel az olvasást vagy írást, számolást, ilyeneket.”(I.3/48.o.)

Az apa a hivatalos dokumentumokban napszámosként, vályogvetőként szerepel az 1910-20-as években, de a 1920-as évek végén zenészként is jelölik. Tudjuk róla, hogy az I. világháborúban katonaként comblövést kapott, és emiatt egyik lábára sántított. Ennek ellenére ügyes emberként többféle jövedelemforrással rendelkezett. Saját családjában megtanulta a kosár- és székfonást, felesége szüleitől a famunkákat és a konyhai eszközök készítését. „Csinálta a fakanalokat, főzőkanalat, meg zsírba valót. Meg székeket csináltak ilyen fűzfavesszőből. Olyanokat vittek el falura árulni, hozták szakadásig a lisztet, a tojást, szalonnát, mindent adtak neki érte.”(I.3/31.o.) Télen ebből éltek, nyáron pedig téglaverőnek ment el, illetve „a kőműveshő’ jártak, a Vas Laciho’ Egerbe, meg ilyen helyekre.”(I.4/35.o.) A szalai és a felnémeti cigányok között megtanult muzsikálni, így is hozzájutott némi pénzhez. Először bőgön játszott; „vót bőgői is, az apja is bőgős vót. Utána nem szerette a bőgőt, mert ha lagziba mentek, nem mindig húzom ezt a nagy izét! Osz meg tanították őtet, úgyhogy kontrás lett.”(I.3/46.o.)

Az anya, Gáspár Jolán szintén sokat dolgozott, segédkezett a vályogvetésnél, árulta a kosarakat, főzőkanalakat. Járt Egerbe „sok helyekre, úri helyekre. Polgármesterekhez, alispánékho’ hordta a tinóragombát nekik. Ha hazamentünk innen, akkor apám már otthon vót megint egy hátyi gombával. Másnap reggel megint vittük a gombát.”(I.3/32.o.) Férje halála után köporárusításra kényszerült, állandó felvásárlóhelyekkel rendelkezett. Rendszeresen a Foglárkonyhára és „az Érsekkonyhára is vittük, mert ott is kellett. Ott is tartottak egy edényt, oszt azt teli kellett önteni. No ott is adtak főtt ételt. Meg anyám kártyát is hányt nekik a lányoknak.”(I.3/66.o.)

Férje halála után Gáspár Jolán lányait odaadta „cselédnek, mindegyiket, kántortól igazgatóig, én meg a Hutter Pistáéknál vótam az Almárba. Margit meg az állomásfőnökéknél, Jolán, a legöregebb kocsmába vót tíz évig. Osz akkor ő is jó járt, meg mink is jól jártunk vele. Hát ott megtanítottak a tisztaságra, meg a rendre, meg hogy mit kell csinálni.”(I.4/6.o.) Az anya fia sorsát is egyengette, mert „illik erre az a szó, kitaníttatta a testvéremet, a Kálmánt.”(I.4/30.o.) „Tanult muzsikálni, még jó, hogy anyámnak vót őt muzsikus testvére Egerben, oszt tanították a gyereket.”(I.4/7.o.)

Lakásuk hasonló, mint a többieké. „Hát nekünk is csak egy nagy szoba vót, de ezt a kis kamrát csinálta apa, meg a Berci bátyám segített.”(I.3/45.o.)

Az idősebb lányok, Rostás Jolán (1915-?), Rostás Margit (1918-?) és Rostás Terézia (1920-2005), már a két világháború között férjhez mentek, de nem szakadtak ki szülői

családjukból. A fiatalabbak a világháború után alapítottak családot. Róluk is olvashatunk később.

Gáspár Jolán majdnem negyven évvel élte túl férjét. Idősebb korában sem változtak meg jövedelemszerző stratégiái. Az érsekség konyhájára továbbra is bejáratos maradt, ahonnan rendszeresen hordta az ételt. A kártyahányással sem hagyott fel, ez szintén jövedelmező volt számára. Egy darabig Jolán lányával lakott együtt, de vándorolt gyerekei között, hol itt, hol ott tért nyugovóra, éppen ahol elérte az éjszaka.

2. Koncsik Terézia és Rostás Kálmán harmadik gyermeke, *Rostás Anna* (1899-?) 1917-ben kötött házasságot a siroki származású *Puporka Józseffel* (1895-?). Puporka József a Vadrác Jóska nevet kapta cigány közösségében, családját pedig Szerb hadként tartották nyilván. Négy lányuk született 1920-32 között, akik közül egy meghalt újszülött korában. Az apa az anyakönyvek szerint napszámos munkákból és vályogvetésből kereste családja kenyerét, interjúalanyaim azonban zenészként emlegették. Az idősebbekkel alkotott egy bandát, és a szokásoknak megfelelően lakodalmakban muzsikált, illetve köszönetni járt.

Legidősebb lányuk 1927-32 között öt osztályt végzett el, és az iskolai feljegyzések szerint végig kitűnő, jeles tanulmányi eredményt ért el. A második lány 1930-ban kezdte el az iskolát, de a család egy végzetes verekedés után elköltözött a faluból. Ennek a története a mai napig élénken él az idősebbek emlékezetében. „*Elementek köszönetni házakhoz búcsúkor. Szerbeknek csúfolták, négy testvér vót onnan Sirokból. Az Alvég, oszt ott verekedtek össze, az Antus keresztapám hat vagy hét helyen megszúrták, akkor az öreg Berci bácsinak levót fordulva e (mutatja a felsőkar izom részét). Ennek nagy híre vót, az újságban is benne vót.*”(I.10/14.o.) Ezután kitiltották őket a faluból. „*El kellett nekik menni, pedig számos kőből (tufából) vót nekik a ház csinálva. Hát, sajnálták Annus nenét, már neki is vót három gyereki, Annus, Rézi, meg Sári.*”(I.3/73-74.o.) Az elbeszélések szerint Puporka József pár évre börtönbe került, felesége, Rostás Anna pedig férje családjához Sirokba költözött, majd nyomuk veszett.

#### *1.5. A Purczi had, a Suha, a Malacsik és a Botos család*

Pusomai Terézia másik nevelt gyermeke, Koncsik Alajos nem házasodott össze Suha Borbálával, aki a *Malaczi ragadványnevet* kapta a felnémeti közösségben. Talán azért, hogy megkülönböztessék őt a másik Suha Borbálától, aki Csóka József felesége volt. A

család összerendezésénél nehézséget jelentett, hogy Koncsik Alajost mindenki csak *Purczi Lojzike*nt, utódait *Purczi családként* emlegette, az anyakönyvekben viszont Suha Malaczi nevekkal lehetett találkozni. A legidősebb interjúalanyok segítségével azonban sikerült a családfát összerakni, és a család sorsát felderíteni.

Kiindulási pontunk, hogy Koncsik Alajos és Suha Malaczi Borbála tizenegy gyermekéből négy élte meg a felnőtt kort; *Béla, Rozália, Terézia és Ilona*. Róluk lesz most szó. Közvetlen élő leszármazottal nem sikerült beszélgetünk, így csak a mások által elmondottakra és a levéltári dokumentumokra támaszkodhattunk.

## SUHA CSALÁD

*I. Az első gyermek, Suha Purczi Béla (1888-1953) Oláh Erzsébettel (1893-1957) 1913-ban kötött házasságot. A lány siroki, ugyanúgy, mint Béla édesanyja. A házaspárnak 1911-1939 között tizenöt gyermeke született, de csak öt élte meg a felnőtt kort. A csecsemők veleszületett gyengeségben, tüdőgyulladásban veszítették életüket.*

Pontos információnk nincs, de valószínű, hogy Purczi Bélát elvitték az I. világháborúba, mert 1914-1920 között nem született gyermekük. A leszerelés után az 1920-as években unokatestvérei bevették a kosárfonásba. „*Az ő (Rostás Kálmán) testvéri, Berci bátyám is csinálta. Még Purczi Béla is hozzáfogott, megtanulták. Hárman csinálták a széket, a kosarakot.*”(I.3/31.o.) A dokumentumok többségében napszámosként, földmunkásként, de az 1930-as években zenészként is említették. Apjával, Koncsik Alajossal együtt bevették a muzsikus bandába, amiből csurrant-cseppent némi pénz vagy valami élelem. Még a többiekhez képest is nehezen éltek, úgy emlékeznek vissza rájuk, mint a legszegényebbekre. „*Sok családja volt ennek. Szegények voltak, rákászni jártak oda az Almárba patakra, oszt vitték befele a Vörös Rákba, és ott árulták, eladták. Amit csak megfoghattak, mindent csináltak, hogy legyen valamiből egy kis pénzük.*”(I.7/45.o.) Az anya falubeli napszámos munkákat, csirkeólpucolást, tapasztást végzett, valamint kőport árusított. A Rostás családdal különösen jó viszonyban álltak, mert „*Suha Bélának a felesége, ez volt a szomszédunk. Ő keresztelte a legöregebb testvéremet is, Jolánt. Legjobban ővele járt (Rostás Kálmánné) Egerbe is kőport árulni. Megszedték a kőport, oszt begyöttek Egerbe.*”(I.3/71.o.) A tulajdoni lap szerint a Rostásokkal egy telken éltek, melynek fele 1941-ben került nevükre.

Említettük, hogy öt gyermekük növekedett fel. Közülük négy egyáltalán nem járt iskolába. Bár neveik vissza-visszaköszönnek a népiskolai anyakönyvekben, csak a

legkisebb jutott el a második osztályig az 1941/42-es tanévben. Nagy szegénységük miatt a gyerekeket korán be kellett fogniuk a rákászásba, a koldulásba. A család nem élt folyamatosan Felnémeten, időnként Sirokba költözött, tudjuk meg az iskolai bejegyzésekből. Valószínű, hogy a munkátlan téli időszakot könnyebb volt átvészelnük Oláh Erzsébet családjában, ahol több segítséget kaphattak a megélhetéshez.

(1.1.) Legidősebb lányukról, *Oláh Purczi Margitról (1912-?)* és házasságáról az adatgyűjtés során semmit nem tudtunk meg.

(1.2.) A második gyermek, *Suha Purczi Borbála (1914-1966)* az egerbaktai *Szabó Jenővel (1911-?)* alapított családot Felnémeten. 1930-54 között tizenkét gyermekük született, akikből három meghalt. Közben a pár házasságot kötött. A Suhának keresztelt idősebb gyerekek családnevét 1951-ben rendezték. Az idősebbeket beírást az iskolába az 1940-es évek elején, de nevük mellett ott található a „*ruházata nincs, iskolába nem járt, nem osztályozható*” bejegyzés, és nem is jutottak túl az első osztályon. A kisebbek születése az 1950-es évekbe visz át, a gyerekek azonban ekkor sem jártak még iskolába. Az anya és az apa napszámos munkákból, koldulásból szerezte a család jövedelmét, ebből tartották el a kilenc gyermeket. Szabó Jenő később kőszénbányász, mészégető és csordás is volt. Kenyérkeresete arra utal, hogy nem igazán tudtak integrálódni a telep közösségbe. Jelenleg három utódunk él még a felnémeti Cigánysoron teljes elszigeteltségben. Róluk később még olvashatunk.

(1.3.) *Suha Purczi Éva (1922-?)* *Farkas Rudolffal* házasodott össze, és férje lakóhelyén, Mátraderecskén éltek.

(1.4.) *Suha Eszter (1927-?)* a Balaton községből származó *Balog Bélával (1924-)* került össze, öt gyermekük született, Felnémeten éltek. Ők vitték tovább a Purczi nevet, a mai napig Purczi családként emlegetik a telepiek. Utódaik sorsával a későbbiekben ismerkedhetünk meg.

(1.5.) *Suha Edit (1932-?)* a felsőtárkányi *Csíkos Dezsővel (1932-?)* kötött házasságot, négy gyermekük született Felnémeten, majd Felsőtárkányba költöztek. A felsőtárkányi Csíkos családdal azért fogunk még találkozni, mert három Csíkos lány beházasodik a felnémeti cigány közösségbe az 1950-es évek során.

2. Suha Purczi Béla harmadik gyermeke, *Terézia (1896-?)* 1915-ben Pusomai Istvánnal kötött házasságot. A férfi az I. világháborúban meghalt, Terézia ezek után minden

bizonyval más településre költözött új férjével, ahogy ez már említésre került a Pusomai családnál.

## MALACSIK CSALÁD

3. A negyedik gyermek, *Suha Purczi Ilona (1902-?)*, hivatalos nevén *Malaczi Ilona* Sarudra került *Csonka Ferenc* párjának. Mivel soha nem házasodtak meg, gyermekeik édesanyjuk után a Malacsik nevet kapták.

Az egyik unoka összekerülésükről azt hallotta, hogy „*már menyasszony volt a mamám, oszt úgy elszőktette nagyapám, mert ők egymást szerették.*”(I.15/2.o.) Malacsik Ilonának és Csonka Ferencnek hat gyermeke született a Tisza melletti kis faluban, akik közül egy halt meg gyerekkorában. Az egyik Malacsik unoka mesélte, hogy „*szegények voltak az apámék, mert tanyán laktak. Oszt nem volt munkalehetőség, akkor el kellett állni nekik cselédnek, apám 10-11 éves volt, már cseléd volt, azt mondta. Ő iskolázta már a kisebbeket, mert járni kellett dolgozni. Ő meg így nem tanult, úgyhogy nem is tudott semmit.*”(I.15/2.o.) Az idősebb fiúk analfabéták maradtak, a fiatalabbak viszont elvégeztek pár osztályt, „*négyet, ötöt, nem tudom pontosan.*”(I.13/25.o.)

Malacsik Ilona gyakran haza látogatott. *Idejártak már így búcsúra, és így ismerkedtünk meg. Mert a bátyja megint idejárt az unokatestvéremhez, a Marihoz. Oszt akkor ők együbe kerültek, ő meg idejárt már a bátyjához, oszt engem megismert.*”(I.13/3.o.) Két fiú tehát visszaházasodott Felnémetre, így a Malacsik család ma is szerves része a felnémeti cigány közösségnek, ezért róluk ismételten hallunk majd.

## BOTOS CSALÁD

4. A születési sorrendben második Purczi gyermek, *Suha Malaczi Rozália (1891-?)* a mátradereskei *Botos Antal Zoltánnal (1892-1955)* kötött házasságot 1913-ban, unokatestvére pedig Suha Göndör Annát vette el, ahogy ezt már korábban említettük.

1913-1931 között 12 gyermekük született (kettő ikerszülés), akikből öt maradt életben. Egy kislány nyolcévesen tüdőgumókórban halt meg, a többi csecsemőként tüdőgyulladásban, veleszületett gyengeségben veszítette életét. 1915-1920 között nem lett kisbabájuk, ami arra utal, hogy a háborúban katonaként szolgált Botos Antal Zoltán. Az asszonyt a mai napig *Purczi Rózáként*, a férjét pedig *Antus keresztapámként* és Ráczként emlegetik, valószínűleg édesapja után. A dokumentumokból és az



elbeszélésekből arra lehet következtetni, hogy a muzsikus Botos-Rácz családból ideiglenesen mások is Felnémre költöztek, mert csak így tudtak ütőképes zenekart alakítani. Botos Antal egyedül nem tudott játszani, mert ő „*klarinétos volt. Az ő apja derecskei volt, csak innen nősült.*”(I.5/31.o.) Társakra volt szüksége, ezért saját gyerekei mellett tanította muzsikálni az idősebbeket és a fiatalabb fiúkat, mint például Koncsik Bertalant is. Csak muzsikálásból azonban nem lehetett megélni, ezért napszámosként, vályogvetőként szintén dolgozott. Felesége a többi asszonyhoz hasonlóan csirkeólpucolást, padlás és padkatapasztást vállalt, kőport hordott Egerbe, továbbá segített a gyerekaszüléseknél és az újszülöttek gondozásánál.

A Botos gyerekek megismerkedtek az iskolával. A legidősebb fiú az 1926/27-es tanévben kezdte, de csak két osztályt végzett. A következő gyermek, akinek 1929-ben kellett volna első osztályba járnia, egyáltalán nem kezdte meg az iskolát. Az iker fiúk és a kislány 1939-ben elsősök, és a napló szerint az 1942/43-as tanévben már negyedik osztályosok, tovább azonban ők sem jutottak.

A házaspár *Antal fiuknak* már gyermekkorában kinézte Rostás Teréziát, a két fiatalnak azonban elváltak útjai. Antal Mátraderecskéről választott magának új párt. De életét megtörte a II. világháború. Ő tért vissza legkésőbb a hadifogságból, így második házassága is tönkre ment. Testvéreikhez hasonlóan elköltözött a faluból az 1950-es években, és ezzel a Botos család története itt lezárul.

Botos Antal Zoltánról azt mesélték a telepiek, hogy villámcsapás következtében érte a halál. Felesége, Purczi Róza egyedül élte öreg napjait, de mértékadó személyisége maradt közösségének. Nagyon tiszta asszony hírében állt. „*Ha eldobtak egy papírt ott kerítési előtt vagy valahol, azért már annyira kiabált! Fogta, ha másként nem tudta, odahúzta egy fával elibe, oszt úgy vette fel.*”(I.2/73.o.)

#### *1.6. Gázsó család*

A 20. század első felében egy vegyes házassággal is találkozunk Felnémten. A felsőtárkányi Gázsó Rudolf (1914-?) 1937-ben feleségül vette a helybéli Bíró Ilonát (1916-?). Egyik lányuk elmondja, hogy „*anyám magyar vót, apám meg cigány*”(I.16/4.o.) A házaspárnak 1938-1957 között kilenc gyermeke született, nyolc fel is növekedett. Az apa 1937-38-ban még földművelő volt, 1940-től azonban már csak cigány napszámosként tüntették fel az anyakönyvekben.

A család sokáig a 71. szám alatt, tehát az Újsoron lakott a legszegényebbek között. *„Ilyen régi ház vót, nagyon régi ház. Albérletben laktunk, még akkor nem sokat fizettünk.”(I.16/5.o.)* A tulajdoni lap szerint szántó volt ez a terület a két világháború között, csak az 1954-es tulajdonosváltás során minősítették lakótelekké. Feltehetőleg ez készthette őket arra, hogy új otthon után nézzenek. A család nem épített ki kapcsolatot a telepiekkel, így nem is vált a telep részévé az ötvenes évekig. Kiköltözésük utáni történetükről még lesz szó.

## 2. A TELEPI ÉLET MINT PRIMER SZOCIÁLIS VÉDELEM A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

### 2.1. A cigánysor

Felnémeteren a Cigánysor a 19. század végére alakult ki a falu határában. A falu főutcájából, a Nagysor utcából kanyarodott ki az *„Újsor utca, a cigány telepig mind az vót.”(I.2/13.o.)* Az utca vége és a Cigánysor között *„körülbelül ilyen 200 méter távolság lehetett. Itt üresség vót, ez termőföld vót mind.”(I.2/87.o.)* A házak a dombtetőre épültek, melynek alján *„itt vót egy híd, oszt innen ment a cigány telep kifele.”(I.2/87.o.)* A falubeliek ezt a területet Cinegének hívták, és közös legelőként használták. *„Ott legeltették a libákat a lányok meg az asszonyok, a teheneket is, lovat is elengedték, még az a szarvasökör is.”(I.3/52.o.)* Az állatok itatása itt történt a Csordakútnál, amely a telepek számára is biztosított vizet. Az anyakönyvekben utcanév híján csak házszámokkal jelölték a telepiek lakóhelyét, az iskolai naplókban viszont a határ nevét, a Cinegét használták.

A Cigánysor szerves fejlődése tovább folytatódott a 20. század első felében. Eleinte egy-egy házikóban több kiscsalád lakott, majd a testvérek megosztottak szüleik örökségen, és a szűkösség enyhítésére egy-egy újabb kunyhót tapasztottak a régihez.

A legidősebb interjúalanyok még emlékeznek ezekre a családokra. *„A régi világban nem vót itt csak nyóc család vagy kilenc.”(I.5/7.o.)* *„Ez a Pusoma család, akkor a Suha család, a Koncsik Berci családja, akkor a Jáger Rozál néniék, a lányai férjhö' mentek, és ő magába maradt ott. Akkor vót a Csóka András, Andor keresztapám. Utána következett ezek a Barkóczi Gáborék, utána a Csira Jenőék. Csak úgy csúfolták, nem tudom a vezetéknevét. Az asszonyt tudom, hogy Barkóczi Mária vót. Aztán ezek a Csóka családok külön vótak, ahogy lemegyünk a Cigánysoron”(I.3/44-45.o.)* A faluszéli domb

alján nemcsak cigányok laktak, hanem közvetlen szomszédságban magyar családok is. „Vót egy, kettő, három, négy ház vót. Hát meg aztán erre vótak a szegény magyarok.”(I.5/14-15.o.) „A Pusomáknak a kertjik mellett ott vót egy ház, Berecz Jánoséké. Utána megint Leskó család vót. Ezen az oldalon is ott lakott, Antal Jánoséknak hítták, a másik oldalon megint Marsi Roziék vótak mellettük.”(I.3/47.o.) Az anyakönyvi adatok alátámasztják, hogy valaha a 48. szám alatt lakott a népes Antal család, amely a gyerekek házassága révén vált szét Berecz és Marsi családra.

A Cigánysorra esős időszakban nehezen lehetett felkapaszkodni, mert „olyan nagy víz futott ottan, hogy mikor iskolába gyöttünk, hasunkig ért a víz, nem tudtuk átugorni, mert olyan széles vót, mint a patak.”(I.3/47.o.) Télen a domboldal járhatatlanná vált, „oszt vót kerítés az egyik szomszédéknak, abba kapaszkodtunk bele, mikor már pláne jeges vót, meg csúszott. Jó, hogy az asszonyok odavittek hamut, és leszórták, hogy ne essünk el.”(I.3/42.o.) A vizet több kilométerről, a Csorda-kútról kellett hordani, és a bolt is elég messze volt. „Ennek az utcának a véginél, a Kertalja, Hegedűs nényinek hítták a bótost.”(I.10/9.o.) Legmesszebb az iskolához kellett menni; túl a patakon „a templom mellett vót az iskola.”(I.1/21.o.)

## 2.2. Megélhetés

### A megkapaszkodás évtizedei (1890-1910)

A 19. század végén a felnémeti cigány emberek arra kényszerültek, hogy új megélhetési források után nézzenek. Ebben az időben kézenfekvő volt, hogy a közeli és talán munkaerőgondokkal küszködő Érseki Cserép- és Téglagyárban vállaljanak munkát. Az anyakönyvek és a visszaemlékezések arra utalnak, hogy a 20. század első évtizedében még gyakorta kaptak itt napszámot. A munkából a férfiak mellett a nők is kivették részüket, miközben elsajátították a vályogverés mesterségét. A téglavetés azonban csak nyáron biztosított bevételt. A téli jövedelem megszerzése érdekében a családok különböző stratégiákat alakítottak ki. A Rostások és a velük rokonságban álló Koncsik és Purczy család egyrészt kosárfonásból élt, amit még szüleiktől lestek el. Elmentek „fűzfavesszőért, mogyoró vesszőért az erdő szélire. Me’hatta száradni, oszt akkor utána hajlingatta. Láttam, hogy csinálta. Hajtotta először, három szál vesszőt egymásra. Utána már a két karját csinálta a széknak. Utána fenekelte, az is valami fehér nyírfának a fájából csinálta. Gyereknek valót is csinált, meg ilyen felnőttnek valót is

*csináltak.”(I.3/32.o.) Másrészt az egri Gáspároktól megtanulták a fakanálkészítést, és zsírkavaró, tejfölszedő, rántó, és tésztafedő, lyukas kanalakat készítettek. „Télen mikor nem csinálták a válykot, akkor avval foglalkoztak. Kimentek az erdőre fejszével, úgy hitták, hogy iharfa. Azt kivágták, hazahozták, és otthon elfűrészelték.”(I.3/55.o.) Az asszonyok és a gyerekek „vitték el falura árulni, már itt nem kellett Egerbe’. Hozták szakadásig a lisztet, a tojást, szalonnát, mindent adtak nekik érte.”(I.3/31.o.)*

A Jáger-Suha Göndör család télen muzsikálásból élt. Ennek központi alakja Suha Göndör János, majd fia, Béla lehetett. A családi bandába bizonyára beletartoztak vejei, valamint a kisháza és a mátraderecskei muzsikások is.

A két legrégebbi család, a Pusomai és a Csóka már nem térhetett vissza a kovácmesterséghez, és zenei tudással sem rendelkeztek. Számukra nem maradt más lehetőség, mint hasznosítani régi falusi kapcsolataikat, koldulni, egy kis ház körüli munkáért könyörögni, cselédeskedni. Mivel a Csóka fivéreknek helybéli magyar lány volt az édesanyjuk, a család nőtagjait már ekkor befogadták háztartási cselédeknek a faluban. Pusomai Borbála azonban koldulással, házkörüli napszámos munkákkal (csirke-, disznóól pucolás, padkatapasztás), valamint lakásának kiadásával vészeli át ezeket az éveket.

A bizonytalanságból, a nyomorból történő kilábalás új stratégiájaként a muzsikálás felé fordulás rajzolódik ki az 1900-10-es években. A Csókák kivételével minden család próbálkozik ennek segítségével jövedelemre szert tenni. Ehhez tartozott a lányok házasságain keresztül a muzsikusi kapcsolatok építése, bővítése. Ebben a stratégiában a Jáger-Suha Göndör család lett a legsikeresebb, melynek tagjai főállású muzsikussá váltak. Ehhez azonban ki kellett lépniük a települési közösségből.

A többiek számára a muzsikálás csak egy megélhetési forrás volt, amelyet váltogattak a vályogvető és napszámos tevékenységgel. A több lábbon állás következtében az 1910-es évek derekán már érződik, hogy a cigány családok ismételten erőre kaptak, melynek következtében gyermekeik megjelentek az iskolában. Ezt a kedvezőnek látszó folyamatot azonban megtörte az I. világháború és a tüdőbetegség. A Csóka, a Pusomai, a Rostás, a Koncsik és a Koncsik-Purczy családból sorra besorozták azokat a fiatalokat, akikre a család eltartása hárult.<sup>36</sup>

---

<sup>36</sup> Honvédelmi Miniszter 1915. évi 13100/eln. 18. számú körrendelete vándorcigányok utószorozását, a 9200/eln. 18. 1916.HM. sz. rendelet az 1865 és 1898 között született cigány férfiak névjegyzékbe vételét, és pótszemlére vezetését rendelte el. Közli: Pomogyi (1995)

Volt, aki elesett a háborúban, volt, aki hosszú hadifogság után betegen vagy rokkantan tért haza. Az idősebbek mesélik, hogy „*apám fogságba volt 6 évig, 1918-ban orosz fogságba, oszt a foga kihullt mind.*”(I.5/7.o.) „*Hát apám vót kétszer háborúban. 14-ben, 44-ben. Kint is vót Oroszországban. Másfél évig vagy két évig vót kint.*”(I.10/20.o.) Az itthon maradottakat pedig a tüdőgyulladás és a tüdőgumókor tizedelte meg. A háború évei alatt az asszonyoknak, a serdülő gyerekeknek és az időseknek kellett gondoskodni az élethez szükséges javak megszerzéséről napszámos munkákkal, gyűjtögetéssel és koldulással. Igaz, a frontra vitt cigány férfiak otthon maradt családtagjainak hadisegélyezéséről döntött a belügyi kormányzat,<sup>37</sup> de ennek összege, még ha meg is kapták az érintettek, nem lehetett elegendő a népes család számára.

#### Újrakezdés és talpon maradás az I. világháború után

Az I. világháború, a Trianoni békeszerződés, az új, önálló magyar állam megalakulása, a háborút követő gazdasági válság és infláció minden bizonnyal a felnémeti emberek életében is változást hozott. Az egyházi nagybirtok gazdasági szerepe csökkent azáltal, hogy az Egri Egyházmegye területének jelentős része a trianoni határon kívülre került. Továbbá az érsekség mezőgazdasági termelése ugyanúgy válsággal küszködött, mint az ország agrárágazata. A falu lakossága kis- és törpebirtokosként 4-5 hold földet tudhatott magáénak, amit részben ipari, részben mezőgazdasági napszámos munkával egészített ki. Az itt élők alapvetően függtek Eger gazdaságától, nap, mint nap bejártak a földúton, „*nem a csinált úton*” a városba egy kis megélhetésért. Vállaltak fakitermelést az érsekségnek, szőlőt műveltek zsidó nagybérlőknek, volt, aki elment kubikusnak, vagy már ezekben az években ipari foglalkozásra váltott.

A faluban élő cigány családoknak szintén szembe kellett nézni az új helyzettel. Az érseki téglagyár már az első világháború évei alatt megszűnt, a muzsikások elköltöztek, a falu lakossága elszegényedett. A levéltárban talált dokumentumok a cigány férfiakat és nőket egyaránt napszámosként tüntették fel az 1920-as években. A szóbeli visszaemlékezések segítségével árnyaltabb képet kaphatunk arról, hogy ez milyen tevékenységeket rejtett magában.

Ahogy a falu parasztjai, ők sem tudták csak egyféle tevékenységből eltartani magukat, így ezeket az évtizedeket szintén a több lábbon állás jellemzi. Voltak ugyan olyan

---

<sup>37</sup> 15000/1916. BM sz. rendelet

jövedelemszerző tevékenységek, amelyekben mindenki részt vett, de a férfiak, a nők, az idősek és a gyerekek különböző módon járultak hozzá a megélhetéshez. Elsőként a férfiak, vagyis az emberek, ahogy interjúalanyaink mondják, pénzforrásait vesszük számba, majd a nők, a gyerekek és az idősek foglalatosságait, végül pedig a közösen végzett munkát.

*A férfiak a korábban megszerzett vályog- illetve téglavető tudásukra támaszkodtak. Kivétel nélkül minden idős interjúalany említést tett arról, hogy édesapjuk az egri Vas Laci kőműves vállalkozónál dolgozott az 1920-as, 30-as években. A Pusomai, a Koncsik, a Csóka, a Rostás és a Purczi had munkaképes férfi tagjai együtt szegődtek el ehhez az iparoshoz, aki téglagyártással is foglalkozhatott. Volt, aki megpróbálkozott egy rövid időre a bányászattal: „Járt apám Egerbe, meg fiatal korában bányába járt, kőszénbányába, hát ő munkás ember volt.”(I.5/31.o.)*

A háborúból hazatért férfiak másik jövedelemforrása a *szórakoztatás* lett. A muzsikus családból származó fiatalok már Eger és más városok felé vették útjukat. A faluban nem maradt más zenész, mint a háborúból visszatért, Purczi hadba beházasodó Botos Antal, akit csak „Antus keresztapámként” emlegettek. A „jó falusi prímás” egyedül nem állhatott ki lagzin muzsikálni, ezért a többieket megtanította egy-két fogásra és húsz-harminc nótára. A banda alapvetően a rokonságból, a Koncsik, a Purczi, a Rostás hadból verbuválódott, de néha bevették a Pusomaiakat is. *„Hát ők olyanok vótak, a Lázár Berci, akkor az öreg Antus bácsi, akkor az apám (Pusomai), a Lázár Kálmán bácsi, ők eljártak ilyen lagzikba muzsikálni, meg farsang, mikor milyen névnap vót, eljártak köszönetnyi.”(I.1/17.o.)* Egyedül a Csóka család maradt ki ebből, talán azért, mert nem tartoztak szorosan a telep közösséghez, hiszen ők a falu és a telep határán laktak. Talán ők maguk sem akartak így pénzt keresni, lányaikat mégis muzsikuskhoz adták.

*A muzsikálásból való jövedelemszerzésnek öt formája rajzolódott ki az elbeszélésekből; a lakodalom, a hányó, a köszönetés, az alkalmi felkérés és a temetésen történő muzsikálás.*

*Lakodalmakkal nagy pénzt lehetett keresni. „Hű! Lakodalmakba elmentünk, csókolom, hamarabb odaértünk délnél. Rányomtuk jó csárdást, akkor már hallották a faluba, hogy a zenészek itt vannak.”(I.5/37.o.)* A parasztlagzikba meghívás nem lehetett túl gyakori,



és a konkurencia is nagy lehetett a falusi és az egri zenekarok között. Az 1920-as években kiadott országos jogi normák arra utalnak, hogy a cigány zenészek között kenyérharc folyt ebben az időben. Ennek orvoslására elrendelték, hogy a tízezernél nagyobb településeken csak a hatósági működési engedéllyel rendelkezők muzsikálhatnak.<sup>38</sup> A kisebb településeken, mint például Felnémeten és környékén, a szociális ügyesség sokat számíthatott a „parasztlakodalmak-piacán.” A felnémeti zenészeknek a falu határán kívül is volt kereslete, még Borsod megyébe is jártak zenélni. *„Ójj, gyöttek és így hallgatták! A tótok Hutában meg Bükkzsércen. Zolikám, ez már igen, fiam!” (I.5/23.o.)*

Amikor nem jutottak napszámhoz, *hányóért (borra valóért) muzsikáltak* kocsmában vagy borospincében, amely a koldulás egyik formáját testesítette meg. *„Odamentünk a kocsmároshoz reggel, és aggyig vótunk ott, ameggyig akartunk, és vártuk a vendégeket. Négyen-öten leültek egy asztalhoz, jó kedvük lett. Már akkor intett valamelyik, fülibe! Két fillért, húsz fillért vagy négy fillért, de adtak. Meg kértek nekünk italt is. Nem úgy vót, nem potyára muzsikáltunk! Mi tudtuk, hogy kinek kell muzsikálni, aki támogat, ad egy kis pénzt! Amelyik meg olyan vót, kiismertük, hogy kihasznál. Nem menek én oda! Miért muzsikáljak neki?!” (I.5/36-37.o.)* Ez a muzsikálási, illetve pénzszerzési forma a városi kávéházi, éttermi szórakoztatásra emlékeztet, amelyet a szegényebb falusi körülményekhez igazítottak. Az így összejött pénz igen kevés lehetett, de legalább egy-két napig csitítani lehetett belőle az éhséget.

Az ünnepek, a farsang, a húsvét, a karácsony szintén lehetőséget kínáltak a kéregetésre, amit következetesen köszönetésnek neveztek. *„Az emberek (vagyis a férfiak) meg elmentek köszönetni, ők muzsikával. Fogták a muzsikát és elmentek köszönteni.” (I.7/60.o.)* Mivel a jeles napokból sem volt sok, ezeket megtoldották a nevezetesebb névnapokkal. A banda tagok párokra szakadtak, vagy egyedül muzsikáltak. *„Amikor vót névnapjuk, kezet csókolt és úgy muzsikálta a nótáját. Mindenkit köszöntött, mikor vót a névnapja. Megjegyezte, felírta magának a naptárjába, hogy kinek mikor van a névnapja.” (I.7/65.o.)*

A muzsikával való pénzszerzés negyedik formáját *alkalmi felkérésnek* nevezhetjük. Az ilyen lehetőségek gyakoriságát nehéz bemérni, mert a falu előljáróinak hirtelen feltámadt mulató kedvétől függtek. A jegyző, az orvos vagy intéző csak üzent, vagy küldött egy levélkét, és a zenekar hirtelen összerántotta magát. *„Az orvosok, kishíró,*

---

<sup>38</sup> Közli Pomogyi (1995)

*meg a mérnök, jegyző küldték neki a kisbírótól a levelet, hogy ebbe az időbe gyere. Apám összeszedte őket.”(I.7/83-84.o.) „Malmosok, orvosok, tanácsos olyan bankettokat csináltak meg névnapokat, születésnapokat, hogy ott kellett lennem a zenekarommal.”(I.5/14.o.) „Gyöttek még a csendőrök is, hányszor kigyöttek! Szenerádót (szerenádót) mentem velek adnyi.”(I.5/23.o.) A fizetség ilyenkor sem volt sok, csak egy kis alamizsna. Helyben jól lakhattak és ihattak, a maradékot becsomagolták nekik, és a zsebükbe nyomtak egy kevéske aprópénzt. Annak ellenére, hogy büszkélkedtek ezekkel az alkalmi felkérésekkel, a legmegalázóbb emberi helyzeteket élhették át. Nem volt előre kialakulva a fizetség, de mégis „örültünk, ha mentünk, már tudtuk, hogy leesik valami kis pénz.”(I.5/6.o.)*

A muzsikálás ötödik formája, a temetéseken történő muzsikálás lényegesen eltér az előbbiektől. Ez nem a magyaroknak, illetve a parasztoknak szól (ahogy interjúalanyaink mondják), és nem is a szórakozást, mulatást szolgálja. Ez a saját kultúra és identitás fennmaradását, továbbélését és a cigány ember örök nyugodalmát biztosítja. A temetéseken a muzsikások befelé, saját közösségüknek és az elhunynak játsszák a halott kedvelt nótáit. A közeli rokonoktól ilyenkor nem illik pénzt kérni, de a többi esetben rendes alku köttetik. A felnémeti muzsikások „*még Tárkányra is feljártunk virrasztani, ha valamelyik me’halt. Én a zenével viszem, zenekarral kísértem mindig. Jaj, de sokat kikísértem már! Hát Tárkányon minden cigányt én kísértettem ki.*” (I.5/39.o.)

Az „*elsőgenerációs*” zenekar megalakulását az I. világháború után a megélhetés kényszerítette ki, és rokonsági alapon szerveződött. A muzsikálás a jövedelemszerzés hézagjait töltötte ki. A sikerek következtében azonban egyre tudatosabb életstratégiává, a felemelkedés eszközévé vált. A fiatalabb korosztály nemcsak belenőtt a zenélésbe, hanem a szülők nyomására karmesterektől, hivatásos cigányzenészekről is tanultak hangszeren játszani. A fiatal fiúk zenei tudását a jó falusi prímás, a Purczi hadhoz tartozó Botos Antal alapozta meg. Amikor az ő tudása már nem volt elegendő, akkor következtek a híres városi muzsikások. „*Egerbe bementem karmesterhöz, tanultam két hónapot, meg háromig is jártam be tanulni.*”(I.5/31.o.) A fiúgyerekek muzsikus pályára terelése a Koncsik, a Rostás és a Botos családnál a legtudatosabb. A Pusomai és Csóka gyerekek kimaradtak ebből, de a Csóka lányok mégis zenészekhez mentek férjhez, ahogy korábban említettük. Az ő férjeik viszont már beépültek a „*második generációs*” muzsikus társaságba. Az 1940-es években két zenekar is húzta a talpalávalót, az

öregeké és a fiataloké. Ám a kettő között nem léteztek merev határok, és a banda összetételét gyakran a pillanatnyi helyzet határozta meg. Az egyik prímás lánya mesélte, hogy apja a bandába „*Berci bácsit bevette, mert bőgős volt, olyan kontár féle zenész, mert nem tudtak ők rendesen. Némelyik még azt se tudta, hogy most milyen hangot fog. De ha valahova mentek, muszaj volt kíséretet vinni magával, mert ő prímás volt.*”(I.7/56.o.) „*Az öreg Bacsot, azt is elvitte. Ő tán kontrás volt.*”(I.7/57.o.) Az 1930-as évek vége felé a muzsikálás már nemcsak egy közösségi túlélési stratégia, hanem az egyes családok, főként a Koncsik család kiemelkedésének az eszközévé vált. Náluk figyelhető meg, hogy a zenekar a szűkebb családból szerveződött, amelyben „*Kálmán bátyám vót a bőgős, sógorom bracsos, én prímás, apám is segédprímás vót, meg tudott bőgőzni is.*”(I.5/23.o)

A muzsikálás a szocializmus első évtizedeiben még jelentős szerepet töltött be az itt élők életében, ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, de soha nem vált fő jövedelemforrássá a felnémeti Cigánysoron.

A férfiak harmadik kereseti forrása a *falusi létformához* kapcsolódott, amiről a dokumentumok és a szóbeli közlések tájékoztatnak. „*Tapasztani jártak padlást, vagy ilyesmi, válykot vetni.*”(I.2/5.o.)

Ezt még bizonyára közösségi keretekben végezték, ám megjelentek az *egyéni útkeresések* is, amelyek a negyedik csoporthoz sorolhatók. Az anyakönyvekben a sok napszámos bejegyzés között néha felbukkannak csordás, kondás, kecskepásztor foglalkozások. A Koncsik család már az 1920-as években a falu szolgálatában állt: „*Mink jószágot vállaltunk őrizni, apámék. Csikós vót, lovász vót. Lovakat őrzött, meg kecskéket.*”(I.5/13.) Továbbá ők látták el a dögbírói feladatot a községben némi fizetség ellenében. Ebben szerepet játszhatott Koncsik Bertalan magyar származása, iskolázottsága, háborús tapasztalatai és szociális ügyessége.

A Rostás család a Purcziakkal összefogva kosarakat font és fakanalakat készített, de a Purcziak rákászni is jártak. A Csókák és a Pusomaiak végig megmaradtak az ipari jellegű napszámos munkáknál, igaz, a Pusomaiakat időnként bevették a bandába is.

Amikor a férfiaknak nem volt lehetőségük a pénzszerzésre, a *nőkre* hárult a napi betevő előteremtése, amit főként *koldulással* szereztek meg. A koldulásnak *több formája* alakult ki ezekben az évtizedekben. Interjúalanyaim leggyakrabban azt emlegették, hogy az asszonyok jártak a faluba dolgozni házakhoz, „*padkát csináltak az ablak alá*

sárból, meg meszelnyi járt, meg búbost tapasztanyi agyagból.”(I.5/9.o.) „Csirkeólat pucoltak, meg amit adtak munkát.”(I.2/5.o.) Ebben a munkával párosuló koldulásban érezhető egy kezdetleges piaci kapcsolat, az adok-kapok aktusa. A falusi háztartásoknak kapóra jöhettek a munkafelajánlások, a házkörül a legpiszkosabb teendőket elvégezték a cigány asszonyok, de „ilyen munkákért nem nagyon fizettek, inkább jobban adtak ennyivalót, mert betermeltek akkoriban sok babot, szalonnát, disznókot vágtak.”(I.5/9.o.)

A kártyajóslás olyan koldulásnak tekinthető, amelyért nem adomány, hanem fizetség járt. Ehhez azonban csak kevesen értettek, mert „aki kártyát tudott hányni, olyat tudok kettőt is!”(I.5/31.o.) Például Rotás Kálmánnénak, férje halála után sokat segített kártyajósló tudománya gyerekei eltartásában, amit lányaira is áthagyományozott. Egyik lánya említi, hogy „az a jó, hogy édesanyámtól örököltam, a kártyavetésre úgy kell születni, hogy a vérében van az embernek.”(I.4/7.o.)

A köszönetésem koldulásban szintén fellelhetők a vizontszolgáltatások nyomai, hiszen ez énekléssel, versmondással párosult. S mivel ez a népszokások részét képezte, és a falu apraja-nagyja is járt köszönetni, a falusiak sokkal elfogadóbbak és adakozóbbak voltak ekkor. „Abban az időben koldulni jártak mindenki. Elgyött a Karácsony, mondták a verseket, Karácsony éjszakája, Jézus születésnapja meg ilyeneket. Akkor gyött az újesztendő, visszaszerző, most kezd újulni. Akkor gyött a farsang, farsang, háromnapi farsang. Gyöttek hazafele farsangkor ilyen nagydarab szalonnákkal a nyársokra. Hurkát, kolbászt, mindent. Hiába voltak szegények, nem sajnálták az ételt a szegény embertől.”(I.7/59.o.)

A koldulás következő formája az imádkozós koldulás. A templom előtti kéregetés a lokális társadalom kíváncsainak felelt meg, „mert akkor még a parasztok is, elgyere a templomba, ott akarlak látni! Osztt akkor jobban adtak neki, amikor odament koldulni meg imádkozni.”(I.5/35.o.) Ebben egyértelműen megnyilvánult az adományozó felsőbbsege és a kéregető megalázottsága, minthogy ebben már nincs vizontszolgáltatás. A falusiak megkérdezték, „tud-e imádkozni? Tudok! Akkor elmondatták vele, hogy tényleg tud-e.”(I.5/3.o.) A templomba is jártak a telepiek „mikor ilyen Vízkereszt vót vagy Mindenszentek, a papok adtak nekik egy pár fillért, mindenkinek.”(I.5/3.o.)

Az asszonyok a kártyajóslás kivételével nem egyedül jártak koldulni, hanem mindig párokban vagy kisebb-nagyobb csoportokban. Fő céljuk a család számára élelmet, főzni valót szerezni, és amit kaptak, szétosztották maguk között egyenlően.

Főként az asszonyok dolga volt a természettől kapott javak összeszedése, a *gyűjtögetés*. A Cinege legelő és a közeli erdők kisegítették a Cigánysor lakóit. Találhattak itt gombát, borókát, csipkét, kökényt, számócát. *„Három-négy asszony összefogtak, mentek az erdőre gombázni, mikor feltámadt az a tinóra. Meghozták a gombát, szépen elvitték a piacra, oszt volt belőle pénz.”*(I.7/44.o.) *„Zsákszámba szedték meg a kökényt is, meg aztán a borókát is. Boróka pályinkának. Hát nagy borókás van erre itten.”* (I.5/42.o.) *„Így Rozáliára mindég beérett a csipke. Oszt ugye jártunk anyámékkal gyerekek csipkét szedni.”*(I.1/18.o.) A gyűjtögetés a pénzszerzést szolgálta, például a csipkéből befolyt összeget a szeptember eleji búcsúi mulatságra, vendégeskedésre fordították.

Az asszonyok a *kőporeladásából* is szereztek pénzt, amivel az 1930-as évek elejétől kezdtek Egerben házalni. A kőportért ki kellett menni *„a juhcsapás tetőre, ahol van a lőtér. Ott valamikor számos követ (tufa) szedtek házépítéshez.”*(I.3/66.o.) *„Oszt lementünk a kőporos lyukba, baltát fogott anyám, levágta azt a kőpornak valót, összetörte baltával, vitt egy kis rostát, megrostálta, rongyot tett a hátiba, bele tette.”* (I.7/42.o.) Csoportosan jártak, *„heten, nyolcan is asszonyok. Mentek házrúl-házra bekiabálni a kapuba. Kőport tessenek venni, eladták mindég. Mindég elkelt Egerbe.”* (I.3/68.o.) *„Húsz fillér volt egy marok kőpor. Húsz fillér!”* (I.7/42.o.) *„Akkor gyöttünk hazafele, bementünk a henteshez, anyám vett egy kiló lóhúst, egy kiló fasírtnak valót.”* (I.7/42.o.) A kőport súrolásra használták mert, *„olyan vót, mint a vim, azért vették, súrolni.”*(I.3/67.o.) Meszelésnél pedig *„a mészbe tettek. Olyan szép vót, nem maradt síkosnak a fal, azt mondták az asszonyok.”*(I.3/67.o.) Minden családban hordták a kőport az asszonyok, kivételt csak a Koncsikok képeztek, akik ebben az időszakban már a falu szolgálatában álltak.

Az 1930-as évek végén, '40-es évek elején a kőport felváltotta a *fahordás*. Ebbe már a férfiak és a nagyobb gyerekek is besegítettek, ha nem is az eladásba, de a fa összeszedésébe a közeli erdőkből, és feldarabolásába. Úgy kezdődött, hogy *„kaptak cédulát az erdészektől, oszt száraz fát ki lehet vágni. Kivágták a száraz fát, hazahozták, elvagdosták fűrészszel, felhasogatták, berakták sorba a zsákba.”*(I.3/68.o.) *„Arra a szőlőnek gyalog vittük befele. Ott bementünk a piacra, bekarikáztuk így a fát, oszt még akkor kimaradt, még csomózni is tudtunk belőle. Ötven-hatvan fillér volt egy csomó. Házakhoz befele, ahol laktak, még oda kellett elvinni, mikor megvették a piacon a fát.”*(I.7/43.o.) A faárusítás az 1950-es években még fontos megélhetési forrást jelentett a felnémeti cigány emberek számára. De erről majd a későbbiekben írunk.

A II. világháború évei alatt, 1943-ban érkezett el annak az ideje, hogy viszonylag nagy létszámban bekapcsolódhassanak a formális munkaerő-piac egy marginális szegmensébe *summásként*. A besorozások miatt a mezőgazdaságból egyre több férfikéz hiányzott, és ezt csak a „tartalékseregek” bevonásával lehetett enyhíteni. Talán egy kicsit tragikomikus, hogy a felnémeti cigányok éppen akkor szabadultak meg a koldulás kényszerétől és a mindennapos éhezéstől, amikor az életfeltételek az egész országban rosszabbodtak. Bizonyára már a faluban sem akadtak olyan sokan, akik summásnak álltak volna, így az ő jelentkezésüket is elfogadták. A toborzó *„egy tárkányi ember, paraszt vót. Az Alföldre mindég kellett ilyen 20-30 ember. Osztt akkor felírkálta a nevünköt, oszt akkor leszerződtünk hat hónapra.”*(I.5/12.) A lehetőséggel sokan éltek, mert *„vótunk vagy huszonöten, harmincan innen cigányok.”*(I.2/30.o.) Kivétel nélkül minden családból volt jelentkező, sőt egy-egy családból többen is elszegődtek, férfiak, nők, serdülő gyerekek egyaránt. *„Így május elsején mentünk el, november 1-ig vótunk, hat hónaposak vótunk. A gyerekek 15-16-17 évesek, azok félkezesek vótak, feli bért kapták. Ezek nem zsákoltak, nem arattak, ezek répát kapáltak, vagy egyeltek.”*(I.2/26.o.) Az új típusú munka azt is jelentette, hogy *„így tudtunk hozzájutni az igazolványhoz, hogy elmentünk summásnak.”*(I.6/5.o.)

Az új munkalehetőség révén kiléptek megszokott rokonsági kapcsolataikból, környezetükből, ismereteket szereztek a mezőgazdasági termelésről és annak szervezetéről. Összességében ez jelentősen hozzájárult szociális kompetenciájuk bővüléséhez. A háborút követő években sem hagytak fel a summássággal, ez továbbra is megélhetésük része maradt.

A gyerekek sem maradhattak ki a túléléshez szükséges javak megszerzéséből. A *kisebbek* rendszeresen jártak koldulni a faluba, az idősek mesélték, hogy *„szerettünk mennyi házrúl-házra énekelni, adtak ennyi. Megkérdezték, éhesek vagytok? Éhesek! Aztán akkor megpakoltuk magunkot, jól laktunk, meg vót olyan hely, ahol adtak 10 fillért, vagy 2 fillért, vagy 4 fillért. Osztt akkor vittük haza, anyámnak odaadtam.”* (I.3/63.o.) A nagyobbacska az idősekkel köszöngettek is: *„Mentünk az öregebbekkel, oszt addig mondtunk velek (a verset), még meg nem tanultuk. Akkor ők elkezdtek mondani a karácsonyi éneket, hogy Karácsonyi éjjéli óra, megszületett Isten fia, oszt azt végig mondtuk.”*(I.7/59.o.)

Az *idősebb* gyerekek komolyabb munkákkal próbálkoztak, hogy egy kis pénzt keressenek. Rendszeresen kiment a telepre *„az erdészkerülő, no, aszongya, ki akar*



gyönni keresni pénzt? Mentünk, hatvan fillért adtak egy napra. Az emberek kiásták a gödröt, mink meg csak azt a csemetét beleállítottuk, a földet odahúztuk, és odanyomkodtuk a tövihez. Az érsekség fizette annak az árát. Akkor mentünk megint kapálnyi körül a csemetét a fűtől már ősz fele.”(I.3/41.o.) Voltak, akik szüleik példájából tanulva mentek „magyaroknak meszelni disznóólat, csirkeólat pucolni, ezt-azt, hogy adjanak rám ruhát. Vasutaséknál vót két lány. Nagy kertji vót a vasutaséknak.”(I.3/11.o.) Egerbe, a Rácz hóstyára is jártak a szőlőbe. „Vótunk négyen lányok, akik mentünk szüretelni”(I.3/32.o.) A fiúk az állatok őrzésébe kapcsolódtak be. „Kihajtanyi a csapásra, osztan egész nap estig őriztük, hogy ne menjen kárba, vetésre, vagy az erdőbe, meg ne kóboroljon el.”(I.5/3.o.)

Egy-két *serdiülőt* felfogadtak cselédnek. Az első háztartatási cselédek a magyar nagymamával rendelkező Csóka lányok voltak, őket pedig a Rostás lányok követték. Az ellátás mellett fizetség is járt. „Anya bejárt hozzája, tíz pengőt adtak egy hónapra neki, ő vette fel mindég.”(I.3/72.o.) Erről kellemes emlékek maradtak: „Vót a konyhában egy ágy, oszt én ott háltam. Oszta engemet úgy öltöztettek, mintha a saját lánya lettem vóna. Fejemet is megnézte, megmosta a hajamat, a kántorné.”(I.3/71.o.) A Pusomai fiúk közül is került ki gazdasági cseléd. „Vótam vagy 13-14 éves, elkerültem egy parasztemberhez Felnémetre, félkezű emberhez. Ott vótam elég sokáig. Ez engem minden munkára megtanított. Kaszálnyi, kapálnyi, ami csak létezett.” (I.2/6.o.)

Az idősek és a betegek szintén hozzájárultak a család fenntartásához, de igazából nem voltak sokan, mert többségüket korán elvitte a halál. Az előbbieken már utaltunk arra, hogy koldulásból szereztek ezt-azt, főként ennivalót. „Az öreg papát, azt ismertem, de egy másik öregember vót a barátja. Ezek együtt koldultak mindég, gyöttek hazafele, leültek, lepakoltak, a javát kirakták maguknak, a rosszát külön tették, azt a családjuknak hazavitték.”(I.7/16.o.) Szívesen jártak a kisgyerekekkel köszönetni, és közben taníttatták őket versekre, énekekre. Mentek a csemetébe ültetni, és a gyűjtögetésben is aktívan részt vettek. A nők mellett ők voltak a legszorgosabb gombaszedők, és amikor befértek a bandába, mentek muzsikálni egy kis aprópénzért. Jártak ürgézni, és vadászatok alkalmával hajtóknak is felfogadták őket. Télen „a vadászok kigyöttek oda Felnémetre a Cigánysorra. Ott kiabálta, emberek gyertek már ki, szólt a nevükön, Antus, Kálmán bácsi, Berci bácsi, jöjjenek vadászni. Ami lesz vad, belső részei, ami nem kell, mind magoknak adjuk.”(I.3/50.o.) Ezzel szereztek egy kis húst, amelyből a Cigánysor apraja-nagyja részesült.

### 3. AZ ISKOLA

Magyarországon, a többi európai országhoz hasonlóan, a 19. század utolsó harmadában tették kötelezővé az iskolai oktatást. Több évtizednek kellett azonban elteltie ahhoz, hogy az 1868. évi 38. tc. előírásainak érvényt tudjanak szerezni. 1870-ben a 6-12 éves tanköteles korú gyerekeknek csak a fele járt iskolába, az első világháborút megelőző évben, 1913-ban már 85 százalékuk.

Az 1893. évi összeírás szerint a hazánkban élő cigányok fele még beszélte anyanyelvét, csak 6 százalékuk tudott írni-olvasni, és a tankötelesek egyharmada látogatta az iskolát. Ekkor a 6 éven felüli magyar lakosság több mint fele (53 százalék) már rendelkezett az írás-olvasás készségével.<sup>39</sup>

A Felnémeten élő cigány családok éppen a 19. század utolsó harmadában estek át legsúlyosabb válságukon, és szorultak ki a falu gazdasági, társadalmi életéből. Az eddig használt ismereteik, szociális készségeik érvényüket veszítették, és a megváltozott helyzethez gyorsan kellett volna igazodniuk. De a körülöttük lévő többségi társadalom is mozgásban volt, így alapvető tájékozódási pontjaikat elvesztették. A nagy társadalmi felfordulás és egyéni talajvesztés közepette talán el sem ért hozzájuk az iskola híre, de egy-két évtized elteltével, az 1900-as évek fordulóján már megjelentek az első cigány gyermekek a felnémeti iskolában. A községi iskolából hiányosan kerültek be a Heves Megyei Levéltárba a népiskolai anyakönyvek. Mégis, ezek és a szóbeli közlések segítségével viszonylag pontosan nyomon lehet követni a cigány gyerekek iskolába járását 1900-1945 között.<sup>40</sup>

A telepi családok 19. századi történetét megismerve azt lehetne hinni, hogy a lépésről-lépésre integrálódó és magyar gyökerekkel is rendelkező Csóka és Jáger gyerekek iratkoznak be az iskolába elsőként. Ám ez nem így történt, mert a 20. század első évtizedében az első fecskék Koncsik Terézia és Rostás Kálmán gyerekei voltak. Ha jól átgondoljuk, ez érthető. A Csóka és a Jáger család számára a 19. század végi kapitalizálódás nagyobb megrázkódtatást, igazi pauperizálódást jelentett, mint az árván, mások kegyelemkenyerén felnövekvő Koncsik Teréziának és az ide-oda sodródó Rostás

---

<sup>39</sup> Forrás: Romsics (2000)

<sup>40</sup> HML VIII-193/1, VIII-193/2, VIII-193/3

Kálmánnak. Élethelyzetükből adódhatott, hogy felfigyeltek az iskola szerepére az előbbre jutásban. Érdekes, hogy csak fiaik kerültek be az iskolába, akik közül Koncsik Bertalan jobb eszű lehetett, mint bátyja, Rostás Kálmán, mert ő a gazdasági ismétlőig vitte. Esetleg jobban élt benne a kitörés vágya, amiről életútja is árulkodik. Az, hogy a két fiú írástudóvá vált, későbbi életükre kedvező hatást gyakorolt.

Az anyakönyvi naplókban három beiskolázási hullám rajzolódik ki a 20. század első felében. Az első 1914-1917-ig, a második 1924-1928-ig, és a harmadik 1939-1943-ig tart. *Az 1914/15-ös tanévben jelenik meg először több cigány gyerek az iskolában.* Ekkor a Josa hadból négy gyermek, a Barkóczi és a Csóka unokatestvérek beültek az iskolapadba. Valószínű, hogy a család magyar gyökerei és szomszédjai játszottak ebben szerepet, akik mintát adtak, és szociális kontrollt gyakoroltak. A férfiak háborúba történő bevonultatása azonban hamar véget vetett ennek az első kezdeményezésnek, annak ellenére, hogy a gyerekek jól teljesítettek. A következő tanévekben még beiratkozik egy-két cigány gyerek, de nem járják végig az első osztályt sem. A Csókák sikeresek, van közöttük kitűnő tanuló, és olyan is, aki hatosztályos végzettséget szerzett. A Barkóczi család ekkor már a tüdőbetegséggel küzd, és a gyerekek lemorzsolódnak az iskolából, de lehetséges, hogy ki is rekesztik őket. 1919-ben még két telepi kislány nevét olvashatjuk a névsorban, akik nem sokáig járhattak iskolába, mert évekkel később ismét első osztályban szerepelnek.

Az I. világháborút követően, a bethleni konszolidáció alatt ismét nagy figyelmet kapott az elemi oktatás. A kormányzat az iskolából kimaradó 17 százaléknyi tanköteles gyerek érdekében központi intézkedést adott ki. Az 1921. évi XXX. tc. a 6-15 év közötti gyerekek iskolalátogatási kötelezettségét megszigorította, és ennek elmulasztását szankcionálta. *A törvény hatása az 1924/25-ös tanévtől érződik Felnémeten.* A naplókban az tűnik ki, hogy ekkor az összes tankötelezett korú telepi gyermeket beterelték az iskolába egészen 1928-29-ig. A helyi társadalmi kontroll megtette hatását, mert ha iskolába „*nem mentünk öt nap, megbüntették apámat egy hétre börtönre. Kisbíró olyan vót, ha meglátott bennünket a faluba, mentek rögtön, aszongya! Apatokot bezárják, tik meg, aszongya, csavarogtok!*” (I.3/8.o.) A gyerekek jártak is iskolába, és volt közöttük kitűnő, jeles tanuló, eljutottak a 3-4., sőt az 5-6. osztályig is. Ebben bizonyára több tényező játszott szerepet. A hatósági kényszer mellett nagy jelentősége lehetett annak, hogy az iskolai, háborús és hadifogoly tapasztalatokkal rendelkező Koncsik-Rostás testvérpár utódai ekkor lépnek első osztályba, és gyerekeik a többi

családhoz képest jobban is haladnak előre. Fontos, hogy a húszas évek közepén már több forrásból biztosítják megélhetésük, melyben egyre fontosabb helyet foglal el a muzsikálás. A kedvező folyamat azonban a gazdasági világválság ideje alatt megszakadt. A telepen egymás után születnek a gyerekek, és amíg a Csóka, a Rostás, a Koncsik, a Pusomai családban látványosan csökken a csecsemőhalandóság, addig a Barkóczyaknál és a Purczi hadban a szegénység sorra szedi kisdéd áldozatait. A gyermekek számának növekedése a kenyérgondokat is szaporítja. A nagyobbak elkezdik az iskolát, majd testvéreik születésével sorban kimaradnak, hogy besegítsenek a megélhetésbe és testvéreik gondozásába. Egyik idős néni mesélte, hogy *„apám beteges vót, oszt nevelni kellett valakinek a kicsiket. Osz azé nem adtak be, mer tudták, hogy nem számított akkor még.”*(I.6/43.o.) A kisebbek pedig már csak a beiratkozásig jutnak el. Ezt tapasztalhatjuk például a Rostás családban, ahol a legidősebb lány, Jolán (1915) az ötödikig jut el, Kálmán (1923) a másodikig, de Erzsébet már (1925) éppen csak belekóstol az első osztályba. A harmincas évek elejétől az iskola sem szorgalmazza tanulásukat, *„mer’ akkor nagyon elvótak fertőzve a cigányok is. A parasztok is! Iskolába tetűt kaptak. Osz akkor azé’ nem is bánták a cigányokat, hogy nem mentek iskolába.”*(I.5/4.o) Csökkent a kontroll és a szankcionálás is. Elmondták az idősebbek, hogy *„én jártam iskolába valamennyit, de itt nem törődtek, ha egy évben egyszer mentünk, akkor se.”*(I.2/20.o.) Könnyen adták a felmentéseket is, például *„apám meghalt, oszt anya bement a községházhoz, jegyzőhöz, és mondta neki, hogy töröljék ki a gyerekeket az iskolából. Mert nincsen cipőjük, ruhájuk.”*(I.3/47.o.) A kiscselédek felett is szemet hunytak, mert *„nem is tudtam vóna járni, mert engem nem engedtek onnan el.”*(I.2/20.o.)

Valószínűleg a tanfelügyelő számon kérte a gyerekeket, ezért ott szerepeltek évről-évre az első osztályos névsorban tankötelezettségi korukig, neveik mellett pedig ott áll a *„ruházata nincs, nem járt iskolába, nem osztályozható”* bejegyzés. A tanítók érdektelenségét az is mutatja, hogy halott apákat tüntettek fel gondviselőként, sőt, egy kilencnaposan meghalt kislányt négy évig „járattak” iskolába.

A harmadik nagy beiskolázás 1939-ban indult, amikor a külső kényszerítő erő hatására a gyerekek túlnyomó többsége rendszeresen látogatta az iskolát, és haladt előre a második, harmadik, negyedik osztályba. A szegénységre sem lehetett hivatkozni, hiába, hogy *„nem volt ruhánk, nem volt cipőnk, nem tudtunk járni iskolába, az anyám még büntetést is kapott érte. Bijom, bezárták őt vagy öt napra a börtönbe Egerbe. Utána megint jártunk valameddig.”*(I.11/1.o.) A szigorúság hatására megoldották a

problémákat. „A nővéremmel jártam egy cipőbe iskolába. Oszd addig nem mentem iskolába, még haza nem gyött.”(I.10/6.o.) „Meg kellett várni egymást, hogy lehúzzuk a cipőt, hogy a másik menjen. Nem tudtak segíteni, mert háború vót.”(I.8/2.o.) A lányok szorgalmasabbak és kitartóbbak voltak, a fiúk többsége viszont leragadt az első osztályban. 1944-ben ez a lendület is megtörik, és a háború befejezése után sem kellenek a cigány gyerekek az iskolának. Minden gyerek neve mellett ott található a már ismert megjegyzés.

Az iskolában a betűvetés és a számtan alapjainak megtanítása mellett fontos helyet kapott a vallásos nevelés. Minden reggel „*elmentünk a templomba, a tanító úrral mentünk iskolába. Oszd akkor letettük a táskánkat, hozzá fogtunk imádkozni. Elmondtuk az imát, leültünk. Pap is gyött minden héten kétszer, hozott ilyen szentképet, Máriát, Jézust mutatta mindég.*”(I.3/48.o.) A fegyelmezetlenséget nem tűrték a tanítók, ha „*ilyen bünt követtünk el, ilyen súlyost, elmondták a tanítónak, már akkor szigorúra fogta. Akkor me'vertek nagyon.*”(I.5/14.o.) Verés járt azért is, „*hogy elkéstem. Körmös, így e. Kiküdték pálcáért, na azt mondja, menjél csak, hozzál egy orgonafát. Rajtam próbálta ki.*”(I.10/6.o.) A bántalmazások tekintetében nem tettek különbséget a cigány és magyar gyerekek között, de a lopás gyanúja mindig telepiekre terelődött. Például „*a Török Sárika, postamesterek vótak, osztan apám zöld gumi radírt vett nekem, ő azt mondta, hogy az a radírgumi az övé. Tudja, milyen az a nádvessző, milyen vastag vót?! Na, nekem a kezem tiszta kék-zöld vót, kivót repedezve a karom, még a ceruzát se tudtam a kezembe fogni!*”(I.7/71.o)

Az iskola alkalmanként adományokat is osztott a szegény, köztük a cigány tanulóknak. „*Karácsonyra ruha ajándékot kaptunk, cipőt csináltattak a lábunkra. Bementünk, itt a Tűzoltó téren vót egy cipész, oszt ott csinálták a cipőt a lábunkra. De csinálták minden évben, még iskolába jártunk.*”(I.7/9.o.) A további szociális segítség már a tanítók személyiségén múlt. Volt például, aki rendszeresen megosztotta ebédjét cigány diákjaival. A teleptől messze volt az iskola, és „*mink nem mentünk délbe haza. Oszd a tanító úr mindig hozott oda magával ebédet, mert Egerbe nem ment ő se haza. Mindig vót neki kolbász, vagy szalonna, kenyér. Gyertek ki lányok! Osszátok el!*”(I.3/48-49.o.) De a mindennapos szociális támogatást a telepiek osztálytársaiktól kapták, amely az iskolába járást is motiválta. „*Mert azért is jobban mentünk, hogy hát a paraszt gyerekek hoztak zsíros kenyeret. Oszd jóban vótam velek. Kell-e? Hát hogyne kéne! Támogattuk egymást.*”(I.5/13-14.o.) Mások is elmondták, hogy „*soha nem veszekedünk, inkább*

*olyanok vótak a magyar lányok, jók. Hoztak kenyeret, zsíros kenyeret, vagy valami kelt kalácsot, adtak.”(I.3/74.o) „Olyan gyerek is vótak barátaim, hogy én nem vittem sose reggelit, semmit, mindég adott. Az is adott, emez is adott, kimentünk tíz percre, edd meg!”(I.10/7.o)*

Az eltelt hatvan-hetven év alatt végigkövethettük a telepiek lassú, de folyamatos közeledését az iskolához. A 19. század utolsó harmadában felnövekvő generáció még teljes egészében kimaradt az elemi oktatásból. A századforduló nemzedékéből már 8 százalék járt rendszeresen iskolába. A 20. század első felében (2. generáció) a gyerekek kétharmada (63,1 százalék) találkozott az iskolai környezettel, igaz többségük az első osztályt sem végezte el. De a korosztály egyharmada (32,9 százalék) több osztályt kijárva írástudóvá vált. (4. sz. Táblázat) Terepkutatásunk során is észre vettük, hogy idős interjúalanyaink egy része mind a mai napig olvasgat napilapot, Bibliát és rendszeresen forgatja a TV újságot.

Az iskolázottsági szint javulásának nagy lökést adott a külső társadalmi kényszer és az ehhez kapcsolódó állami szankcionálás. Ugyanakkor a tanítók és az érintettek, főként a Rostás, a Csóka, a Koncsik család egyéni erőfeszítései szintén nagy szerepet játszottak ebben, amit a beiskolázás szakaszossága is mutat. Az iskola, amellet, hogy tanított, lehetőséget adott a bikulturális szocializációra, új kapcsolatok teremtésére, és szerepet játszott primer szociális források közvetítésében.

4. sz. Táblázat

**Az iskolázottság alakulása a 19. század vége és a 20. század közepe között**

| Iskolai végzettség | 19. sz. utolsó harmadában élő családtagok |          | 1. generáció tagjai |          | 2. generáció tagjai |          |
|--------------------|---|----------|---------------------|----------|---------------------|----------|
|                    | Fő  | Százalék | Fő                  | Százalék | Fő                  | Százalék |
| Nem járt iskolába  | 9   | 100      | 23                  | 92       | 24                  | 32,9     |
| 1. osztály         | -   |          |                     |          | 25                  | 34,3     |
| 2. osztály         |   |          |                     |          | 3                   | 4,1      |
| 3. osztály         |   |          | 1                   | 4        | 9                   | 12,3     |
| 4. osztály         |   |          | 1                   | 4        | 7                   | 9,6      |
| 5. osztály         |   |          |                     |          | 2                   | 2,7      |
| 6. osztály         |   |          |                     |          | 2                   | 2,7      |
| 7. osztály         |   |          |                     |          | -                   |          |
| 8. osztály         |   |          |                     |          | 1                   | 1,4      |
| Összesen           | 9   | 100      | 25                  | 100      | 73                  | 100      |
| Nincs adat         |   |          |                     |          | 3                   |          |



## 4. KÖZÖSSÉGI LÉTFORMÁK

### *4. 1. Rokonsági körök, az erős kapcsolathálózat bővülése és gyengülése*

A 19. század második harmadában a felnémeti cigány közösség öt családját, a Csóka, a Pusomai, a Jáger, a Rostás és a Koncsik nem állt rokonságban egymással. Házassági kapcsolataik a szomszédos települések cigány közösségei felé irányultak, és több esetben feltételezhető az anyakönyvi adatok alapján, hogy az új házasságok a már kialakult rokonsági háló mentén szerveződtek. A 19. század végén azonban új jelenséggént fedezhető fel a családok közötti házasodás, melynek nyitánya Rostás Kálmán és Koncsik Terézia életközössége volt. Az így létrejött rokonsági rendszerbe természetesen Koncsik Terézia testvére, Koncsik Alajos (Purczi had) és családja is beletartozott. Utódaik, a három Rostás és a négy Koncsik (édesanyjuk után Suha) gyerekek unokatestvérekként nőttek fel a 19- 20. század fordulóján.

A következő generációban Koncsik (Rostás) Bertalan és Jáger Erzsébet házasságával a rokonsági háló tovább bővült, és az unokatestvérek, a másod-unokatestvérek köre is növekedett. A két házasság révén létrejövő rokonsági rendszer szorosabbra fűzte a három család reciprok kapcsolatrendszerét, amelybe beágyazódtak a túlélési stratégiák és a közösségi intézmények. A kölcsönös kapcsolatok megsokszorozták a családok erős kötéseinek számát, és növelték természetes védőhálójuk erejét. A magcsaládok formálisan megmaradtak, de feloldódtak egy nagyobb közösség, a rokonság szövetségében. Például, ahogy az előzőekben olvashattuk, a férfiak együtt készítették a fakanalakat, fonták a székeket, az asszonyok pedig közösen árulták ezeket, és nemcsak a munkán, de a szerzeményeken is megosztották.

A Josa hadon belül viszont azt láttuk, hogy a differenciálódás következtében a család megosztotta erejét és erőforrásait. A Csókák és a Barkócziak kiscsaládok maradtak, és maguk között sem tudták a rokonsági köteléket szorosabbra húzni, így családi határaik jól körvonalazhatók. Sőt, a beteg Barkóczi család még a családi portáról is kisodródott, és láttuk, hogy az árván maradt gyerekeket nem a rokonság, hanem az idősebb testvér nevelte fel. Esetükben a szűk család kevés kapcsolatot és erőforrást, valamint gyenge természetes védőhálót jelent.

A Pusomaiak szintén csak magukra számíthattak, mivel a három testvér közül egy elköltözött, egy pedig az I. világháborúban esett el. Így a nagymama halála után kétgenerációs családdá váltak, és helyben nem rendelkeztek természetes, rokoni jellegű

erős kötésekkel. Túlélési lehetőségként nem maradt számukra más, mint a Koncsik-(Purcsi)-Rostás – Koncsik (Jáger) rokonsághoz való alkalmi kapcsolódás, illetve alkalmazkodás. Többször találunk utalást arra, hogy Pusomai Józsefet bevették a bandába bőgősnek, és az egri kőműveshez is együtt jártak dolgozni.

A Gázsó család, amely az 1930-as évek második felében a szegény parasztok között települt meg, nemcsak területileg különült el a telepi cigány emberektől, hanem kapcsolataiban is. Életüket inkább a magyar feleség határozta meg, mint a cigánysághoz való kötődés. A család tagjai nagyon szórványosan vagy egyáltalán nem érintkezhetek a cigány közösség tagjaival, mert a legidősebb interjúalanyok még véletlenül sem említik nevüket a múlt eseményeinek feltárása során. Ezért ők még nem is tartoznak jelen elemzésünk körébe.

Összességében a 20. század első felében a telepiek erős kötéseinek struktúráját négy nagycsaládból álló rokonsági rendszer, és három kiscsalád alkotta.

#### *4.2. A többségi társadalom rendfenntartó intézményei, a cigánybíró és a dögbíró*

A sajátos belső tagoltsággal rendelkező és összezárt közösségen belül különös jelentőséggel bírt a cigánybíró és a dögbíró tisztsége, illetve annak intézményesülése. Mindkét funkció a többségi társadalom igényeit és annak céljait szolgálta, ezért a funkciót betöltő személy kiválasztása annak hatáskörébe tartozott. A *dögbírói*<sup>41</sup> feladatokkal Felnémet község előjárósága Koncsik Bertalant bízta meg. Csak találgatni lehet, hogy miként esett rá a választás. Lehet, hogy a faluból senki nem vállalkozott erre a feladatra, ő pedig önként jelentkezett. Az is előfordulhat, hogy mivel „*itt vót a dögtehető fönt a cigánytetőn*”(I.2/75.o.), írástudó lévén őt találták alkalmasnak erre a feladatra. Gondolhatták róla, hogy tekintélyével meg tudja védeni a telepieket a fertőzött, romlott állatok fogyasztásától. A dögbírónak az volt a dolga, „*ha megdöglött egy kutya, vagy egy ló, vagy egy disznó, ő ásott ki olyan gödröt, mint egy sírt. Osztt akkor belerakták oda a lovat, vagy a tehenet vagy a disznót, vagy amit nem akartak otthon a kertbe elásni vagy a ganajba.*”(I.3/58-59.o.) Külön kéréseket is teljesített, mert „*vót, aki megnyúzatta vele, tudja a lovat a bőréért, vagy a marhát a bőréért, azért*

---

<sup>41</sup> A dögbíró, vagy hivatalos nevén a gyepmester intézményét az 1888. VII. tc. hívta életre, és az állami népegészségügyi feladatok rendszeréhez tartozott. A gyepmestert hatóságilag bízták meg, aki az állati tetemek szabályszerű eltakarítását végezte némi fizetség ellenében

*megfizettek neki. Ő csak avval foglalkozott, és a községházáról kapott fizetést.”(I.2/75.o.)*

Mindenesetre a telepi családok a dögbíró kiváltságos helyzetűnek ítélték meg, mert fizetést kapott, és közvetlen kapcsolatban állt a község előjáróival. Irigykedtek rá, mert ő rendelkezett a döghús és annak elosztása felett. A döghús pedig igen fontos szerepet játszott a cigány családok élelmezésében, mert *„ha megdöglött a ló, ha megdöglött a disznó, vagy tehén, kihozták ide, megnyúzták és megették. Mert frissibe igaz, megehető.”(I.7/95.o.)* Azt mesélték az idősebbek, hogy megosztottak, mert *„amennyi család vót, annyi fele vágták ott ezek az öregebb asszonyok. Mindenkinek jutott belőle vagy kétkilónyi, vagy milyen vót a disznó.”(I.3/59.o.)*

A cigánybíró<sup>42</sup> tisztség nem járt ugyan együtt fizetéssel, de annál nagyobb hatalmat jelentett a helyi cigány közösség felett. Elsőként a Pusomai családból került ki cigánybíró, majd ezt követően a Koncsikokra esett a választás. *„A faluba vót bíró ember, oszt ő választotta, ki legyék a cigánybíró. Először az öreg Bacso Jóska, oszt ő lemondott, mert nem vót neki hozzája olyan háza, hogy tudott vóna neki helyet adni. Oszk Berci bátyám elvállalta.”(I.3/76-77.o.)* A váltás tényleges okára nem derült fény, talán Pusomai József önként lemondott a tisztségről, talán a két család közötti rivalizálás dönthetett. Lehetséges, hogy egyszerűen azért esett Koncsik Bertalanra a választás, mert vele már egyébként is kapcsolatban állt a községháza.

A cigánybíró feladata az volt, *„hogyha gyött valaki idegen, adott neki egy éccakára szállást. De oszt akkor másnap öltözzön fel, és menjen az útjára, ahova akar.”(I.3/76.o.)* Az is hozzá tartozott, *„hogyha idegen cigány betette ide a lábát, akkor őnála jelentkezni kellett. Úgy nem hálhatott itt senkinél se, mert őneki le kellett adni az igazolványt. Aggyig őrá biztosítva vót, mert az igazolvány az én apámnál vót. A cigánybírónál.”(I.5/34.o.)* Az idegenek számára a község biztosított egy helyet, *„úgy híttuk, hogy bódé. Deszkából vót, osztán ha gyöttek valaki úgy látogatni, nem tértek úgy a családnál, akkor oda vittek be szalmát a földre, ráterítettek valami rongyot, ott feküdt. Az vót a legnagyobb az egész cigánysoron, az a ház.”(I.3/45.o.)* A cigánybíró a rokonlátogatást is felügyelte, *„azokat mind be kellett jelenteni a cigánybírónál. Oszk ha nem jelentette be, a cigánybíró szólt a csendőrnek, akkor hazazsupolták, vagy kitették,*

---

<sup>42</sup> A cigánybíró funkciója az 15000/1916. BM. eln. számú rendelet végrehajtása nyomán helyi megoldásként jöhetett életre, amely elsősorban a kóbor cigányok ellenőrzését szolgálta, de a helyi cigány emberek megfélemlítésében is nagy szerepet játszott. A 25700/1928. BM. rendelet, amely szintén a cigányok kóborlását kívánta megakadályozni, illetve ellenőrizni, megerősíthette ezt a szerepet.

*ez vót a dóga, meg a rendet fenntartani a cigány telepen.”(I.2/75.o.)* Továbbá irányította a telep életét. *„Hát, mindenki azt csinálta, amit ő mondott. Szépen össze kellett takarítani, amit látta, hogy nem helyes, meg osztán valami segítség kellett, akkor beleszólt.”(I.5/34-35.o.)* Fizetség nem járt érte, a *„cigánybíró az nem kapott semmit.”(I.2/75.o.)* De felelősségre vonták, *„mert mindennap két csendőr járt kifele a cigány telepre, két csendőr éjjel-nappal járt. A rendet tartották fenn, oszt akkor cigánybíró felelt érte. Nem a kisbíró. Akkor még a cigánybíró is megverték a csendőrök.”(I.2/75.o.)*

Egyesek úgy vélekedtek, hogy *„a csendőrök nem bántottak senkit se, csak ha muszaj vót. Hogy van-e idegen, azért jöttek odaki, hogy van-e idegen.”(I.3/58.o)* Mások úgy emlékeznek, hogy *„akkor vót itt kutya világ a cigányokra, mikor a csendőrök uradalma vót. Ha olyant csináltak, ami nem tetszett, akkor kijöttek, a puskatussal úgy megverték őket, hogy az orrukon, szájukon gyött a vér, azok megformálták az embert.”(I.7/38.o.)* A csendőrök számára a legnagyobb fogás a búcsú volt, ekkor igazán fitogtathatták hatalmukat. *„Oszt ugye, száz meg kétszáz meg háromszáz kilométerről elgyöttek ide a vendégek. Ugye muzsikáltak, minden ház tele vót. Oszt gyöttek a csendőrök, emlékszem rája. A Pali sógor mindjárt kivette az igazolványt, őtet nem bántották. A többit meg egyenként kifele, puskatussal hátba. Úgyhogy egy órán belül (mosolyog) nem vót itten arra kifelé ház azok előtt, csak ott ahol a lépcső kezdődik.”(I.1/7.o.)* De azt is hozzá tették, hogy *„vótak bennük cigány érzelműek, akik ilyen másabb csendőrök vótak, szerették a szép cigány lányokat. Kigyöttek, vót bennük egy pár löket ital, leültek, cigány lányok danoltunk nekik, kicsik vótunk, mind benne vótunk a mulatságba.”(I.7/57.o.)*

Az idősek körében olyan is akadt, aki keserű szájjal emlékszik vissza a dög- és a cigánybíróra, mert *„az lett vóna a dolga, hogy na takarítsanak a cigányok, de nyomta lefele a cigányokat. Elnyomó senkiházi! Hogy elárulta a cigányokat! Nem is szeretek róla beszélni. Haragban vótak valamikor a cigányokkal, többivel is. Oszt akkor elhozta a dögöt éjszaka, elvitte magával!”(I.8/8.o.)* Az idézet arra utal, hogy talán az osztozkodásból mégsem részesült minden család egyformán, és a rokonsági körön kívüliek védtelenebbek lehettek.

#### 4.3. Beás és oláh cigányok a faluban

A 20. század első felében szórványosan más cigánycsoportok is megjelentek a faluban. A beásokról az 1914-es születési anyakönyvek adnak hírt, ugyanis ebben az évben a bába öt újszülöttet jelentett be a községházára. A szülők teknővájással foglalkoztak, és a falu északi részén, a Sáncon laktak, amelyet teknővájó cigányszállásnak neveztek. Pár hónapos itt tartózkodásuk után tovább mehettek, mert több ilyen vagy hasonló bejegyzéssel nem találkozunk. Később ezen a területen ütöttek tanyát a vándorcigányok is egy-egy éjszakára. *„A temető előtt, ahol temettek, hogy a kocsival, lóval, ott is tanyáztak oláh cigányok.”*(I.3/54.o.) Az idősebbek említették, hogy *„félünk is tőlük, mikor láttuk, hogy gyönnnek rongyokat szedni, vagy tippant, még árra se mertünk menni, amerre ezek letelepedtek. Még ha itt háltak is, a kocsi alá helyezkedtek, oszton ott aludtak, ezek olyan fajták.”*(I.5/32.o.) A félelemben és a tartózkodásban inkább az állandó csendőri fenyegetésnek és megfélemlítésnek lehetett szerepe, hiszen köztudottan tiltották az idegen cigány emberek befogadását.

### 5. FELOLDÓDÁS A KÖZÖSSÉGI ÉLMÉNYEKBEN

#### 5.1. A búcsú

A Cigánysor életében a legnagyobb ünnep a búcsú volt, amelynek legfontosabb funkciója a rokonsági kapcsolatok fenntartása és a saját cigány identitás megerősítése. A szélrózsa minden irányába szétszóródott testvérek, rokonok újratalálkozásában az összetartozás érzése katartikusan átélhetővé vált. Ilyenkor *„sok cigányok összegyűttek, mert gyűttek a vendégek, rokonok, mert nagyon tartották a cigányok a búcsút.”*(I.5/35.o.) A búcsú a fiatalok ismerkedését, a párválasztását is szolgálta, minthogy a helyi zárt közösségek szűk házassági piaccal rendelkeztek. Ilyenkor megsokszorozódott a nem-rokon fiatalokkal való találkozás lehetősége, ezért a vendégek *„még hozták a lányait is, családját, oszt akkor így ismerkedtek.”*(I.5/35.o.) Ahogy a pap kihirdette a búcsú időpontját, a telepiek már üzentek is a rokonságnak, és hozzáfogtak a szükséges pénz előteremtéséhez. *„Eljártak csipkézni, meg mindenféle a világon, hogy erre az egy napra, a búcsúra meglegyék az ital meg az étel.”*(I.1/7.o.) Senki sem akart szegényben maradni, ezért *„mikor már közeledett a búcsú, már*

*spóroltak rá. Bizony! Süttek kalácsot is, olyan cigányok is vótak, hogy megvettek libákat, meg tyúkot, oszt megsütték kemencében.”(I.5/35.o.)*

A húsos káposzta, a bodak rendszerint már előző nap elkészült. A vendégek és a zenészek *„már déli harangszóra ott vótak minálunk. Az udvaron hozzáfogtunk muzsikálni, hogy a világon mindenki odaszaladt bámulni, azok, amikor ott muzsikáltak, Rudi bátyám a bandájával.”(I.3/23.o.)* Ebéd után a férfiak *„jártak köszönetni a faluba a búcsút a muzsikások. Este meg a cigány telepre gyöttek kifele, két-három banda muzsikált másnap reggelig.”(I.2/33.o.)* A délutánt a gyerekek élvezték a legjobban, mert *„ha anyám adott, elszaladoztunk a búcsúsokhoz le-fel. Kötöttünk vóna sokat, csak nem vót. Akkor gyereknek lenni jó volt.”(I.8/7.o.)*

A délutáni köszöntetés után kezdődött a mulatság, és a telep apraja-nagyja egyetlen közösségben oldódott fel. *„Az egyik ház előtt is muzsikáltak a cigány bandák, meg a másik ház előtt is. Még akkor lányok vótunk. Akkor odagyöttek a cigány legények, elkértek táncolni, hozzá fogtak énekelni. Az egyik szebben énekelt, mint a másik. Oszt akkor táncoltunk, az egyik háztól a másikhoz mentünk, azt néztük, hogy hol a jobbik.”(I.7/29.o.)* Amikor visszatértek a köszönetéből, akkor *„mulattak az emberek nagyon. Mindegyik énekelt, az emberek, az asszonyok egyformán, táncoltak, főztek. Kihozták az ételt, mikor már kimulatták magukat, megterítették az asztalt, jól lakatták a vendégeiket, oszt akkor utána. Kiitták az üvegből a bort, felmentek a partra, oszt legurították urasan az üveget. Gurították lefele, akkor az már azt jelentette, hogy menjenek és hozzanak bele másikat.”(I.7/60.o.)* Az asszonyok is mulattak, *„megittak egy üveg bort, oszt elkezdtek danolni meg táncolni. Óh, istenem, istenem, de járták akkoriban! Nem bánták akkoriban a cigány asszonyok.”(I.7/60.o.)*

Gyakran több napig is eltartott a mulatság, *„úgy is vót, három, négy napig, pláne hogyha Pali sógor Tarjából itt vót. Az hordatta vederszámra a cigányoknak a bort. Muzsikáltak mindnyájan. Gyöttek oszt a csendőrök kifele. Még most is itt vannak? Apám is kapott!”(I.1/20.o.)*

A búcsú körforgásában csak a szerepek cserélődnek, a házigazdák vendégek, a vendégek házigazdák lesznek, de a közös mulatságban mindig újraélhetővé válik az összetartozás és a közösség élménye.



## 5.2. A virrasztás

A búcsú mellett a halott virrasztása az a másik intézményesült közösségi létforma, amelyben megformálódik és kifejeződik a cigány identitás és az összetartozás érzése. A halottól való elbúcsúzás a múlt - jelen - jövő összeszövése, mert az ilyenkor felidézett történetek, anekdoták egyben a múlt történéseinek átadását szolgálják a fiatalabb nemzedék számára. *„Mesélik, hogy mi volt gyerekkorában, kik voltak a rokonai, hogy történt a háborúban, meg ilyen dolgokat.”*(I.25/11.o.) A virrasztáson történő részvétel kötelező, arra *„mindnyájan menünk, olyan közeli rokon pláne. Még el nem temetjük mindég. Sok ital meg minden, a vendégek, meg akik jönnek. Az asszonyok külön szobában, hol imádkoznak, hol énekelnek, az emberek meg másik helységben beszélgetnek, meg viccelődönek, meg mesélnek.”*(I.5/39.o.) Ha meghalt valaki, *„már mindjárt mentünk este virrasztani. Két este virrasztottunk, utána lett a temetés.”*(I.5/40.o.) A rokonok segítséget is felajánlanak, mert *„ha valahol halott van, mindjárt gyönnék kínálkozni, ki van-e ásva már a sír? Hogy ne fizessen a sírásóknak.”*(I.5/40.o.) A temetésen a banda kötelező, a halottat muzsikával kísérik utolsó útjára. *„Meg osztán a végén bemennek a kocsmába, kirendelnek tíz-húszezer forint áru italt. Ez a szokás.”*(I.5/40.o.)

## 5.3. Ürgeöntés és sündisznósütés

Talán vitatható az ürgeöntést és a sündisznósütést a közösség szokásai között említeni, ha ezt csak élelemszerzésnek tekintjük. A sündisznót a cigány nép címerállatának is tartják,<sup>43</sup> és az ürge, valamint a sündisznó inkább csemegének számított, mint laktató tápláléknak. A sündisznó<sup>44</sup> továbbá szerves része a cigány nép szokásainak és hiedelemvilágának.

Az *ürgeöntés*, annak feldolgozása, elkészítése, és elfogyasztása olyan különleges eseménynek számított, amely a közösségi együttlét élményét és a szórakozást biztosította. Az idősebb férfiak *„mentek a határba ürgét fogni. Hurokkal. A üreg szájára rátették a hurkot, fára csavarták a kis drótot, és az ürge kigyött, és megfogta.”* (I.3/50.o.) Mikor visszatértek a zsákmánnyal, az asszonyok hozzáfogtak a főzéshez. Ekkor már a gyerekek is odasereglettek, mert *„az olyan finom vót, csirkehúsnál jobb.*

---

<sup>43</sup> Lsd. Csemer (1994)

<sup>44</sup> Lsd. Rostás - Farkas György- Karsai Ervin (1992)

*Úgy csinálták, minket is anyám odavitt a masinához, forró vízbe bemártották. Ha élve hozta apám haza, a nyakát meghúzta, oszt eldobta, oszt gyött a vér orrából. Utána mink belemártottuk forró vízbe, lábasba. Így legyött róla az a szőr róla, ami vót. Olyan jó húslevest főztek róla. Megsütték pörköltnek nokedlival, óh istenem!” (I.3/50.o.)*

A sündisznó akkor került terítékre, ha véletlenül betévedt a Cigánysorra, és sikerült megfogni. A feldolgozást és a sütést a férfiak végezték, de erre a ritka eseményre szintén hamar összeverődtek. Mindenki figyelte, hogy *„a szájába szúrták a fát, tüzet rakott az udvaron, oszt ott először olyan éles késsel lemetszették először azt a tövisket, azt a szúrósat. Utána a lángra tartották, olyanra megpirították, mikor a disznót megpörkölik. Oszt akkor kivették a bélit, megsütték.” (I.3/51.o.)* Ugyanúgy, mint az ürgéből *„mindnyájunknak adott belőle Berci bátyám egy-egy darabot. Mert csak úgy kenyérvél ettük azt a húst. Még a kenyeret megmártották a zsírjába, olyan vót a zsírja, mint a libazsír. Nagyon finom, jó.” (I.3/51.o.)*

#### 5.4. Házépítés

A házépítés, amely a kölcsönös segítségnyújtáson alapult, szintén a közös tevékenységek rendszerébe illeszkedett. Megkövetelte a közös gondolkodást, az egyéni tudások és munkaerő összeadását. Egy ház felhúzása, tető alá hozása olyan eseménynek számított, amely erősítette a közösségi tudatot, és mélyen beivódott az emlékezetbe. A férfiak *„hárman, négyen összefogtak, hol egyszer egyiknek csinálták meg a házat, oszt hoztak rá zsúfot, meg nádat.” (I.3/45.o.)* A munkafolyamat a vályogveréssel kezdődött. *„Pelyvát bele sárba, csinálgatták, kapálgatták össze kétszer-háromszor, hogy minél jobban álljon egyibe. Mert ugye törek, ilyesmi kellett hozzá.” (I.6/15.o.)* Ha ez elkészült, *„ütötték a földbe az ilyen vastag fákot, oszt akkor azt befonták, úgy, mint a kosarat. Oszt úgy csináltak lakást. Fonott ház vót nekik, arra tettek tetőt. Elmentek az erdőbe, loptak szarufát, gerendát, oszt úgy lett a lakás.” (I.7/18.o.)*

#### 5.5. A második világháború és a holocaust fenyegetettsége

A háború már korábban beköltözött a Cigánysor életébe, mint ahogy a második világháború kezdetét vette. Ugyanis a Cinege legelő szomszédságában lévő területen katonai gyakorlóteret alakítottak ki. Az egri laktanya katonái minden nap itt gyakorlatoztak. A domboldalon a mai napig megmaradtak a kiépített futóárkok és a

földalatti bunkerek. A telepiek és a katonák gyakran találkoztak, például a Csordakútnál, ahová naponta többször elmentek vízért. Személyesebb, szorosabb kapcsolatok is kialakultak közöttük, például egy Csóka és egy Rostás lány így ismerkedett meg férjével.

1942-43-ban kezdetét vette a tényleges besorozás. Előbb a huszonéveseket vitték a frontra, akik hadifogságba is kerültek. *„Bátyám is három és fél évig vót, Baro bácsi is három és fél évig vót fogságban. Antus keresztapám is vagy három évig vót.” (I.10/19.o.)* 1944 nyarán a fiatalabbak kerültek sorra, *„elvittek a háborúba, mint leventéket. Bevonulás vót 18-60-ig, oszt pontosan akkor vótunk 18 évesek. De nekünk még nem vót fegyver, fel se szereltek bennünköt.” (I.2/1-2.o.)* Munkászászlóaljba kerültek, *„bunkerokat csinálni, meg lőárkot, meg csapdákat, ilyenekre használták fel. Rendes katonáknak ugye fegyverrel. A munkásoknak nem adtak fegyvert.” (I.5/17.o.)*

1944 őszén már a falu határánál, a Cigánysor mellett húzódott a frontvonal. *„Itt jártak a németek, itt vót nekik a frontjuk, onnan lőttek, az oroszok meg eminnen. Osz mindég láttam, már gyerek vótam, mikor a sebesülteket hordták a németeket befele. Azt is tudtuk mindég, hogy mikor van váltás. Úgyhogy sok halottat is hoztak be.” (I.10/18-19.o.)* Légítámadás is zajlott a telep felett. *„A villónál, koszorúnál, ott jött a repülő. Osz lövöldözött, mert ilyen nagy golyók gyöttek ki belőle. Osz ott vót ilyen futóárok, anyám megkapott, engem meg berántott oda. Anyám keresztet vetett magára, jaj, drága istenem segítsél minket, ne ériék bennünköt a golyó! Megint szólt a sziréna. Féltam. De olyan vót az égbolt odafent, mintha csillagok vónának, de az mind repülő vót!” (I.7/12.o.)*

Ekkor már a cigány családok is menekültek Egerbe és a szomszédos falvakba rokonokhoz. *„Először a Cigányparton vót, odamentünk, oszt az oroszok ránk gyűjtötták a házat. Osz nő kellett vóna neki, ennek. No most testvérem az ágy alatt vót, Maris néném az ágy alatt, a Rozi az ágy alatt, a Piri az ágy alatt. Osz géppisztollyal oda lövöldözött, így e sorban, de a vót a szerencse, hogy nem nyújtotta beljebb, mert mink meg az ágyon vótunk. Itatták őket, apám meg tudott oroszul, hogy őneki nő kell, mondja. No oszt ahogy otthagytak bennünköt, kimenekültünk a házból mindnyájan.” (I.10/19.o.)* Voltak, akik a Bükk felé menekültek: *„Szarvaskőbe vótunk a barlangba, mert apám meg a többi emberek akkor már nem harcoltak, civil ruhát öltöttek magukra. Osz odamentünk fel, ott vótunk családustól.” (I.7/6.o.)*

A háború félelmei mellett a holocaust rémével is együtt kellett élniük. 1944 őszén Egerben is kihirdették a cigányok összegyűjtését, de *„cigányokat innen nem vittek el. Akkor már mondták, hogy a felnémeti cigányokat is viszik. Mert nagyon kutya ember vót*

*itt a polgármester régen is. Oszk az kigyött, és azt mondta, készülődjenek a legrosszabbakra, mert itt a felnémeti cigányokat is össze fogják szedni, és viszik a gettóba.”(I.7/7.o.) A háborúnak azonban vége lett 1944. november végén, és „hát a jó isten velünk vót, megsegített. Mert tényleg az oroszok begyöttek és megmaradtunk. Nótát is kötöttek róla a cigányok. Kutya germán mit akart megtenni, szegény cigányokat ki akarta vinni, de a ruszkik hamar észrevették, így maradt meg cigány életi. Ezt danolták a cigányok, bevótak rúgva, akkor már elmúlt a háború. Gyöttek hazafele részegen, oszk sirattak, sírtak. Olyan szem könnyeik, hát köszönhetjük az oroszoknak, hogy megmaradt az életünk.”(I.7/7.o.)*

## 6. INTEGRÁCIÓ VAGY SZEGREGÁCIÓ?

Előző fejezetünk azzal zárult, hogy a 19. század végére a falu cigány családjai által űzött foglalkozások a társadalom újratermelési sémájának megváltozása következtében fölöslegessé váltak, és a munkaerőpiacról való kiszorulásuk következtében elveszítették formális gyenge kapcsolataikat a többségi társadalommal. A 20. század első felének történéseit áttekintve, most ismételen az a feladtunk, hogy megvizsgáljuk a felnémeti cigányság szegregációs-integrációs folyamatait, azok jellegzetességeit és összefüggéseit.

### 6.1. A kapcsolatok típusai, ereje

A 20. század elején a gazdasági és társadalmi változásokra új megélhetési stratégiákkal válaszoltak a felnémeti cigány emberek. Ezekben továbbra is fontos szerepet töltöttek be az *erős kötések*, vagyis a vérségi, házassági rokonsági kapcsolatok. Ezen belül családok összeházasodása következtében a kapcsolatok differenciálódtak, megjelentek például a másod-harmad- unokatestvérek, és egyre sűrűbb biztonsági hálót teremtettek a nagycsaládok számára. Ebben az időszakban új cigány család letelepedésére nem került sor, de tanúi lehettünk a magcsaládok kisebb mértékű migrációjának, ide-oda költözködésének. De a Cigánysor közössége csak a leszármazottak házasságai által gyarapodott újabb családokkal.

A változásokat figyelembe véve a *gyenge kötések*et két csoportra választjuk szét. Az *informális gyenge kötések* alatt a szomszédsági kapcsolatokat vesszük számba. Ugyanakkor a *gyenge kötések*nek döntő a szerepük a külső erőforrásokhoz való hozzájutásban, a megélhetés biztosításában. Ezért a *jövedelemszerzést biztosító gyenge*

*kötéseket célszerű megkülönböztetni* abból a szempontból is, hogy az adott gyenge kötés szükségessé tette-e a saját kisebbségi csoportból való kilépést, vagy sem, továbbá, milyen lehetőséget biztosított a többségi társadalom normáinak megismerésére és elsajátítására. Bizonyos tevékenységek, mint például a vályogvetés, gyűjtögetés, kőpor és fa eladása, koldulás, muzsikálás alapfeltétele a kisebb-nagyobb csoportokba szerveződés. Ezek egy része individuális szinten nem képes funkcionálni (muzsikálás, vályogvetés), más részükhöz pedig a társak jelenléte nyújtja a biztonságot (koldulás, kőporárúsítás, ólpucolás), ezért a szomszédok összefogásán és együttmozgásán alapulnak. Az etnikus határokat ezek a jövedelemszerző tevékenységek azonban nem engedik átlépni, hiszen olyan sajátos megélhetési módok, amelyek saját tudáskészletből táplálkoznak. Így inkább *informális és endogén gyenge kötések*ként értelmezhetők, amelyek összecsúsztatják a munkatársi és szomszédsági kapcsolatokat. Ezzel szemben a háztartási és gazdasági cselédség, a csordásság, gyepmesterség a többségi társadalomba történő beépülést és valamilyen szerződést, egyezséget tételeznek fel munkaadó és munkavállaló között, ezért ezek a *formális és exogén gyenge kötések*hez tartoznak. Az előbbi szempontok alapján ide soroljuk még az iskola tanár-tanulótársak kapcsolatrendszerét, valamint a katonáskodást.

A fentiek alapján *endogén gyenge kötések*ként értelmezhetők a következő tevékenységek: vályogvetés, falusi napszámos munkák (tapasztás, csirkeólpucolás, kerti munkák), koldulás különböző formái, bandatagként muzsikálás, gyűjtögetés, kőpor és faárúsítás. Az *exogén gyenge kötések*et pedig az alábbiak hozták létre: ipari napszámos munka (kőműves segédmunka, bányászat), háztartási és gazdasági cselédség, dögbíró és cigánybíró tisztsége, csordásság, iskola, katonáskodás az I. és II. világháborúban, muzsikálás.

A rendelkezésére álló információk nem adnak lehetőséget konkrét kapcsolatok számba vételére, de a kötések jellegére, mennyiségére és azok differenciáltságának meghatározásához segítséget nyújtanak.

*A 19 kiscsaládot kapcsolatrendszerük mennyisége alapján négy csoportra osztottuk; elszigetelődtek (0-8), izoláltak (9-16), szociálisan integráltak (17-24) és integrálódók (25-33) csoportjára. (5. sz. Táblázat) (A részletes adatokat lásd a 2. sz. Melléklet 3. sz. Táblázatában.)*

**A kapcsolathálózat jellemzői 1890-1950 között**

| Név                               | Exogén/endogén<br>kötések hányadosa | Gyenge/erős kötések<br>hányadosa | Összes kötések<br>száma |
|-----------------------------------|-------------------------------------|----------------------------------|-------------------------|
| Jáger Rozália                     | 1/12=0,08                           | 9/4=2,25                         | 13                      |
| Barkóczi Jolán                    | 0/15                                | 9/5=1,8                          | 14                      |
| Suha G. Béla                      | 1/14=0,07                           | 10/5=2,0                         | 15                      |
| Jáger Brigitta                    | 5/11=0,45                           | 15/1=15                          | 16                      |
| Barkóczi Mária                    | 1/16=0,06                           | 12/5=2,4                         | 17                      |
| Suha G. Anna                      | 2/14=0,13                           | 12/5=2,4                         | 17                      |
| Rostás Anna                       | 2/15=0,13                           | 10/7=1,42                        | 17                      |
| Suha P. Borbála                   | 3/14=0,2                            | 11/6=1,8                         | 17                      |
| Csóka Antal                       | 6/14=0,42                           | 13/7=1,85                        | 20                      |
| Suha P. Béla                      | 2/18=0,11                           | 13/7=1,85                        | 20                      |
| Suha P. Rozália                   | 3/17=0,17                           | 13/7=1,85                        | 20                      |
| Csóka Sándor                      | 6/16=0,37                           | 14/8=1,75                        | 22                      |
| Csóka András                      | 9/15=0,6                            | 16/8=2,0                         | 24                      |
| Pusomai József                    | 12/12=1                             | 23/1=23                          | 24                      |
| Csóka Irén                        | 10/15=0,66                          | 17/8=2,12                        | 25                      |
| Rostás Kálmán                     | 6/19=0,31                           | 18/7=2,57                        | 25                      |
| Csóka József                      | 12/15=0,8                           | 19/8=2,37                        | 27                      |
| Jáger Erzsébet - Koncsik Bertalan | 11/21=0,52                          | 19/13=1,46                       | 32                      |

Az *elszigetelődöttek* csoportjába senki nem került be. Az *izoláltakhoz* négy család tartozik, melyeknek exogén kapcsolatai 0-5, erős kötése 1-5, gyenge kapcsolatai pedig 9-15 között mozognak. Ide tartozik Barkóczi Jolán, Jáger Rozália, Suha Göndör Béla és Jáger Brigitta családja. Suha Göndör Béla kivételével közös jellemzőjük, hogy bizonytalan családi háttérrel rendelkeztek, életüket tragikus események befolyásolták. Barkóczi Jolán tüdővészben vesztette el családjának nagy részét, és árván maradt testvéreinek gondját is ő viselte. Szülők hiányában nem rendelkezett olyan erős kapcsolatrendszerrel, amely beintegrálta volna a telep szociális közösségébe és informális kapcsolatrendszerébe. Védelem és támasz nélkül maradván fiatalon elköltözött Sirokba. Jáger Rozália éppen Sirokból jött haza, és férjével szemben kért menedéket nővérétől. Rövidesen bekövetkezett halála miatt már nem volt lehetősége kapcsolatait újraépíteni. Lányának, Jáger Brigittának átmeneti védelmet nyújtott felnövekedéséhez nagynénje családja, és az itt, valamint az iskolában szerzett bikulturális tapasztalataival exogén kapcsolatait is kezdte építeni. Muzsikusi férje sokat segített abban, hogy a



vizsgált korszak végére eljutottak a szociálisan integrált csoport határára. Suha Göndör Béla kivételnek tekinthető, mert fiatalon elköltözött a telepről a muzsikálás mobilitási lehetőségét kihasználva, így életútjának csak egy rövid részéről vannak információink. A csoport tagjairól elmondható továbbá, hogy Jáger Brigitta kivételével még nem jártak iskolába, és megélhetésük a telepi közösségen belüli informális gyenge kötésekre épült. A csoporton belüli *exogén-endogén mutatók 0-0,08, a gyenge-erős hányadosok pedig 1,8–2,25 között változnak*, amely értékek jelzik a többségi társadalomtól való elszigeteltségüket és természetes védőhálójuk bizonytalanságát. Ezt a tendenciát azonban Jáger Brigitta megtöri, köztes exogén/endogén indexéhez (0,45) kiugróan magas (15) gyenge-erős érték kapcsolódik, amely labilitását jelzi, és azt, hogy a hiányzó expresszív erőforrásait informális gyenge kötésekön keresztül igyekezett pótolni.

A *szociálisan integráltak csoportja* 11 családot foglal magába, melyeknek exogén kapcsolatai 1-12, erős kötései 1-8, gyenge kötései 10-23 közötti tartományban találhatók. A *csoport alsó régiójába* Barkóczi Mária, Barkóczi Gábor, Suha Göndör Anna, Rostás Anna, Suha Purcz Borbála sorolhatók. Róluk is elmondható, hogy nem támaszkodhattak erős, sok kapcsolatot biztosító családi háttérre, amelyen keresztül többlet erőforrásokhoz juthattak volna. A Barkóczi testvérek árván nőttek fel, így nem számíthattak a szülők összekötőkapocs szerepére sem a Csóka rokonsággal, sem a telepi családokkal. Suha Göndör Anna bátyja elköltözése után egyedül maradt özvegy édesanyjával, majd ő is elhagyta szülőfaluját. Rostás Anna kényszerűségből távozott, miután férjét kitiltották a faluból. Családi háttere, Suha Purcz Borbáláéhoz, unokatestvéréhez hasonlóan egy kicsivel erősebb volt a többiekénél, de ez egyben gyenge kötéseinek számát csökkentette, mert szomszédsági és rokonsági kapcsolatai egybe csúsztak. *A telepi közösségre történő támaszkodásukat gyenge-erős indexeik is mutatják, amelyek 1,42-2,6 között mozognak.* Megélhetésükhöz a szomszédsági közösség informális kapcsolatrendszerét használták, és nem nagyon léptek ki a telepre jellemző jövedelemszerzési módokból, a falusi napszámos munkából, a vályogvetésből, a kőpor és faárusításból, a koldulásos muzsikálásból. Formális találkozásuk a többségi társadalommal leginkább az iskolán keresztül valósult meg, emellett még további két család esetében a muzsikálás biztosította a bikulturális szocializáció lehetőségét. Befele orientálódásukat *exogén-endogén hányadosuk is jelzi, amelyeknek értéke 0,06-0,28 között van.* Említést kell tennünk még Suha Purcz Borbála családjáról, amelyben atipikus formális foglalkozásokkal (mészégető, köszénbányász) is találkozunk. Ezek a

külön utak jelzik, hogy a férj, az egerbaktai Szabó Jenő teljes telepi befogadottsága nem valósult meg.

A csoport közbülső részén helyezkedik el Csóka Antal, Suha Purczi Béla, Suha Purczi Rozália, akik erősebb és kiterjedtebb rokonsági kapcsolatba tartoznak, mint az előzőek. Közülük Csóka Antal magyar gyökerekkel is rendelkezett, de ezt az előnyt tüdőbetegsége miatt csak részben tudta hasznosítani. Ismert, hogy árván maradt gyerekei szinte a telepi közösségből is kiszorultak. A Suha Purczi testvérek viszont sokat köszönhettek Rostás unokatestvéreiknek, akik révén atipikus megélhetési forrásokhoz (kosárfonás, muzsikálás) jutottak, de megélhetésük folyamatos biztosítása érdekében alapvetően a telepi közösségre támaszkodtak, *amelyet gyenge-erős indexük mutat (1,85)*. Elsősorban befelé orientálódtak, a többségi társadalommal formálisan csak az iskolán keresztül találkoztak, *exogén-endogén hányadosuk ezt tükrözi, melynek értéke 0,11-0,42 intervallumban van*. Az iskola mellett szerepet játszik még a biculturális tapasztalatszerzésben a szerződéses muzsikálás, a háború, de legerőteljesebben a magyar szomszédság.

A csoport felső részén, szinte a határon Csóka András, Csóka Sándor és Pusomai József található. A Csóka testvérpár kiterjedt családot, magyar nagyszülőket és szomszédokat örökölt, akik révén előnyösebb helyzetből indultak, mint Pusomai József, akinek alig volt hátszórúga. A *Csókák gyenge-erős kapcsolati hányadosa 1,75-2,0 közötti, de Pusomai Józsefé kiugróan magas; 23*. Ez azt jelzi, hogy a család hiányzó erőforrásainak pótlása érdekében számára igazán létszükségletnek számított a telepi közösségben történő feloldódás és a külső kapcsolatok építése. Ezzel párhuzamosan *exogén-endogén indexük 0,37-1,0 között mozog*. A Csókák interetnikus kapcsolataiban a szomszédoké a domináns szerep, Pusomai Józsefében pedig inkább a formális munkakapcsolat, amelyben megjelenik a gyerekmunka is.

Az *integrálódó csoport* tagjai Csóka József és lánya, Csóka Irén, Rostás Kálmán és testvére, Koncsik Bertalan (felesége Jáger Erzsébet), akiknek exogén kapcsolatai 6-12, erős kötése 7-13, gyenge kötése 17-19 számúak. Közös jellemzőjük, hogy biztonságos és kiterjedt családi háttérrel rendelkeztek, különösen a Koncsik-Jáger páros, amely a házassággal megduplázta erős kötéseinek számát. *Gyenge-erős kötéseik indexe 1,46-2,37*, amelyek jelzik, hogy expresszív erőforásaik megtartása mellett képesek voltak jelentős instrumentális erőforrásokhoz is hozzájutni. Például a Rostás-Koncsik testvérek családi szervezetben fonták a kosarakat, muzsikáltak, de körbe vette őket a telep tágabb közössége. A többi családhoz képest azért kerültek előnyösebb helyzetbe, mert gyenge

kötéseikben nagyobb számban fordulnak elő interetnikus kapcsolatok, és ennek megfelelően *exogén-endogén értékeik 0,31-0,8 között mozognak*. A formális gyenge kapcsolatrendszeren belül mind a négy családnál felfedezhető az iskola és a gyerekek bevonása a család megélhetésébe. Amíg a Csókáknál és a Rostás családnál a lányok cselédeskedtek, addig a Koncsik-Jäger családban a fiúk álltak el állatokat őrizni. További különbségként említendő, hogy a Csókák interetnikus kapcsolataiban nagy szerepet játszott a szomszédság, a Koncsikok esetében pedig a falu munkaerőpiacára történő bejutás, illetve a köztisztviselők (dögbíró, cigánybíró) megszerzése. A Koncsik-Rostás testvérpár esetében fontos még kiemelni, hogy korai iskolai és első világháborús tapasztalatokra is szert tettek, valamint a muzsikálás „technológiájának” megtanulásával képesek voltak új életstratégiát kialakítani, és ezt gyerekeik számára is tovább adni. Mind a négy család számára a formális munkaerőpiacon való megjelenés nemcsak a biculturális tanulás lehetőségét sokszorozta meg, hanem lehetővé tette azt is, hogy időnként csoportukról leváljanak, és individuumként szerezzenek tapasztalatokat.

A felnémeti cigányközösség 1900-1950 közötti történéseit, erőfeszítéseit, útkereséseit belülről láthattuk az előzőekben. Ebben a korszakban már nem jelentett gondot a nyelvhasználat, az alapvető házassági normák betartása, minthogy az érintett családok anyanyelve a magyar lett, és túlnyomó többségük házasságban élt. A férfiak katonaként eleget tettek állampolgári kötelezettségüknek az első és a második világháborúban, és a cigánybíró, valamint a csendőrség közvetítésével próbáltak megfelelni a falu társadalmának.

A kívülről homogénnek látszó telepi közösségen belül már ezekben az évtizedekben megindult a társadalmi differenciálódás. Elsősorban nem vagyoni értelemben, igaz, életszínvonalukban, táplálkozásukban, lakhatásukban szintén lehettek különbségek, mert a csecsemőhalandóság tekintetében éles eltéréseket fedezhetünk fel a családok között. A tényleges differenciálódás sokkal inkább az interetnikus kapcsolatok, mint instrumentális cselekvési lehetőségek mennyiségében, a biculturális jártasságok, tapasztalatok, és ezen keresztül a többségi társadalom erőforrásainak megszerzésében valósult meg.

Ebben a biculturális szocializációs folyamatban a mediátoroknak, modelleknek és tarnszlétoroknak van kitüntetett szerepük. Idősebb interjúalanyaink nem tettek említést olyan magyar személyről, akiről feltételezhetnénk, hogy az egész közösség számára betöltötte volna a *mediatori szerepet*. Az iskolából is csak *Incédi tanító* neve maradt

meg az emlékekben, aki szigorával riogatta a kis cigány gyerekeket. Egyéni életutakba beépülő mediátorokkal viszont találkozhatunk, hiszen a cselédgazda patrónusi szerepkörébe a két kultúra közötti közvetítés is beletartozott. Ekkor vált lehetővé a magyar családok belső életének, szokásainak megismerése és mindennapos tudáskészletének átvétele. Interjúalanyaink mesélték, hogy cselédként *„engemet úgy öltöztettek, mintha a saját lánya lettem volna.”* (I.3/71.o.) *„Nekem ott meg kellett tanulni kovászt csinálni, meg dagasztani, akkor kiszakítani, mindent.”* (I.3/70.o.) *„Nem vótam mocskos, mert én soha nem, mert én megtanútam a kántor úréknál.”* (I.3/82.o.) A gazda *„engem minden munkára megtanított. Kaszálnyi, kapálnyi, ami csak létezett, pedig gyerek vótam.”* (I.2/6.o.) Sok mindent meg lehetett figyelni, tanulni és átvenni egy ilyen privát világban, és azok, akik átmentek egy ilyen szociális tanulási folyamaton, később saját családjuk és környezetük transzlétoraivá váltak.

A muzsikálás lakodalmakban, banketteken, szerenádokon szintén lehetőséget teremtett a szociális tanulásra, amely egyben kikényszerítette a többségi társadalomhoz történő igazodást. Ebben a *transzlétorok* nyújtottak sok segítséget, akik „átfordításaikkal” az integrálódás folyamatában különösen fontos szerepet játszottak. Az idősebb Csóka testvérek természetes közege bikulturális jellegű volt, ezért mind a többségi, mind a kisebbségi csoporton belül jól mozogtak. Az idősebbek pedig úgy emlékeztek rájuk, akikhez mindig lehetett tanácsért fordulni. A telepiek körében főként azok a muzsikások tudták betölteni ezt a funkciót, akik gyakran megfordulván a többségi társadalom közegében, belülről figyelhették meg annak viselkedési normáit, elvárásait és szabályait. Suha Göndör Béla, Botos Antal, Koncsik Bertalan, Nagy Kálmán muzsikások saját tapasztalataikkal igyekeztek segítségére lenni „kontár” társaiknak magyarázatokkal, értelmezésekkel, tanító beszédekkel, hogy könnyebben eligazodjanak a számukra ismeretlen világban, és elfogadtassák magukat a külső környezettel. A felnémeti cigány közösség számára előnyt jelentett, hogy több olyan transzlétor állt rendelkezésre, akik mindig elérhetők és *egyben modellek is voltak*. Az egyik muzsikusz lány elmondta, hogy *„mikor apám vitte őket muzsikálni, magyarázta nekik, hogy szépen öltözzetek, hogy vegyetek egy kis diófaolajat és kenjétek be a hajatokot, hogy ne ilyen büdös cigányszaguk legyen. Apám informálta őket, hogy viselkedjenek, hogy bal kezébe vegyed a villát, jobbra a kanált. Műveltségre, hogy szépen ejtsétek ki a szavakat, ne cigányul beszéljétek. Nem itt a cigánysoron vagytok, hanem úri társaságban, mert most a körorvoshoz megyünk.”* (I.7/56.o.) Koncsik Bertalan fia említette, hogy *„a zenekarban, hogy jártam muzsikálni. Nekem mindent meg kellett gondolni, hogy mihez*

*tartsam magam! Ő is oktatott mindenre, hogy a zenészeknek mi a kötelessége.”(I.5/69.o.)*

Látjuk, hogy négy-öt család már ott állt a többségi társadalom kapujában, talán már át is lépte azt. Tíz-tizenegy család, erős szociális integrációs háttérrel, próbálkozásokat tett a külső erőforrások megszerzésére, négy család pedig megrekedt a szegregált kisebbség világában. Hogy mi történik velük, hogyan alakul családjuk további élete, a következő fejezetből tudhatjuk meg.

## V. A BÉKE-TELEP A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A 21. SZÁZAD ELEJÉN

A 20. század első felében a telepi közösség látszólagos mozdulatlansága ellenére megindult a családok lassú differenciálódása és a többségi társadalomhoz történő közeledése. A közösségen belül érlelődő változásokat a század közepétől az új lehetőségek és a strukturális kényszerek felszínre hozták, és dinamizálták, egyúttal megindult a családok helykeresése a többségi társadalomban. Különböző utakat jártak be, és különböző életstratégiákat követtek, közben más és más külső-belső tényezők, erőforrások alakították lehetőségeiket.

A közelmúlt feltárása során arra törekedtünk, hogy minél több információt gyűjtsünk be a hadak (rokonságok) leszármazottairól. Az interjúk alkalmával kíváncsiak voltunk a testvérek, gyerekek életének alakulására, így a hadak (rokonságok) követése során több mint száz kiscsalád sorsa bontakozott ki előttünk. Ebből a mintából választottuk ki azt a 49 családot, amelyek életét kapcsolathálózati szempontból elemezzük. Ebben a fejezetben azon tíz család kerül bemutatásra, amelyek jól reprezentálják a telepi családok különböző integrációs próbálkozásait. A többiek története a *Függelékben* olvasható, amelyet a hadak rendszerében ismertetünk.

### 1. A HARMADIK GENERÁCIÓ MEGINDULÁSA

A két világháború között született gyerekek a háborút követő években érték el a fiatal felnőttkort. Az élet megszokott rendje szerint családot alapítottak, és megkezdték önálló életük szervezését, miközben megnyílt előttük a telep elhagyásának lehetősége is. *Ebben a folyamatban megkülönböztethetjük a telepen maradó, az elköltöző, az elköltöző és visszatérő, és a betelepülő családokat, melyek közül hármat mutatunk be az alábbiakban.*

#### BARKÓCZI PIROSKA CSALÁDJA (JOSA HAD)

Az apa, Barkóczi Gábor (1905-1950) szülei és testvérei tüdővészben haltak meg, ő maga is betegként élte le rövid életét. A család megélhetéséről, az öt gyermek felneveléséről felesége gondoskodott a telepi közösség segítségével, amely szociális integrációt biztosított számukra. Interetnikus kapcsolatok építésére azonban már nem



sok lehetőségük adódott. A következőkben második gyermekükről olvashatunk, aki a *telepi közösség tagja maradt egész életében.*

Barkóczi Piroska (1929-2003) anyajeggyel született, ami egész életében zavarta, *„mert csúnya vótam, mert az arcom így vót, anyajegy van rajta.” (I.6/9.o.)* Ennek okát abban látta, hogy *„az apám ilyen kutya vót. Anyámat bántotta terhesen is, megverte, oszt itt van az arcomon az anyajegy.” (I.6/9.o.)* Emiatt a telepiek Jegyes Pirosnak nevezték el még gyerekkorában. Apja betegsége miatt iskolába nem járhatott, helyette kisebb testvéreire felügyelt, és besegített a család megélhetésébe. Felnőttként tanulta meg a nevét leírni. Meséli, hogy *„úgy tanulgattam munkahelyemen. Piros néni, gyöjjön csak, írjon, tanítgattak. Hát. Szorgalmas vótam, mert elfogadtam, hogy úgy is le kell írni.” (I.6/8.)* Hamar férjhez ment, mert megkérték a kezét 1945-ben. *„Hát megismerkedtünk egy búcsún. Én hiába nem akartam, mert idős vagy énhozzám. Nem baj, ő szeret engem. Beiratkoztunk az esküvőre, mert hát nem akartam úgy elmenni hozzá, hogy majd bolonddá tesz.” (I.6/9.o.)*

Férje, Lólé István (1921-1976) Hevesen született, de a háború Felnémetre sodorta. A hadsereg kötelékében cipészként alkalmazták. Hat osztályt végzett, *„ő tudott olvasni, írni, az iskolája megvót.” (I.6/16.o.)* A házaspár eleinte a Barkóczi szülőknél lakott, de *„nem sokáig vótunk itt, csepp kis szoba vót. Úgyhogy még a földön is feküdtünk.” (I.6/15.o.)* Amikor összegyűlt egy kis pénzük, az 1950-es években építettek egy kis házat. *„Ezt a helyet, ami itt van, mind befogtuk csak úgy. A tanács se szólt semmit, nem bánták, tudták, hogy szegények vagyunk, kellett a hely.” (I.6/6.o.)* A ház egész életüket kiszolgálta, amely Piri néni halála után „kockás papíron” talált új gazdára.

Lólé István, amikor összekerültek, *„cipőket csinált, Itt vót a faluba’ suszter, de őneki rendes vizsgája vót rája.” (I.6./44.o.)* Nem tudjuk, hogy ez miként maradt abba, de a születési anyakönyvek szerint 1948-ban még cipészsegéd, 1949-ben pedig már napszámos. Fizikai munkát nem tudott végezni, mert a háborúban megsérült, és hiába operálták meg, *„nem sikerült neki a visszavevési, oszt sántított.” (I./22.o.)* Felesége szerint orvosi hiba történt, mert *„az inszalagot rövidre vágták, és ezért nem tudott dolgozni.” (I.32/1.o.)* Emiatt nem állhatott be se a Bervába, se a Fűrészüzembe. Több mindennel próbálkozott, például *„lovat is tartott, hogy fuvarozzon.” (I.6/44.o.)* *„Olyan lovat, hogy ócsón kapott a faluba. Oszt ő akkor fél nap vágott kaszával füvet, szárigatta.” (I.6/23.o.)* A Fűrészüzemben mégis dolgozott egy rövid ideig. *„Elgyött a gyárba énvelem, oszt akkor, ha nem tudott dógózni, én (felesége) dógóztam*

*helyette.”(I.6/35.o.) Végül a városgondozásnál helyezték el, ahol „utcaseprő vót, mert nem tudtak neki munkát ajánlani. Oszt meg a ládákat tologatta, utána meg a heréit ütötte meg avval a ládával.”(I.6/16.o.) 1976-ban elcsúszott a jégen, combnyaktörést szenvedett, és „nem ébredt fel, mikor megoperálták. Olyan orvos vót, aki bevót rúgva, az anyja büdös szentségit. Tönkre vágta.”(I.6/16.o.)*

Piroska munkaútja kőporárusítással és summássággal kezdődött, majd fahordással folytatódott az 1940-50-es években. Panaszkodott is, hogy *„én annyit cipekedtem, mint egy állat. Erre a szőlőgarádnak olyan hóba mentünk, hogy így érte e (derék magasságig mutatja.) Még rendőrnek is vittük a fát, oszt megfizetett érte.”(I.6/28.o.)* Amikor a fahordás veszélyessé vált, *„itt fiatalasszonyok vagy nyolcan, tízen meszet hordtunk, de annyit! Vettük kevés pénzé’. Elvittük Egerbe permetezni a szőlőt. Akkor jöttünk hazafelé, bementünk a bótba, oszt vettünk, amit tudtunk, enni a gyerekeknek.”(I.6/31.o.)* Legtöbbször szomszédasszonyával, Koncsik Rozáliával járt párban, mert *„olyan barátnő nem vót, mint a Rozi, mert annak mindent elmondtam, ha lopva is.”(I.6/17.o.)* Másból is szereztek pénzt, ősszel például a kukoricacsuhéból lábtörlőket fontak. *„Asztalra ütöttek szöveget, és akkor összehúzták, és befonták úgy, mint egy szőnyeget. Elvitték faluba házakhoz, piacra, vót aki megrendelte ezt, és úgy vitték neki.”(I.32/5.o.)* 1963-ban döntött úgy, hogy beáll a Fűrészüzembe, ahol *„sokat dolgoztunk nagyon, mer’ a fűrészport hordtuk a pincébe. Vágták a fát három gép mellett.”(I.6/23.o.)* *„Mind a háromnál mink vótunk, de annyi jött kifele, hogy pillanatok alatt tele lett a láda. Mindig vinni kellett.”(I.6/27.o.)* Férjének ez szokatlan lehetett, és *„egyszer összevesztünk együtt, mer’ arról, hogy féltékeny lett rám, mer’ az egyik ember felbízta rám, hogy én beszélgettem neki.”(I.6/17.o.)* De Piroskát ez nem tántorította el, és innen ment öregségi nyugdíjba.

A gyári fizetés mellett *„vágtam disznót, adtam el a disznóhúst. Itt vót a gyp, ehettek, csak vigyázni kellett rájuk.”(I.6/9.)* *„Mindig megvót az ennivaló. Ruházkodni nem nagyon tudtunk róla. Mer’ egy ruhát, kettő ruhát megtartottunk, hogy legyen tisztességes ünnepre.”(I.6/44.o.)* Az alkalmi lehetőségeket szintén kihasználták, például *„véradásra is jártunk, minden negyedévben kellett menni. Nemcsak én, hanem majdnem mindnyájan a soron.”(I.6/23.o.)* Barkóczi Piroska úgy jellemezte magát, hogy *„olyan vótam, mint egy ember, magamba mentem gombázni, utána meg elvittem be a piacra eladni.”(I.6/45.o.)* *„Lovat is hajtottam én, úgy mint egy ember! A gyárba’ két műszakot csináltam, de ha délutános vótam, akkor előtte vittem a lóval a fát Egerbe, rendesen, mint egy ember.”(I.6/35.o.)*

A nehéz és sok munka kikezdte egészségét. Egy véradás alkalmával észreveszik strummáját, amire meg is operálják. Egy másik alkalommal mellében csomókat találtak, de az orvos *„nem hiszi, hogy beteg vagyok én. Akkor mondom neki, na tessék várni, hát megmutatom én magának! Kivettem a mellemet, megfejttem. Szembecsaptam őtet, gennyes vér vót. Meg is operáltak rája, de háromszor egy nyáron!”*(I.6/24.o.) 1992-ben tüdőrákra műtötték, *„fél tüdővel élek, többször befulladok, ha parton megyek, vagy ha rossz idő van.”*(I.6/35.o.) Időskorában már nehezen viselte maga körül az embereket, hol egyik, hol másik lányánál lakott, de inkább egyedül szeretett lenni.

Úgy érezte, mindent sikeresen elrendezett az életében. *„Most csináltattam meg a temetőbe a síremléket. Legalább nyugodtan vagyok, mer’ mindenre kell gondolni az embernek. Oszd azt lehet mondani, hogy szegény cigányok voltunk. Nem vót semmink, jókedvünk.”*(I.6/33.o.) 2002-ben leukémiát találtak nála, 2003-ban elment az élők sorából.

A Lólé családban négy gyermek született, István (1946), Piroska (1948), Etelka (1949), Izabella (1951). Az analfabéta asszony nem tudta gyermekei iskoláztatását figyelemmel kísérni, inkább *„az uram mindig kérdezte, no le van-e már írva, vagy törődtek-e vele, figyelt utánuk.”*(I.6/24.o.) Az iskolánál fontosabb volt az anyagi gyarapodás, ezért a gyerekek hamar munkába álltak. Piri néni arra büszke, hogy *„az én lányaim mindegyik férjhez ment rendesen. Nem vót mindegyiknek lagzija, de vót, akinek vót. Nem bírtunk odáig eljutni. Az öregebbik lányom, az meg nagyon jó áll. Meg a másik, képviselő unokám. Padlásszobás háza van, ő építette. Ott van a fehér kocsija, ott áll most.”*(I.6/32.o.)

#### PUSOMAI KÁROLY (BACSO HAD)

Az apa, Pusomai József (1893-1968) annak ellenére, hogy sem szülői, sem testvéri kapcsolattal nem rendelkezett, a szociálisan integráltak és az integrálódók határán helyezkedett el a század közepén. Ezt annak köszönhette, hogy a telep közösség informális kötésein keresztül interetnikus kapcsolatokra is szert tett. Második gyermekére, Pusomai Károlyra most azért térünk ki, mert *ő a telepet elhagyók csoportjának egyik képviselője.*

Pusomai Károlyt (1926-) kiskamasz korában cselédnek fogadták fel. Meséli, hogy a gazda *„ami létezett minden munkára megtanított. Kaszálnyi, kapálnyi, ami csak létezett, pedig gyerek vótam.”*(I.2/6.o.) Iskolába nem járt, *„mert nem engedett a*

gazda.”(I.2/20.o.) A faluban hasonszörű paraszt fiúkkal barátkozott. „*Olyan szegényebbek, a Báró Gazsi vót a barátom, Vas Sanyi, utána Eged János.*”(I.2/25.o.) Együtt jártak a leventébe, meg „*hát a szórakozás az vót, hogy a kocsmá meg a pincéibe. Ott danoltunk a pincébe, danolva jártunk a paraszt lányokho’.*”(I.2/26.o.) A háború közepén otthagya gazdáját, és summásnak szegődött. Első évben még „félkezes”, de a következő esztendőben már „egészkezesként” dolgozik. 1944 őszén besorozták munkaszolgálatosnak, de a frontra már nem vitték ki, így 1945 tavaszán itthon is volt. Károly 1945-ben ismerkedett meg feleségével. Horváth Klára (1930-) 12 gyermekes felsőtárkányi családban nőtt fel, édesapja az erdészetenél pályafenntartó munkásként dolgozott, de olykor muzsikálással is kiegészítette jövedelmét. Otthon állatokat neveltek, idősebb fivérei summásnak jártak, elmondása szerint soha nem éheztek. Rendszeresen járt iskolába, és elvégezte a 6 elemi. Háromévi udvarlás után sem akarták a „fahordó” fiúhoz adni a szülők, így Károly megszöktette 1948-ban. Hivatalosan 1955-ben házasodtak össze.

Klára a Pusomai háztól megrettent, mert „*tényleg olyan szegények vótak, hogy anyósomnak egy lepedő nem vót az ágyán.*”(I.2/18.o.) A nagycsaládban közös volt minden, és a menyecskéknek gyorsan be kellett állnia a sorba. „*Háton hordtuk a fát. Hazahoztuk a fát, összefűrészeltük, beraktuk zsákba, vittük a piacra Egerbe eladni.*”(I.2/16.o.) Ha összefogtak, akkor „*azért a napi kosztunk megvót belőle.*”(I.2/16.o.) A nyár könnyebb volt, mert Károly aratott, gabonát csépel, betakarított, és gazdájához is visszajárhatott napszámba.

Az 1950-es évek elején Károly egy telepi fiúval a közeli kőbányában helyezkedik el, de nyaranta otthagya, és cséplőgép mellé jár dolgozni terményért. 1952-53 tájékán kezdik építeni a Finomszerelvénygyárat, ahol helyet kap Pesta bátyjával együtt. Az építkezés befejeződésével, 1957-ben átmennek a Fűrészüzembe, ahol már a telepiek nagy része dolgozott. A hattagú brigádban csak ketten cigányok, ő és Pesta, testvérei másik brigádban vannak.

A család közben növekedett, sorra születtek a gyerekek, Hajnal (1949), Klára (1953), Terézia (1955), Károly (1957), Tünde (1960). Klára és sógornői igyekeztek a nagycsaládi közösségből kitörni, és az „osztzkodás” helyett egyénileg gyarapodni. Az asszonyok ekkor már áttértek a méshordásra, amit Klára irányított. Meséli, hogy „*fölköltöttem vagy három cigány asszonyt, mert nem vót órájuk, mert én vettem csörgőórát, elmentünk meszet lopni.*”(I.2/78.o.) A csemetébe is járt, amikor ott akadt

munka. Klára fortélyosan menekítette a pénzt a közösből, „*hogy nekünk magunknak legyék házunk. Ha öt forintot, ötöt, ha hármát, hármát, rongyba köttem, és a szalmazsák sarkába dugtam.(nevet)*” (I.2/16.o.) Második gyermekük megszületése után külön költöztek. „*Egy szoba vót, abban mostam, abban főztem, ott aludtunk, de mégis magukban vótunk.*” (I.2/16.o.) Továbbra is takarékoskodott, férje fizetését mindig félre tette, a méshordásból szerzett pénzből gazdálkodott. Az 1950-es évek végén a telepen fogtak be új területet, és építkeztek. „*Ott már vót két szobám, konyhám, olyan szép ámbitus, olyan spejszerű.*” (I.2/17.o.) A külön költözés után is „*kisegítettük egymást, némelyik gyött, adjál mosóport, adjál cukrot vagy sót, vagy babájuk vót, teát.*” (I.2/76.o.) Végül egyszer csak betelt a pohár, és megtagadta a kölcsönt.

Pusomai Károly 1950-ben tagja lett a kommunista pártnak; „*megmondom őszintén, valahogy húzott hozzá a lelkem.*” (I.2/11.o.) Ennek köszönhetően a Hazafias Népfront kétszer jelölte tanácsagnak, és az 1950-es években aktívan részt vett a testület munkájában. Az oktatási bizottság tagjaként „*énnekem körül kellett a cigány telepet járni, hogy melyik gyerek nem ment iskolába. Én bevitettem azokat a gyerekeket, összeszedtem otthonról, bekísértem az iskolába.*” (I.2/20.o.) Kijárta, hogy „*megcsinálták a cigánytelepen a rendes kerekas kutat, mondtam, hogy basszátok meg, két-három kilométerről hordják a vizet a Csordakútról.*” (I.2/105.o.) A villany is ekkor került a telepre, mert „*azt mondta a tanácselnök, van költségvetés Károly, valamennyit számolunk. Osztt akkor vitték ki az egész cigánytelepre a villanyoszlopokat.*” (I.2/105.o.) Az iskolaigazgató még tanfolyamra is elküldte, mert „*együtt vótunk a pártba is, oszt nagyon akarta, hogy meg legyen a nyolc osztályunk, mi munkásiskolának hittuk.*” (I.2/20.o.) Bizonyítványát a 4 osztály elvégzéséről kapott, de írástudatlan maradt. Tanácstagsága idején engedik meg a telepen a házépítést, de a telkek tulajdonba adására nem került sor. Károlyék is ekkor építették második házukat.

Klárát is beszervezik a közéletbe, ő a körzeti orvos mellett lett vöröskeresztes. „*Meg kellett mérni a lázát és igazolni, hogy ennyi láza van, hogy győjjön ki hozzája. Vagy injekciót adott, nekem mennyi kellett, hogy én mindenkinek lemossam a tésztás deszkáját, hogy írjanak. Osztan mondtam nekik, amiért majdnem megverték, ha gyúrnak, az asztaljukat mossák le.*” (I.2/53.o.) Ez nem volt hálás feladat, az asszonyok „*kiabáltak, hogy gyön már a doktornő, kigúnyoltak. Felmentem Bereczkihez, hogy nem folytatom, mert képesek engem megverni, meg csúfolni.*” (I.2/107.o.)



Károly falusi közéleti tevékenysége 1961-ben ért véget, amikor Felnémetet Egerhez csatolták. Mozgalmi életét azonban tovább folytatta munkahelyén, ahol az 1960-as évek elején ismét belépett a pártba, sőt a munkásőrségnek is tagja lett. Megválasztották szakszervezeti bizalminak, így az üzemi háromszögbe is bekerült, 1968-ban pedig egyhónapos pártiskolára küldték.

Visszatérve Károly munkahelyére, a Fűrészüzemben kemény fizikai munkát végeztek, kézzel pakolták a csilléket. *„Köbmétert raktunk, vagy 60-70. Egy köbméteren vót 12 mázsa. Nem magamban, hat személy vót.”*(I.2/94.o.) A rabszolgamunka nem volt megfizetve, de Károly számára fontos, hogy alsóvezetői posztba került. *„Mikor odakerültem a rönktérre, megalakult egy brigád, én voltam a brigádvezető, csoportvezető.”*(I.2/94.o.) Főnökei kikérték véleményét, *„az üzemvezető gyött, Károly felvegyük? Rendes ember? Akiért én felelősséget vállaltam, az még onnan is ment nyugdíjba.”*(I.2/102.o.) Munkahelyén maszekmunkához is jutott; *„az erdőre jártam fuvarossal, hordtuk a mész kemencéhez a fát. A Karcsi, a feleségi ott dolgozott mivelünk, üzent mindig.”*(I.2/104.o.) Ezzel *„majdnem annyit kerestem, mint amennyit a gyárban kerestem egész nap.”*(I.2/105.o.) Munkáját megbecsülték, és *„énnekem mind barátom vót, az összes főnök. Én minden főnöktől okleveleket, érmekeket, jelvényeket, kormány kitiüntetést kaptam.”*(I.2/97.o.)

A házaspár idősebb négy gyermeke lassan felcseperedett, de a legkisebb 1961-ben, kanyaróban *„búcsú másnapján meghalt a kezünkben, szaladtunk az orvoshoz veli. Azt mondta az orvos, hogy mind bement a belire, meg a tüdejére.”*(I.2/71.o.)

Klára a gyermekek mellett nevelt csirkét, malacot, és eljárt takarítani az iskola igazgatójához. De a kislány halála után ő is jelentkezett a fatelepre. *„Én a parkettában vótam, a kiscsarnokban válogató. Oszton nagyon keveset fizettek, nagyon keményen dolgoztunk, ilyen kis parkettákat e, tízesével rakni a kocsikra.”*(I.2/88.o.)

Hajnal lánya átcsalja a Bervába. *„Azt mondta, anyu, csak egy szál köpenyben kell dógózni, ne tedd magad tönkre.”*(I.2/88.o.) Klára 1966-67 táján át is ment, *„akkor indult az olajúszó, oda vettek fel bennünköt. Első hónapban kétszer annyit kerestem a Berván, amit Fűrészüzemben.”*(I.2/88.o.) Klára, lányai és vejei egy üzemrészbe kerültek, és *„az elsőket vótunk, akik jelentkezünk túlórára.”*(I.2/9.o.) Klára gyors tempóban dolgozott, és *„már első hónapban jön a párttitkár ki, mondja, Pusomainé többet ne tessék beírni, most maga megcsinált az éjszaka három asszonynak a*



*normáját.”(I.2/36-37.o.) Főnökei megbecsülték; „engemet kiemeltek kiváló dolgozónak. Oklevelet kaptam meg havi fizetést.”(I.2/37.o.) A munkatársai viszont nem szerették, egy jutalomosztás alkalmával „ilyen turhakkal a kabátomat, leköpdösték a prémít, mindegyik. Ríva takarítottam le, hogy haza tudjak gyönni benne.”(I.2/37.o.)*

Az 1960-as évek végén már elkíváncoztak a telepről, és a Koncsikék melletti üres telket vásárolták meg 1968-ban. A „C”- kölcsönről ekkor hallanak először. Károly meséli, hogy *„én pártiskolán vótam. Elmondta (az előadó), hogy lehet azt felvenni.”(I.2/47.o.)* Az ügyintézés Klára dolga volt. *„Énnekem be kellett menni, mert nem tudott semmit aláírni.”(I.2/47.o.)* Az építkezéshez a gyerekek is *„mind kitette az asztalra a pénzt, meg nagyon sokat dógóztak a gyerekek.”(I.2/58.o.)*

A házépítést követően néhány nyugodt év következett. Ám 1976-ban váratlan tragédia történt, Klári (1953) lányunk harmadik gyermekének születése után meghalt. *„Annyira megnyomták a hasát, hogy szétnyílt a hashártyája, az egész vér kifolyt belőle.”(I.2/40.o.)* Így rájuk maradt a három unoka felnevelése. Elmondja, hogy a kisgyerekek mellett *„én jártam meszelni meg festeni a falu közé, itt a nagy házakat.”(I.2/9.o.)* *„A fiam festő vót, én rengeteg szerszámot megvettem, én még jobban festettem, mint ő.”(I.2/89.o.)* A pénz kellett, de Károly *„segélyt soha nem hagyott kérni. Nem hozott papírt. Osszam be a pénzemet, ne szemtelenkedjek.”(I.2/10.o.)*

Az 1970-as években újra építkeznek, a házhoz toldanak újabb lakást, hiszen fiúk megnősült, az unokák nőttek, kicsi lett a ház. Felsőtárkányban azt látták, hogy *„a bátyámék annyi házat bontanak Egerbe, oszt olyan házakat építenek a fiának.”(I.2/8.o.)* Mesélik, hogy *„mondtam igazgató néninek, és mondta, hogy Klárika írok én magának olyan kérvényt, hogy még kettőt is kap. Hát tényleg két házat is kaptam bontásra!”(I.2/8.o.)* A bontott anyagokból gyorsan felépült a háromszobás lakrész. Egy-két év múlva, a falu közművesítésekor bevezetik a vizet, fürdőszobát csináltatnak, majd később a gázt is bekötetik. Az utcafronti házat fiáéknak ajándékozzák, az újba ők költöznek a három unokával. Jelenleg is itt élnek közös portán fiúk családjával, és közös háztartásban egyik unokájukkal.

Klára, ahogy betöltötte 55. évét, nyugdíjas lett, de mellette továbbra is járt takarítani. Károly 1987-ben vonult nyugdíjba, de rögtön beállt a Munkásör Parancsnoksághoz. *„Akkor rendes fizetést kaptam, 24 óra szolgálat, 48 szabad.”(I.2/101.o.)* Szabadnapjain napszámba járt, és ahogy megszűnik a Munkásörség, megy tovább egy húsfeldolgozó üzembe, *„odajárt pörzsölni, meg minden, a hentesekhez.”(I.2/90.o.)* Az üzlet egyre

jobban ment, ezért Klárát és menyüket is odaveszik. *„Kétezret adott (naponta), meg a rengeteg ennyivaló, szalámi, hús. Hurkát, amit csak csináltak, ő megpakolt mindég.”*(I.2/90.o.) Az 1990-es évek végén a húsüzem a város másik végébe települt át, így az utazás miatt otthagyják. Klára már csak otthon van, de Károly rendszeresen jár napszámba, szőlőt művel, és az erdőn fát szed.

A gyerekeket az anya (nagymama) irányította, és *„nagyon komoly vót a gyerekekhö’.* *Engem (Papót) jobban szeretett minden lyány, mint őtet.”*(I.2/60.o.) Az iskolát szigorúan vették, és *„az én gyerekem mind kijárta a 8 osztályt. Azokat nem kellett küldeni.”*(I.2/53.o.) A fiú tovább is tanult szakmunkásképzőben. Büszkén mesélik, hogy a gyerekeknek és az unokáknak, *„már hét lagzit csináltam. Ennek (férje) sok barátja van e. A mi lagzinkban a feli nép paraszt, még minden lagziba úgy vót.”*(I.2/34.o.)

A legidősebb lány esztergomi cigány fiúval házasodott össze. Pár év múlva *„eladták a házat, és úgy vettek Makláron.”*(I.2/60.o.) Máig ott élnek. A második gyermek meghalt, említettük, hogy az unokákat a nagyszülők nevelték fel. A harmadik lány Eperjesre ment férjhez, jelenleg is ott él családjával. A távolság ellenére a családi kapcsolatok szorosak maradtak, a szülők rendszeresen jártak látogatni lányukat, ők szintén gyakran itthon voltak. A fiú pedig szüleivel maradt.

## ROSTÁS KÁLMÁN ÉS NAGY KLÁRA (JOSA ÉS LÁZÁR HAD)

Rostás Kálmán és Nagy Klára együtt nevelkedett a telepi közösségen belül, a szülők már gyerekkorukban egymásnak szánták őket. A két család közötti kapocs a muzsika, amely a többségi társadalomhoz való kapcsolódás egyik lehetősége volt a 20. század első felében. Rostás Kálmán és Nagy Klára (Csóka család) származási családjá révén az integrálódók csoportjába tartozott a század közepén.

*Rostás Kálmán (1922-1987)* két osztályt végzett, de anyai nagybátyjai megtanították hegedülni, és már az 1930-as évek végén tagja lett a telepi bandának. Besorozására 1942-ben került sor, és csak 1948-ban tért haza orosz hadifogságból, ahol perfektül megtanult oroszul. Hazatérése után új bandát szerveztek Koncsik Zoltán unokatestvérével, amely a megélhetésüket biztosította ezekben az években. Ekkor már mindenki csak Baronak nevezte. A nevet lánya szerint *„a magyarok ragasztották apámra, hogy ő nagyon baro (nagy) legény volt.”*(I.52/14.o.)

A szülői egyezségnek megfelelően Nagy Klárát (1929-) vette feleségül. A lánynak tetszett a fiatalember, mert „*olyan elegáns vót, akkor vót divat ez a nagy balon kabát, meg olyan cifra cipő vót a lábán.*”(I.7/69.o.) Hivatalosan 1955-ben kötöttek házasságot, és „*azé’ kellett megesküdni az urammal, mert másképp a családi pótlékot nem kaptuk meg. Oszrt sírtam, de hát én őtet már nem szeretem, utálok, nagy kurvahajcsár lett belőle!*”(I.7/5.o.)

Rostás Kálmán a muzsikálás mellett az 1950-es évek végén már „*dolgozott a Bervában, attúl kapta ezt a pikkelysömört, mert olyan olajba tették bele az anyagokat, hogy ráment a lábára, könyökére.*”(I.7/62.o.) Közben megszerezte az OSZK engedélyt is, „*vendéglátós C-re vót levizsgázva, úgyhogy ők nagyon jó muzsikusok vótak.*”(I.7/84.o.) Az 1960-as évek közepén a földmérőkhöz került, ahol fiával és menyével is együtt dolgozott. Utána sógorával „*elment Pestre, az Egyesült Izzóba dolgozott egy keves ideig, nem sokig, mert akkor kapta meg a legelső szívinfarktust.*”(I.7/84.o.) Felépülése után rokkantnyugdíjas lett, mellette csak a muzsikának élt. Rendszeresen járt a Szépasszonyvölgybe, ahol pincékben játszott. A pénz nem érdekelte, „*azt mondta, hogy legyen neki három ruha öltözete, a gyűrűket, az ékszereket, azt imádta, az aranyat. Hogy mikor dolgozik, azt lássák.*”(I.52/36-37.o.) De ha rosszul kerestek, „*azt mondta, piszkos magyar nem viszed le magaddal a sírba.*”(I.52/36.o.) Csak sógorát és a muzsikus társait tűrte meg maga mellett, de „*akinek nem volt meg az iskolája, azt lekontározták. Szóval volt őneki nagyon rossz természete, és nagyon kevés barátja ebből kifolyólag is.*”(I.52/33.o.) Utolsó éveiben már nem nagyon tudott járni, mert „*mind a két lábát le akarták amputálni. Kérte az Istent, hogy ne hagyd nekem azt. Pontosan akkor a napon, mikor be kellett vóna menni, akkor halt meg.*”(I.7/80.o.) Az volt az utolsó kívánsága, hogy „*a hegedűjét tegyem be neki a sírjába. Elvágta a vonóba a szőrt, szépen bele tettem, úgy hozzá illet a kezibe, mint aki fogja. Ezt kérte, hogy a hegedűjét, amivel ő kereste a kenyerét, tegyem be neki. Betettem, hogy vigye.*”(I.7/93.o.)

Nagy Klára munkautja azzal kezdődik, hogy „*én vótam cselédség. Én itt az orvosnál vótam takarítónő. Mostam, vasaltam, besegítettem még a főzésbe is.*”(I.7/53.o.) Az 1950-es években fát hord, és a „*csemetébe jártunk dolgozni. Sokáig jártam a csemetébe, de még egy grandot se igazoltak*”(I.7/42.o.) Mellette bejárónőként vállalt munkát. „*Vót az a Juhászné, ennek az ura mérnök vót. Ezekhez is jártam, mostam, vasaltam, takarítottam.*”(I.7/53-54.o.) Az 1950-es évek második felében a Bervában

„mondták, hogy van föl vétel, keresnek motozónőt a tárkányi kapuhoz. Oszt megláttak, nem nézték ki rólam, hogy én cigány vagyok. Csinos voltam meg elegáns.”(I.7/46.o.) Nem sokáig maradt itt, áttették egy „olyan üzembe, ahol robbanószeret kellett élesíteni, oszt egy asszonynak felrobbant a kezibe, oszt levitte a kezit, meg az egész haját mind leszedte, oszt otthagytam, mert megijedtem.”(I.7/46.o.) Az évtized végén és az 1960-as évek elején több helyen próbálkozik. A Fűrészüzemben is dolgozott „vagy két hónapot. Nem sokáig tudtam itt lenni, mert szaladni kellett fűrészporral, ha nem szaladtunk, akkor felgyülemlett, oszt akkor nem tudtuk leszedni.”(I.7/46.o.) Utána a Cementlapgyárban volt, ahol „a vaslókocsival toltuk a cementlapot, a combom olyan volt, mint aki kékre volt verve.”(I.7/46.o.) Ezután a Baromfikeltető következett, ahol „jó fizetések vótak, kaptuk a tojásokat. Hoztam a pulykákat, hoztam a rengeteg kis libákat, olyan vótam mint egy baromfifarm.”(I.7/22.o.) Utána „elmentem a kórházba a szülészetre, ott meg azért nem bírtam, mert sok vót a vér, otthagytam, hánytam.”(I.7/21.o.) Ezek után az Egészségügyi Gyermekotthonban helyezkedett el, „ott osztán nyomtam 1965-től 1979-ig, júniusáig. De sajnos el kellett jönnöm, mert idegösszeroppanást kaptam.”(I.7/47.o.) Itt takarítóként dolgozott három műszakban, de esetenként a gyerekek felügyeletét is rábízták. Utolsó munkahelyén, a Heves Megyei Állami Építőipari Vállalatnál szintén takarított, ahonnan 1984-ben nyugdíjba ment.

Rostás Kálmánné mindig törte a fejét, hogy miként tudna jobban élni. A Baromfikeltetőből „hatvan darab csirkét vettem, kukoricadarával etettem, öt-hat kilós csirkéjeim vótak.”(I.7/87.o.) Amikor a gyermekotthonba dolgozott, a „cigányok gyöttek hozzám úgy, mintha mennének az OTP-be kölcsönkérni pénzt kamatra. Mert én nem kértem, ők ajánlották, csak hogy adjak nekik.”(I.7/87.o.) Az 1970-es évek végén üzleti tevékenységbe fogott, „jártam Romániába, Jugoszláviába, Csehszlovákiába, Bécsbe. Hát cigányok innen nem jártak, én voltam az egyedüli, aki belemert vágni ebbe.”(I.7/51.o.) Ez úgy indult, hogy szóltak a „parasztok, akivel iskolába jártam. Nagy Klári, te nem jössz külföldre?”(I.7/49.o.) Kitanulta az üzletelés fortélyait. „Vittük azokat az Ovidon tablettákat, azokat is ide kellett rakni (mutatja a derekát), a bugyinkot felizéltük, akkor a mellyem alá, mindenféle.”(I.7/49.o.) „Az orvos adott nekem receptet, adtam neki egy kis zsebpénzt, oszt akkor még öt évit is kivettem.”(I.7/51.o.) Útjai előtt szomszédjai és munkatársai „már mondták, hogy mit hozzak.”(I.7/51.o.) Később lányait is vitte magával, akik eltanulták tőle a feketekereskedést.

Rostás Kálmánné büszkén említette, hogy *„most is 300 ezer forint van a temetésre lerakva. Én életemben nem voltam pazarló asszony. Mindég becsültem a pénzt, amiért megszenvedtem.”*(I.7/77.o.) Szerinte a pénzzel úgy kell bánni, hogy *„jusson is, meg maradjon is. Úgy kell csinálni, hogy valamit kevesebbre kell venni, mert a ruhát, azt nem szabad nem megvenni, mert abban járnak.”*(I.7/72.o.)

A rossz házassági kapcsolat ellenére Rostás Kálmánnak és Nagy Klárának öt gyermeke született 1950-1970 között, de *„25 kaparásom vót, meg jó hogy életben maradtam.”*(I.7/16.o.) A két nagyobb gyermek nevelését az anyai nagymama, Csóka Irén vállalta. A legkisebb gyermek gondozását pedig Ági lányára bízta, mert *„vissza kellett menni dolgozni, mert vettem tévét, fizetni kellett. Osz 600 forintból nem lehetett.”*(I.7/72.o.) Azt meséli, hogy *„nekem mind kijárták az iskolájukat. Én nem engedtem, én megadtam nekik mindent, szépen jártak, tiszták vótak, pedánsak vótak.”*(I.7/70.o.) Úgy gondolta, *„hogy a fiúk zenész emberek lesznek. Apám jó muzsikus ember vót, valamelyikből csak lesz valami. De sajnos tévedtem.”*(I.7/93.o.) A lányoknak azt mondta, *„nagyon vigyázzatok, mert az életetekben csak egy van, a becsületed. Ha azt elveszítitek, még éltek, az uratok felszolgálja az asztalatokra, avval fogtok majd jó lakni, avval a szekérrel esztek.”*(I.7/98.o.) Ági lányára büszke, mert a telepiek *„megvótak kövülve az irigységibe, hát ez a cigány asszony, Nagy Klári kibaszott mindenkivel, magyar vette el a lányát, férjhez.”*(I.7/74.o.)

1949-ben, mikor összekerültek, a Szalaparton laktak a Gáspár rokonságnál. De már ekkor *„ő féltett engem, de nem is kicsit, még ruhát se olyat vehettem fel, amit én akartam.”*(I.7/20.o.) Hamarosan visszatértek a telepre, de *„olyan házban laktunk, mint a sátoros oláh cigányok.”*(I.7/92.o.) Az 1950-es évek közepén aztán felhúztak egy kis házat a telepen. Klári néni meséli, hogy *„a munkahelyemen Bodónénak hítták, ő adott nekem kamatra pénzt. Megvettem mindent, ami kellett hozzá, megépítettem neki a lakást.”*(I.7/92.o.) Több, mint tíz év után, 1968 táján Klára üres házat talált a telepen. *„De nem vót pénzem. De előadtam az igazgatónőnek, milyen családi körülmények között élek, nem bírom már tovább. Az igazgatónő aszongya, na adni kell neki szakszervezetit, amit nem kell visszafizetni, meg vállalati pénzt is.”*(I.7/88.o.) Férjét nem vitte magával az új lakásba, és *„mikor kigyöttem, leköttem, na mondom, kopasz barom itt sülj meg a zsírodban.”*(I.7/88.o.) Megnyugodott, mert *„vót szép lakásom, két és fél szobás, konyha, külön udvar, vécé a kertben, szépen el voltam látva.”*(I.7/32.o.)



Az 1970-es évek végén gondolt egyet, „*oszt beadtam én a lakáskérelmet, még a Vili fiam intézkedett benne.*”(I.7/32.o.) Nem sokat várt, 1982-ben már költözhetett. Gyerekei kérésére vitte magával beteg férjét is. „*A kisszobát odaadtam neki, magának kellett főzni, magának kellett mosni, semmit nem adtam meg neki.*”(I.7/77.o.) De a lakás „*nem tetszett, olyan volt, mint aki rabságban él.*”(I.7/48.o.) Férje halála után egy évvel, 1989-ben bérlakását egerszalóki házra cserélte, és legfiatalabb lánya családjával ide költözött. A falu kiválasztásában szerepet játszott, hogy két idősebb gyermeke már itt élt. A háznak „*gyönyörű szép magányos portája volt, két és fél szoba, akkor nagy konyha, nyári konyha előlről. Szőlőskertji vót, akkor a kertben nagy pince.*”(I.7/32.o.) Hiába, mert „*nem vótam itthon, a hazámban nem vótam, ahol születtem. Osztt akkor mondtam Aninak, vessük áruba a házat.*”(I.7/32.o.) A pénzből Felnémeten, a Nagysoron vásároltak házat egy közös portán, de ez sem felelt meg. Két év elteltével a Béke utcába mentek lakni, ahol „*már jobb. Jobban érzem magam. Hát gyerekkoromban itt laktam. Osztt most már itt megmaradok, már nem menek el innen.*”(I.7/33.o.) Azt mondja, hogy „*olyan vótam, mint egy vándordíák, mindig mentem, mindig vándoroltam. De az igazság, hogy ki hol született, az odavágyik vissza meghalni.*”(I.7/78.o.)

## 2. A NEGYEDIK GENERÁCIÓ SZÉTSZAKADÁSA

Az 1950-60-as évektől a harmadik generáció életét új társadalmi feltételek határozták meg, melyek következtében megindult a telepi családok térbeli és társadalmi mozgása. Most az ő gyerekeikről lesz szó, akik részben átörökölték szüleik sorsát, részben viszont tovább tágitották társadalmi horizontjukat. *A negyedik generáción belül is különböző alcsoportokat különíthetünk el; a telepen maradó, a faluban felnövekvő, a Csebokszári lakótelepre költöző- telepre visszatérő, a Csebokszári lakótelepre költöző-rokonság közelébe visszatérő és a telepre beköltöző családokat.*

### BALOG BÉLA (PURCZI HAD)

Balog Béla a Purczi hadon belül a Suha családhoz tartozik. Nagyapja, Suha Purczi Béla (1888-1953) leszakadt ugyan a telepi családok főáramától a két világháború között, de a közeli rokonsági (Koncsikok, Rostások) kapcsolatok szociális integrációt és védelmet nyújtottak számára. Egy generációval később, az anya, Suha Purczi Eszter (1927-1979) külső kapcsolatok hiányában az izoláltak csoportjába került. (A *Függelékben* bővebben



olvashatunk róla.) Fia, *Balog Béla a telepen maradt*, miközben kortársai sorra költöztek a városba.

*Balog Béla (1947-1990)* iskolába alig járt, olvasni nem tanult meg, de a nevét le tudta írni. Húszéves, amikor két párkapcsolat után, Kerecsenden megismerkedett Pusoma Évával, kit feleségül is vesz.

*Pusoma Éva (1953-)* Kerecsenden nőtt fel ötgyermekes családban. Édesapja a világháborúban megsebesült és „*féllábú volt, és kapott egy ilyen csepp nyugdíjat, abból éltünk.*”(I.18/2.o.) Az édesanya és a gyerekek jártak „*kökenyezni, csipkézni, csigázni, meszelni vagy tapasztani.*”(I.18/3.o.) Évának nehezen ment az iskola, de három osztályt elvégzett. Ráadásul „*én nem barátkoztam senkivel. Én csak voltam, csak kész.*”(I.18/15.o.) Alig múlt el 14 éves, amikor férjébe belebotlott Kerecsenden, utána „*jártam vele, megkért anyukámtól, apukámtól, úgy nem mentem volna el vele.*”(I.18/5.o.) A fiatal lány Felnémetre került menyecskének, ahol gyorsan kiderült számára, hogy a családban „*isznak, meg verekednek együtt. A rendőr, amikor kigyött, én megijedtem, és ott is hagytam.*”(I.18/12.o.) Férje utána ment, és Éva engedett, mert „*az vót az igazság, hogy ő volt az első. Meg is kedveltem, mert ha nem, akkor nem lett volna gyerek. Hát nem vót ő csúnya ember, jaj, istenem.*”(I.18/12.o.) Éva sokat szenvedett házasságban, mert férje „*ivott, ütött, ez volt.*”(I.18/2.o.) Emiatt közel másfél évtizeden keresztül menekült, de „*ha hazamentem gyerekekkel, anyámnak se kellett, nem.*”(I.18/12.o.) Keserűen megjegyzi, „*hogy olyanok voltunk, mint a vándorfecskék.*”(I.18/5.o.)

Első önálló házukat apósa húzta fel a telepen. „*Csinált egy kis helységet. Egy nagyon kis szobát.*”(I.18/9.o.) Nem is önálló ház volt, csak egy ház hátsó traktusa, amelyhez „*úgy épített az ember, az enyém egy konyhát, az udvarba egy szobát megint.*”(I.18/8-9.o.) Az 1980-as évek elején költöztek ki innen, ekkor vették meg hitelbe első saját házukat, szintén a cigány telepen. Az árát „*összeraktam, meg az, hogy ő elment maszekba. Összekuporgattam azt a pénzt. Meg ha ilyen jutalmat kaptam, azt elraktam.*”(I.18/22.o.) Ekkor kezdett Éva a bérlakás lehetőségén gondolkodni. Hozzáteszi, „*de miből fizettem volna, amikor ő nem dolgozott. Én dolgoztam csak, és nem bírtam volna fizetni hat gyerek mellett.*”(I.18/10.o.) Jelenlegi házuk a Középsősoron, nem messze a kúttól fekszik. Férje úgy szerezte, hogy „*vót egy nőji, és ők elcserélték ezt a házat azért. Én meg ház nélkül maradtam volna, de úgy se hagytam volna, mert a gyerekemnek kellett ez a ház.*”(I.18/8.o.) Most is itt él gyerekei családjával, ahol „*nekem csak ez van, a szoba, a konyha, meg az előtér.*”(I.18/8.o.) Valaha „egy

*vágyam vót, hogy szép lakás bebútorozva, fürdőszoba, tudjam a gyerekeket fürdetni. De hát ez már késő, ez már késő.”(I.18/47.o.)*

Balog Béla nehezen tudta elfogadni az ipari munkafegyelmet, a kötetlenebb munkát jobban kedvelte. Erdészethez járt csemetét ültetni, meszet égetni, téeszbe kapálni, szőlőt metszeni, de a városgondozásnál és a Fűrészüzemben is megfordult. Többnyire felesége szerezte neki a munkát, *„mert nem szeretett dolgozni. Ha el is ment valahova, ilyen alkalmi munka akadt neki, akkor itt, már másnap nem ment dolgozni.”(I.18/10.o.)* Hivatalos munkája kevés akadt, ezért *„tíz évet nem tudtak neki összeszedni, hogy nekem az árvaságit meg az özvegységit megadják. Így aztán méltányosságból szabták ki azt a 3450 forintot. Úgyhogy se élve, se holtan nem vettem hasznát.”(I.18/22.o.)*

Fiatalon, 43 évesen halt meg *„tüdőrákban. Négy hónap vitte el végülis, mert két hónapot volt Mátraházán, két hónapot Miskolcon, sugarazták, hát.”(I.18/7.o.)* A temetése nagy gondot okozott, *„az egész pénzemet felvettem rá, én fizettem a biztosítót. Szakszervezeti segély! A frász üsse meg!”(I.18/21.o.)*

Pusoma Éva a kerecsendi TSZ-ben vállalt először munkát, majd az erdészethez került egy ismerőse révén, *„mert akkor már többen jártak oda. Hát olyan vót, hogy fát ültetni, akkor súlytózni. Utána megszült a gyereket, onnan is kaptam a gyest.”(I.18/25.o.)* Amikor a gyerekek nagyobbak lettek, *„elmentem a nővéremmel a szőlőbe, odajártam, de ez olyan, nem munkakönyves. De remélem, a nyugdíjba csak beleszámít ez is.”(I.18/26.o.)* Amikor a gyámügy már nagyon a nyakukra járt, Éva állt munkába. A városgondozáshoz ment, mert *„többen jártak innen is, meg Kerecsendről is, odajárt a húgom is, és mondták, hogy próbáljam meg.”(I.18/26.o.)* A telepről ott dolgozott, *„Róza mama, meg a Glonc Ilona, meg a Ciró. Akkor a Juciék jártak. Jártunk innen vagy hatan vagy heten.”(I.18/29-30.o.)* Jól érezte magát a munkahelyén, mert *„engem szerettek nagyon, de egy jó barátnőm volt, a Kati. Ő is cigány.”(I.18/30.o.)* A főnökével is elégedett volt. *„Magyar vót, de rendes vót, elbeszélgetett velünk, nem nézte, hogy cigány, vagy nem cigány, ő nem.”(I.18/34.o.)* Az egyéni problémákat is megértette, ismerte férjét, és *„mikor mondtam neki, főnök, szabadság kell! Jó van Balogné, magát megértem.”(I.18/30.o.)*

A vállalatnál *„utcat sepretem, úttisztító részlegnél. És 83-tól vótam ott 91-ig. Mert 91. augusztus 21-én felbomlottunk Megszűntünk. És attól fogva munkanélküli lettem.”(I.18/26.o.)* A jövedelempótló támogatás folyósítása alatt *„kiküldtek oda vissza dolgozni, de csak három hónapig. Áh, már meguntam, meg ám! Elmentem a Marikához,*

*mondom Marika, felvesz? Persze Balogné!”(I.18/26.o.) Azóta is a Kft.-nél áll alkalmazásban, és azt mondja, „szeretem csinálni a virágot ültetni, kapálni, gyomlálunk még a takarítás mellett, mert megtakarítjuk az utcát.”(I.18/35.o.)*

A házaspárnak egy lánya és öt fia született 1970-1981 között, „*meg 75-ben meghalt egy, mert faros volt bennem, megfulladt. Úgyhogy lett volna kilenc. Csak kettőt elvetettem.”(I.18/6.o.)* Férje miatt az iskola és a gyámhatóság ellenőrzése alatt álltak. „*Véleményt kértek az iskolából, a munkahelyemről, hogy bejárok-e minden nap, kések-e, hogy járnak a gyerekek iskolába, mindennaposak-e.”(I.18/6.o.)* Rendszeres nevelési segílyt kaptak, amiből „*napközisek vótak, és a felmaradt pénzből vett nekik (a tanár) cipőt, nadrágot, meg ami kellett.”(I.18/45.o.)*

Az otthoni perpatvar nem szűnt meg, ezért lányuk állami gondozásba vételét kérte, egyik fiúkat pedig azért vitték intézetbe, mert nem hordták rendszeresen a kisegítő iskolába. Az édesanya a gyámügy nyomására az apát feljelentette. „*Bementem Bolykinéhez is, mondtam neki, vitessük el elvonóra, hátha jobb lesz. A bíróságon is két év 10 hónapra függesztették fel kiskorú veszélyeztetés, meg hogy engem bántalmazott.”(I.18/28.o.)*

Az apa halála után a család élete kiegyensúlyozottabbá vált. A gyerekek eltartása az édesanya számára egyre nehezebb volt, de azt mondja, hogy „*én kigyöttem valahogy a pénzből, mert mindig vót. Én vettem két-három zsák lisztet mindig, vettem zsírt, vót malacom, akkor vótak tyúkjaim.”(I.18/31.o.)* Rokonság hiányában csak magára számíthatott. „*Egy forint nem sok, annyit se kértem kölcsön. Ha nem vót, akkor íratтам OMB-t, de akkor is feltartottam a családomat.”(I.18/31.o.)* Lányával segítik egymást, és támogatja fiait, de másnak nem ad kölcsönt, „*mert inkább a gyerekemnek adom oda. Nekem se adnak, nekem se adnak.” (I.18/31.o.)* Azt mondja, hogy „*már olyan, mintha itt születtem volna. Itt neveltem fel a gyerekeimet, itt tudom már, mi az élet.”(I.18/46.o.)*

#### MALACSIK EMIL (PURCZI ÉS KONCSIK HAD)

Az apai nagymama, Malaczi Ilona (1902-?) Sarudra ment férjhez, így hamar kiszakadt a Purczi rokonságból. Fia, Malacsik Géza viszont visszajött Felnémetre, és feleségül vette Koncsik Máriát. A házaspár az 1960-as évek elején a Koncsik testvérek társaságában a falu szélén felépítette a korra jellemző sátozottós családi házát. A gyerekek az

unokatestvéekkel együtt már itt nőttek fel, és *itt is maradtak a faluban saját családjukkal*. Közülük Malacsik Emilt mutatjuk be.

Malacsik Emil (1962-) elsős korában az iskola mellé járt, mert *„vótak itten lovak, oszt mentem terelni a lovakot, meg teheneket. Hát mit tudtam én, hogy muszaj iskolába menni?!”*(I.15/11.o.) Hétévesen kezdte az iskolát, *„utána harmadikba’ megbuktam, utána meg már nem mentem nyolcadikba. Hát régen 16 éves kor után nem mentél.”*(I.15/21.o.) A magyar gyerekekkel *„iskolába’ barátok vótunk, meg iskola kívül is, de már oda nem mehettem (hozzájuk).”*(I.15/19.o.) A legtöbb időt a focival töltötték. *„Gyöttek kifele a magyarok, játszottunk egyet úgy, hogy cigányok magyarok ellen. Utána meg egy cigány egy magyar, egy cigány, egy magyar.”*(I.15/48.o.) Később szórakozni már unokatestvéreivel járt. *„Berciék, Imréék, akkor Esztiék, akkor Jenőke.”*(I.15/15.o.) A társasághoz néha nem cigány fiatal is csapódott, *„vót a Kórózs Zoli, aki még most is néha be is jár hozzánk.”*(I.15/44.o.)

Iskola után a Fűrészüzemben helyezkedett el, ahol befejezte a nyolc osztályt. *„Utána elmentem iskolába, utána a faiparin. Három évet alá kellett írnom viszont.”*(I.15/12.o.) A gyárban beszervezték KISZ-tagnak. Meséli, hogy *„az igazgatóhelyettes, hát vele jó barátságba’ vótam, mert mentiünk focizni. Akkor leültünk beszélgetni, mit vóna jobb csinálni, meg az életünkből is.”*(I.15/45.o.) 1984-ben konferenciára is küldték, ahol *„csak cigányokról vót szó, ott is fejlesztésről, iskolázásról, hogy hogy kell kiemelni.”*(I.15/49.o.)

A KISZ-ben ismerkedett meg a vezérigazgató lányával is, és *„szemet kaptam rá. Sörkertbe jártunk szórakozni, ő meg ment a Hallba, ott ötven forint vót a belépő, itt meg csak tíz. El is mentem egyszer öltönybe meg nyakkendőbe, ünneplőbe. Zsebbenylós vót az a Hall! Nem nekem való vót!”*(I.15/45.o.) Hozzáteszi, *„két-három találkozás után kellett volna apámnak a fizetése is.”*(I.15/46.o.)

A sport is felkeltette a kíváncsiságát, *„be is iratkoztam cselgáncsozni, jártam sokáig. Utána ESE-be jártam. Jártunk Miskolcra, Pestre, mindenhova, második, harmadik helyezett.”*(I.15/44.o.) Egy baleset után azonban *„nem mehettem versenyekre, rávezették a papírra, hogy nem mehetek versenyre.”*(I.15/44.o.) A katonaságnál is tanult, *elmentem iskolába, tisztes tanfolyamra, oszt utána kaptam csillagot. Öt hónap múlva, még egy csillagot kaptam.”*(I.15/25.o.) Előmeneteléről úgy vélekedik, hogy *„én már tizedes vótam, már az is jó vót, mint cigányoknak”*(I.15/12.o.)

Malacsik Emil végül a telepi lányok közül választott párt. A Lólé hadhoz tartozó Kállai Mónika (1969-) „*még nyolcadikba járt. Hát ellenkeztek a szülei, mondjuk az enyém is, hogy elég fiatal. Közbe jött a dolog, lett gyerek.*”(I.15/23.o.) Édesanyja végül ráhagyta azzal, hogy „*amilyen rózsát szakítol, olyat szagolsz! Még élsz!*”(I.15/46.o.)

Először a Malacsik szülőknél éltek nyolc hónapot, majd felköltöztek a telepre Mónika szüleinek üressé vált házába. Egy év után azonban ismét a férj szüleinél húzódtak meg, és „*hogy anyáméknál vótunk, kajába se kellett úgy venni, félre tudtunk tenni.*”(I.15/35.o.) A pénzből a pince tetején felhúztak maguknak egy szoba-konyhát. A következő házuk „*meg úgy lett, hogy bongón nyertünk. Utána vettük meg kint a cigánysoron a házat.*”(I.15/35.o.) A Csebokszári lakótelep is megfordult a fejükben, de meggondolták magukat, mert „*állatszerető vagyok. Mert hallottuk, hogy itt is csótányok vannak, ott is vesznek a cigányok. Meg én nem akartam zárt körülményeket.*”(I.15/36.o.) Édesapja halála után édesanyja nagy beteg lett, és „*mondta, hogy gyöjje le ápolni. Oszť legyöttem ápolni, már Móni ápolta jobban.*”(I.15/36.o.) Édesanyja így ráhagyta a házat, ő eladta sajátját, és kifizette testvérei részét. Az öttagú család azóta is ebben a komfortos családi házban él.

Malacsik Emil 16 évesen a Fűrészüzembe került. Úgy emlékszik, hogy „*már kiskoromtól bennem vót, mert amikor hazagyöttek anyámék, érzetem rajtuk a fűrészpor szagot, osztán kíváncsi vótam rá.*”(I.15/31.o.) A gyárban végigjárta az üzemi számlárlétrát. „*Elsőnek a műhelyben voltam. Letettem a nyolc osztályt, beiratkoztam hegesztőnek. Utána asztalos iskola, '84-ben lettem minőségi, levizsgáztam négyesre.*”(I.15/30.o.) Szakmai tudásával, munkájával mindig elégedettek voltak, ezért „*én főnökséggel jóba vótam. Főnökökkel ültünk le beszélgetni, hogy vóna jobb termelést csinálni.*”(I.15/31.o.) A KISZ tagság mellett a pártba is be akarták szervezni, de „*nem akartam belépni. A dolgozók között, na, valaki, ha már belépett, arra már nem úgy néztek rá.*”(I.15/28.o.) A szakszervezeti bizalmi tisztséget viszont elfogadta. „*Ugye a közösség megválasztott, má' mikor bementem kocsmába is, bizalmi úr, meg ilyenek. De viszont beleszólhattam az órabéremelésbe, hogy kinek mennyit adjanak.*”(I.15/28.o.)

A fatelep felszámolása után nem lett munkanélküli, mert „*aki most főnököm, az énnekem szólt, hogy menjek Recskre dógozni. El is mentünk oda, mer' jól megfizetett, na! Csak az vót a baj, hogy reggel négykor mentem, este négykor gyöttem. Kivártam, hogy kitavaszodjon, el is mentem onnan egyből kőművesekhez.*”(I.15/33.o.) A téli időszakban „*bementem egy asztalos műhelybe, ott dógoztam tán egy évet.*”(I.15/33.o.)



Innen tovább állt, mert „*mondták, hogy jó fizet ez a Vízügy. Hát bementem, beszéltem a főnökkel, hogy tudok kaszálni. Oszk keves a kaszáló ember, még az vót a szerencsém,*” (I.15/33.o.) Alkalmazása nyári közhasznú foglalkoztatás keretében történt, és három egymást követő évben is felvették. A társasággal is elégedett volt. „*Vótunk öten, azokkal szerettem dógozni. A Zoli, az unokatesóm, meg a Csíkos Jóska, Lólé gyerek, meg én, meg ez a Horváth.*” (I.15/32.o.)

2001-ben az új tulajdonos visszahívta a Fűrészüzembe, jelenleg a cég mértékadó szakemberei közé tartozik. A főnöke „*prémiumot ad minden negyedévben. Ő is tisztel. Még ő szól, hogy mit kéne, mert ő nem nagyon ért a fához. Megkérdezi, hogy Emil ez így jó lesz-e?*” (I.15/34.o.)

Felesége szintén a Fűrészüzemben kezdett. „*Odagyött énhozzám dolgozni, beszéltem a főnökkel.*” (I.15/35.o.) Szülés után hamar visszament dolgozni. „*Lett vagy két éves a lány, ment bölcsődébe.*” (I.15/35.o.) Az ismételt gyesekeket leszámítva ő is a Fűrészüzemben maradt annak 1996-os bezárásáig. A munkanélküli segély után gyetre kényszerült, de utána takarítónőként elhelyezkedett. Jelenleg a „*Leoniba dolgozik, utána meg megyen ide takarítani, én meg a Fűrészüzemből megyek neki segíteni. Akkor ketten kitakarítunk, hogy legyen egy kis plusz pénz.*” (I.15/43.o.)

A házaspár a fizetés mellett mindig rendelkezett plusz keresettel. A férj kezdetben elment „*kőműves mellé szombat-vasárnap.*” (I.15/38.o.) Szüleitől eltanulta az állattartást is. „*Itten vót két anyadisznó, ló, pulyka, liba csirke. Vót húsom is.*” (I.15/38.o.) Azt vallja, hogy „*a jó munkást felkeresik. Ők gyöttek értem, hogy most van munka. Elmentem szabadságra egy-két hetet, meg vót sumák munka is, hogy elmentem táppénzre.*” (I.15/38.o.) Hivatalos munkája mellett tudott fusizni. „*Kerítéselemeket gyártottam, eladogattam, na. Megengedték, hogy használjam a gépet. Fizettem 300 forintot, villanyszámlát, oszt jó van.*” (I.15/38.o.) Gyárt csirkeólakat is a környékbelieknek, és raklapokat készít eladásra.

Az évek során fokozatosan berendezkedtek. Úgy látja, „*hát nekem már megvan minden. Egy jobb kocsira vágytam, már az is le van cserélve.*” (I.15/39.o.) Mondja, hogy szülei „*eligazítottak, hogy mit hogy kéne csinálni, segítettek ebbe’.*” (I.15/45.o.) Kollégáiról is azt gondolja, hogy „*mint embert segítettek munkahelyemen, meg ők is javasolták, hogy most ezt így csináld meg, ez így jobb. Felvilágosítottak dolgokra.*” (I.15/45.o.)



A közvetlen szomszédságban élnek testvérei. Ünnepekkor „összeverődik a család, nem mind, csak akik itt vagyunk. Meg köszönetni én át szoktam menni, de viszont ők utána. Szomszédokhoz is átmegyek.”(I.15/46.o.)

A házaspár gyerekei 1984-1990 között háromévente születtek. Az idősebb lány szakmunkásképzőt végzett, a fiú jelenleg szobafestő-mázolónak tanul. Az apa azt mondja, hogy „én egynek se mondtam, hogy mi legyen, amihez kedvük van. Amihez nincs kedvük, hiába. Ha nincs kedvük semmihez, akkor nincs. Nem üthetem agyon őket, nem kényszeríthetem, érted?!”(I.15/42.o.)

#### KONCSIK MARGIT (KONCSIK HAD)

Az apa, Koncsik Kálmán (1915-1950) Jáger Erzsébet és Koncsik Bertalan elsőszülött fia. Házassága után a Jáger portán a nagycsaládba olvadtak be. Gyerekei itt növekedtek fel, majd innen indult útjuk a város felé. A negyedik gyermek, Koncsik Margit azonban visszatért a faluba, így őt választottuk ki a *Csebokszári lakótelepre költöző-rokonság közelébe visszatérő csoport* illusztrálására.

Koncsik Margit (1946-) azt meséli, hogy apja halála után „olyan gyerekkorunk vót, hogy ettiünk is, meg nem is.”(I.14/1.o.) Nyolcévesen kezdte az iskolát. „Évvesztes voltam. Mulasztás is vót, hát anyámnak nemcsak arra vót gondja.”(I.14/14.o.) Nem kedvelték a tanulást, „úgyhogy anyánk elment dolgozni, mi mentiünk a patakra iskola helyett, egymást felbiztattuk.”(I.14/14.o.)

12-13 évesen dolgozni járt a csemetésbe, mert „muszáj vót dolgozni, mert akkor nem jártam ruhába, anyámnak a pénzi nem volt elég.”(I.14/18.o.) A nagycsaládban is befogták. Például, amikor nagynénje „elment a Fűrészüzembe dolgozni, az ő kölykére kellett vigyázni.”(I.14/2.o.) Édesanyjától sokat kapott, „ha valamit rosszat tettiünk, tört egy vesszőt és azzal. Az még rosszabb vót, mint a fakanál!”(I.14/11.o.) Serdülőkorában „féltettek engem, mert nagy növésű vótam. Féltettek, hogy nem-e rosszat csinálok.”(I.14/3.o.) Édesanyja és nagymama elüldözte mellőle a fiúkat, de egyszer csak elege lett, és 1963-ban megszökött Burai Vilmosmal. De „nem szerettem én őt, csak tetszett. Úgy gyöttem vóna vissza kézzel-lábbal, oszt már nem lehetett, anyám nem engedett. Azt mondta, amilyen rózsát szakítottál, olyat szagoljál!”(I.14/20-21.o.)

Férje, *Burai Vilmos (1944-2001)* hevesi származású, bátyja feleségének családjához tartozott, és egy rokonlátogatás során ismerkedtek meg. Szökni csak Hevesre tudtak a

fiú szüleihez, ahol pár hónapig éltek. A családban csak megtűrt menyecske lett. „Dolgoztam, mint az állat ott is, az anyósom olyan vót, hogy nem vettek még egy darab rongyot se, hiába adtuk oda a sok pénzt. Elszedte tőle az apósom kártyázni a pénzt.”(I.14/23.o.) A fiatal férj is „szeretett élni, discoba járni, ilyen bálok vótak még akkor. Nem akartam én már vele se élni, ezzel az emberrel.”(I.14/25.o.) Margit fogta magát, és hazaköltözött kislányával. Férje nemsokára követte, majd 1965-ben házasságot is kötöttek. Margit mondja, hogy „én nem akartam, hát minek esküdjünk meg, úgyis a neveden vannak a gyerekek! Úgy, ahogy vótam itthon, úgy hozott el a tanácsházára esküdni.”(I.14/28.o.)

Édesanyja kisháza egyre szűkösebb lett, ezért 1968-69 táján. „csináltunk kintre egy házat, a tetőre, egy szoba-konyhát. Az öreg Bacso Jóska 600 Ft-ért húzta fel a kis szobát, már akkorában nagy vót az a pénz.”(I.14/31.o.) Pár évvel később lakásigénylést adtak be húga rábeszélésére, és „begyött velem Ica, megcsinálta a papírokat, kitöltötte. Na de hát, tudja hány évre kaptuk meg?! Tíz évre, tíz évre!”(I.14/32.o.) Közben még két gyermekük született, így hatgyermekes családként várakoztak. „Egyszer gyött egy papír, hogy menjünk, nézzük meg a lakást. Földszinti vót, egy szobás lakás lett vóna. Bementem másnap, azt mondtam, egy szobás lakásba hova vigyek hat gyereket?!”(I.14/37.o.) Másfél év múlva „kaptam szükséglakást. Azt mondták, ha azt se fogadom el, akkor nem tudnak segíteni rajtam. Hát mondom, jó lesz ez. Óh! Betettem a gyerekeket mindjárt, belevágtam a fürdőkádba. (nevet)”(I.14/37.o.)

Az 1990-es évek elején már „nagyon sok vót a gáz, meg a vízdíj is vót, a lakbér, a szemetdíj, nem bírtam fizetni utólag. Ő (férje) rokkantnyugdíjas lett.”(I.14/38.o.) 1994-ben „vót egy ismerős, aki felajánlotta, hogy vesz nekünk házat itt Felnémeten, adjuk oda neki azt a lakást, olyan, mintha cserélnénk.”(I.14/38.o.) A közös udvarban lévő ház „szerte-széjjel vót repedezve, olyan roncs vót. Azt mondta az öreg, ne törődj vele, még én felbírom a két kezem, ez rendben lesz.”(I.14/38.o.) Rendbe tették, a vizet is bevezették, de fürdőszoba és angol vécé hiányában meg sem közelíti az előző lakás színvonalát.

Burai Vilmos Hevesen csak napszámosként dolgozott. Amikor 1964-ben Felnémetre kerültek, „elment a Fűrészüzembe, rögtön föl is vették. Nagyon jó munkaerő vót amúgy, nagyon szeretett dolgozni.”(I.14/27.o.) A fizetés mellett „szombat-vasárnap, ha így szóltak neki, ő olyan szívest-örömetst elment. Meg kőművesek mellé. Vagy ásni, pláne ilyen tavaszi viszonylatban.”(I.14/32.o.) A lakótelepen már váltogatta munkahelyeit,

*„dolgozott ő a Nyomdában, a Berván, akkor az ilyen kábellefektetőknél. Tudta már az ilyen helyeket, ahol többet fizetett, odament. Na, de sokáig vót a Fűrészüzemben, tán vagy 18 évig.”(I.14/30.o.) Alig múlt negyvenéves, mikor „kisebb agyvérzést kapott. Levót egy kicsit bénulva a karja. 85-ben rokkant le, együtt intéztük azt neki.”(I.14/38.o.)* Fiatalon, 56 évesen halt meg.

A telepen hamar befogadták, *„nagyon jó barátja vót az öreg Bacso Jóska is, szeretett ott egy pár olyan idősebb embereket, mert ment nekik segíteni, ő is visszasegítette.”(I.14/32.o.)* Másokkal is szívesen cimboráskodott, mert *„annyi magyar barátja vót. Én egyet nem tudnék névről megmondani, de őt az egész falu ismerte.”(I.14/30.o.)*

Koncsik Margit, mikor serdültek a gyerekek, a Fűrészüzembe állt el dolgozni, ahol másfél évet töltött. Utána a *„Dohánygyárban is dolgoztam egy hónapot (nevet), nem sokat. Állandó éjszakára, oszt ki tudott a gyerekektől? Oszta nem engedett az öreg. Inkább egyszer együnk egy nap, de nekem nem teszed tönkre magad.”(I.14/41.o.)* A lakótelepen ismét elhelyezkedett. *„Kívót írva az (iskola)ajtóra, hogy takarítót veszünk fel. Bementem, rám nézett az igazgató, aszongya, úgy gondolja, hogy el tudná végezni ezt a munkát? Mondom, miért ne tudnám?! Nem vagyok én nyomorék!”(I.14/43.o.)* Eleinte azt érezte, hogy *„állandóan azt nézték, hogy én mit csinálok, nem-e elteszek valamit, mivel hogy cigány vótam, hogy nagyon féltek.”(I.14/43.o.)* Aztán mégis jól érezte itt magát. *„Vót a barátnőim, magyarokkal dolgoztam, csak én vótam egyedül magam cigány.”(I.14/2.o.)* Tizenhárom év után azonban beteg lett, és rokkantnyugdíjazták. *„A sósavtól kaptam én. Befulladtam tőle, és küldtek Mátraházára.”(I.14/41.o.)*

Margitnak 1964-1977 között hat gyermeke született, de *„mindig azt mondtam, hogy soha nem kell egy gyerek se. És mégis lett annyi, mint a hajam szála (nevet). Mert nem engedte elvetetni soha.”(I.14/12.o.)* Ennek ellenére *„kettőt vetettem el, a többi mind elment, letettem. Kettő meghalt szülés után, mert koraszülöttek voltak.”(I.14/12.o.)*

A házban állandó a jövés-menés, hol az egyik, hol a másik gyermeke húzódik meg nála. Azt mondja, *„magam úgy se vóna jó egyedül. Mit csinálok én evvel a házzal egyedül?”(I.14/22.o.)* Rokkantnyugdíjából nehezen él. *„Mire mindent kifizetek, akkor visszakérhetem fel a kölcsönt. Már az arany fülbevalómat is leadtam, a gyűrűmeimet is, kiváltani már nem tudom.”(I.14/40.o.)* Az a véleménye, hogy *„nincsen szegénység a*

*ruhából, mert megveszi az ember 20-30 forintért is, már az utcán meglássák, úgy gondolják, óh, jó fel van öltözve, ennek ki tudja mennyi pénze van. Közben meg a gyomor korog (nevet).”(I.14/40.o.)*

#### LÓLÉ ISTVÁN (JOSA HAD)

A harmadik generáció során az édesanyjával, Barkóczi Piroskával már megismerkedtünk, mint a telepen maradók egyikével. Gyerekei viszont az 1970-es években a Csebokszári lakótelepen bérlakáshoz jutottak, de csak pár évig maradtak ott. Fia azok közé tartozik, akik a *Csebokszári lakótelepről a cigánytelepre költöztek vissza*.

*Lólé István (1946-)* az 1950-es években 3 osztályt végzett, az iskola helyett inkább segített a fa- és mészhordásban, majd édesanyjával beállt a Fűrészüzembe. Korán házasodott, de első házassága zátonyra futott, kislányát pedig Piri mama nevelte fel. Második felesége *Csík Margit (1955-)*, kömlői származású. Az apa kubikosként két-háromhetente járt haza, az anya falusi napszámos munkákból szerzett élelmet a hat gyermeknek, a nagyobb lányok pedig a kisebbekre vigyáztak. Így Margit csak öt osztályig jutott el, mert a tanárok azt *„mondták, hogy maradjunk otthon, mert a gyerekek velünk voltak (az iskolában). Volt három kisebb, akire vigyázni kellett.”* (I.33/2.o.)

István Kömlőn járt, amikor megakadt a szeme a tizenöt éves Margiton. *„Eljött oda a nővérehez 1970. november 20-án, akkor vitt el engem.”*(I.33/9.o.) Öt év múlva házasodtak össze, *„hogy az uramnak a nevin legyen a kórházba a baba, ne az enyémen mert a többen úgy volt, hogy mikor hazajöttem a kórházból, az anyakönyvinél könyveztettük mán az ő nevire.”*(I.33/15.o.) A házaspárnak öt fia, István (1971), József (1972), Róbert (1974), Csaba (1975), Péter (1981), született, ami már a telepen is soknak számított. Margit meg is jegyzi, hogy *„engem is megszólalt, hogy öt gyerek vót, de én olyan szépen felneveltem mind az ötöt.”*(I.33/30.o.)

Amikor Margit menyecskének a telepre jött, anyósánál laktak; *„volt hátul egy szoba, konyha. Hátul, külön. Utána építkezünk lentebb.”*(I.33/10.o.) Szomszédok, rokonok segítségével *„mire megszületett a fiam, akkorára mán kész volt. Kettő (szoba) meg konyha, veranda, ilyen kis kiugró előtér.”*(I. 33/12. o.)

István már régóta a Fűrészüzemben dolgozott, és bár még pár hónapos első gyermekük, Margitot is odavitte. Erre úgy emlékszik vissza, hogy *„72-ben, mikor odamentem, hát*

*nem volt gépesítve semmi, csak gép volt, amin vágták a fát, az alagsorból a fűrészport a csúszda alól hordtuk kifelé.”(I.33/16.o.) Újabb terhességei miatt azonban mindig megszakadt munkaviszonya, ezért „csak a legkisebbel voltam gyesen három évig, mer’ a legkisebb már 7 évre lett.”(I.33/11.o.) A fizetésből „jól megéltünk, még raktam is le belőle.”(I.33/16.o.) Spórolásként „mindig vettünk malacot, csirkét, télen mindig összeraktuk, tavaszon meg mindig abból volt. Mindig volt hat-hét malacunk, csirkénk, liba, kacsa.”(I.33/16.o.) Ennek ellenére szűkösen éltek, és Margit megjegyzi, hogy „azt a gyermekvédelmit se kaptam. Mert csak annak adtak, aki az urát eláztatta, hogy üti-vágja, meg nem adnak enni. Azt mondta nekem Bolykiné, hogy hát írjam le eztet. Nem írom! Az a keserves pénz nem kell kenyérre, mert az én uram jó ember, dolgozik, és eltarcsa a családját, csak kevés.”(I.33/29.o.)*

Munkabeosztásukat a gyerekek felügyeletéhez igazították. „Váltóműszakba jártunk. Ő motorral, én biciklivel. Addig elaltattuk őket.”(I.33/11.o.) Óvodára nem költöztek, de „mind járt előkészítőbe, akkor az volt. Oda kellett hordani.”(I.33/11.o.) A fiúk az iskolával nehezen birkóztak meg. „Kettő végezte el a nyolcat, a többi csak hatot-hetet. Megbuktak, aztán meg túl lettek. Segítettem volna én, de nem tudtam. Hogy tudtam vóna már segíteni?!”(I.33/12.o.) A legidősebbet felvették ugyan a szakmunkásképzőbe, de nem ment továbbtanulni. „87-ben elballagott, június 13-án, 17-én meg már ment dolgozni a Fűrészüzembe.”(I.33/12.o.) A fiúk nem is szerették az iskolát, „inkább dolgozni akartak, azt akartak.”(I.33/12-13.o.) A serdülő fiúk otthon egyre kevesebb időt töltöttek. Édesanyjuk meséli, hogy „egész héten papíron közlekedtem velök. Mer’ mikor mentem dolgozni aludtak, mikor meg hazajöttem, meg már mindjárt este lett.”(I.33/13.o.)

A Lólé család mellett a kömlői rokonságra szintén számíhattak, mert Margit öccse és egyik unokatestvére is a telepre házasodott. Gyakran jártak haza is, főként „búcsúra Kömlőre, vagy ünnepre, vagy hétköznap, voltak ilyen zenészek. Meg bálba is.”(I.33/17.o.)

Az 1970-es évek végén költözhetek a Csebokszári lakótelepre. Margit szerint ez annyiból volt jó, „hogy ott víz volt, de másképp nem volt jobb. Nem lehet azt kibírni, azt a bezártságot. Nem tudtunk ott jószágot sem nevelni, semmit. Nem jó volt.”(I.33/18.o.) Ideszületett az ötödik fiú, az apa itt kapott szívinfarktust, összességében jobb lakásban éltek, de rosszabbul. Nem volt választás, „leadtuk, akkor 240 ezer forintot kaptunk érte. Mert itt nekünk mindenünk megvót, malac, motorja vót neki, Simson motor, mindenünk.”(I.33/30.o.) Ezután Margit szülőfalujára esett a választásuk, és „Kömlőn



*vettem egy házat, hogy hátha falun meg tudunk maradni, de nagyon gyönyörű házat vettem 150 ezer forintért. Víz bent vót az udvaron, már vezetettük is vóna befele, szépen megcsináltuk.”(I.33/31.o.)* Pár hónap múlva felismerték, hogy rosszul döntöttek, mert *„dolgozni nem bírtam elmenni. Az uram két hónapig járkált munka után. Na most nekem otthon vót az öt gyerek, a hét malac, az égada világon minden.”(I.33/31.o.)* Amilyen gyorsan csak lehetett eljöttek. *„Azt a házat eladtuk 140 ezerért, pedig szépen megcsináltattam, és nem kaptam annyit érte.”(I.33/31.o.)* Visszatértek a felnémeti Cigánysorra, ahol házat vásároltak. *„Építettünk hozzá, a folyosót, akkor egy szobát, konyhát, főzőfülkét, meg a spejzt, de fürdőszoba lett volna, mert kicsempéztük, de nem lett víz.”(I.33/31.o.)*

A hazaköltözés után, 1985-86 körül életük visszarendeződött. Lólé István visszakerült a Fűrészüzembe, és ott dolgozott az üzem felszámolásáig, majd 67 százalékos rokkantságot kapott, de ezt később *„levették 50-re.”(I.33/28.o.)* *„De félünk fellebbezni is, mert azt is elveszik.”(I.33/34.o.)* Margit a kórházban talált magának könnyebb munkát, ahol *„a szülészeten is dolgoztam, meg utána gépitakarító voltam. Innen vagyok leszázalékolva. A szívemmel is, meg a torkomra is műtöttek, meg sok minden. Vagyok olyan asztmás, hogy ilyen szatyor gyógyszerem van e.”(I.33/18.o.)* Ennek ellenére Margit hat órában takarít a kórházban, István alkalmi munkákat vállal építkezéseken, szüretkor, itt-ott, ahol talál valamit. A nagyobb gondot mindig a tél okozza, mert *„télien a fába bele vagyok bolondulva. Tavaly elmentem az urammal, oszt elkaptak, gallyat szedni, az életbe se csináltam eztet.”(I.33/28.o.)*

Az öt fiú már családot alapított, de Margit nem engedte őket messzire. *„Mind itt van körülöttem. Az összes.”(I.33/19.o.)* Menyeit is ellátja jó tanácsokkal, *„én megmondtam nekik, mikor idekerültek, hogy én nem szeretném, ha valakinek beszélgetnétek, mer’ ha visszahallom, akkor nagyon rossz lesz. A szemembe mondjátok meg!”(I.33/19.o.)* Margit a családi szabály betartását szigorúan ellenőrzi: *„Ha valakinek van, adjon a másiknak, ha nekem van, én biztos, hogy adok, ha nekik van valamijük, ők is adnak. Nem menünk, hogy valahonnan kérjünk. Mer’ attól, hogy cigányok vagyunk, ezt nem lehet. Nem szoktam, de ők is így tanítottam meg nekik.” (I.33/20.o.)*



## PUSOMAI ÉVA (BACSÓ HAD)

Az apa, Pusomai Antal életét a telepi közösség és a Fűrészüzem határozta meg. A falu határát legfeljebb csak akkor lépte át, amikor az egri piacra gombát ment árulni. Lánya ezzel ellentétben azok közé tartozik, akik a *Csebokszári lakótelepről a rokonság közelébe tértek vissza. De ellentétben Koncsik Margittal, a költözködés következtében helyzetük nem romlott, hanem fokozatosan javult.*

Pusomai Éva (1953-) rövid iskolai pályafutásához rossz emlékek tapadnak. „*A Kleisz tanító, óh, az engem mindig elvert, mert mindennap elkéstem az iskolából. Mindig kellett tartanom a körmöst, a körmöm (mutatja).*”(I.57/6.o.) Többször ismételt osztályt, „*mert nagyon sokat anyukámnak menni kellett segíteni. Másodikba jártam, és másodiktól maradtam ki.*”(I.57/6.o.) Ezután a telepi gyerekek köréből ki sem mozdult. „*Én még Egerben se voltam, pedig 16 éves voltam. Nem. Nem.*”(I.57/10.o.) Férjét úgy ismerte meg, hogy „*jött egy pár egri fiú. Nem azt mondom, hogy szerelmes lettem egy látásra (nevet), de nagyon szimpatikus fiú volt.*”(I.57/9-10.o.) Az első randevú után „*mondta nekem, hogy maradjak vele. Majd ő elvesz engem feleségül. Mondom, ilyen hamar? Ilyen hamar.*”(I.57/10.o.) Gyámhatósági engedéllyel pár hónap múlva, „*mire betöltöttem a 16 évet, megesküdünk. És a jött a kisfiam.*”(I.57/10.o.)

Férje, *Puporka Béla* (1951-) és családja 1963-ban költözött a szalaparti cigánysorra Egerbaktárról. Hat osztályt végzett a Cifra hástyai iskolában, de később befejezte „*nagy nehezen esti iskolán.*”(I.57/21.o.) Tervei is voltak, „*szerettem volna földrajzot és testnevelést tanítani iskolába, ehhez a két dologhoz nagyon értettem.*”(I.57/16.o.)

A fiatal pár a szöktetés után Béla szüleinél élt, de „*mire a kisfiam megszületett, nekünk különálló házunk lett a Rudivárba’.*”(I.57/10.o.) Hét-nyolc évet éltek itt, majd a Csebokszári lakótelepre költöztek 1977-ben. „*Mert beadtuk a lakásigénylést, már Évike kétéves volt, mikor a Kallómalomba elmentünk lakni.*”(I.57/11.o.) Az 1980-as évek közepén, amikor megindul a felnémeti kertvárosrész fejlesztése, leadják lakásukat, és építkezésbe fognak. A házat „*másfél év alatt, vagy két év alatt befejeztük. De úgy levolt terhelve a fizetésünk, hogy ne árverezzék el tőlünk, mink eladtuk.*”(I.57/11.o.) Visszaköltöztek a Csebokszári lakótelepre, de „*mondtam, hogy kezdjünk bele még egyszer, mert én itt nem maradok.*”(I.57/11.o.) Hét-nyolc év elteltével „*ezt a lakást meg azért adtuk el, hogy a fiam hazajött. Ez a telek megvolt, mert ezt ő vette. Akkor*

*mondtam, jó van, eladjuk mi a lakást, és építünk ide egy lakást, hogy neki is legyen, meg nekünk is legyen.”(I.57/12.o.)* Ismét a felnémeti kertvárosban, a teleptől tízpercnyi járásra alakították ki otthonukat. Az igényesen berendezett ház fenntartása magas költségekkel jár, ezért *„most valahogy megint ki van a család borulva.”(I.57/12.o.)* A pénzügyi gondok miatt a házat két-három éve árulják, de még nem kelt el.

Éva első munkahelye a Vas- és Fémipari Szövetkezet, ahová Béla ajánlotta be. *„Ugye én gyerek, el se tudtam képzelni, hogy mi az a munka. Osztt megláttam a nagy présgépeket, éreztem, hogy a talpam alatt folyik a víz. Úgy megijedtem.”(I.57/10-11.o.)* De *„fölvettek, két műszakban jártunk dolgozni. Én 69. november 13.-tól 17 évet voltam ott, onnét voltam a három gyerekkel gyesen.”(I.57/11.o.)* Ezt követően főállású anyaként gyetben részesült, jelenleg 67 százalékos rokkant.

Puporka Béla a Vas- és Fémipari Szövetkezetnél kezdte a munkát, ahol tanulni is szeretett volna, de *„mindig csak hitegették, hogy beiskolázzák, de abból nem lett semmi.”(I.57/11.o.)* Ezért fogta magát, és elment *„a Volánhoz. Elvégezte a gépkocsi vezetői, teher, személy tanfolyamot a Volánon keresztül.”(I.57/11.o.)* Ez a munkahely a gyarapodás lehetőségét biztosította számukra, de *„vigyázni kellett arra, hogy még a felét se kövessem el annak a hibának, mint a másik, mert ha elkövettem, engem rögtön megbüntettek, vagy fegyelmeztek.”(I.57/16.o.)* Béla meséli, hogy a Volánon belül *„mindig olyan helyre mentem dolgozni, ahol majdnem mindig többet tudtam keresni az átlagnál.”(I.57/28.o.)* Például *„mikor a lakosságnak hordtam a tüzelőt, az egész hónapi borraivalóból vettünk egy hűtőt. Vettünk porszívót, tudott a feleségem öltözni, gyerekeim.”(I.57/28.o.)* Kezdetekben nem volt könnyű dolga, mert *„hát nekem olyan autót adtak általában, amit legtöbbször javítani kellett.”(I.57/28.o.)* Megtapasztalta cigányként, hogy *„arra mindig vigyázni kellett, ha csak egy picit is másképp viselkedett, vagy nem oda figyelt, akkor rögtön a szemére vetették.”(I.57/15.o.)* Az utóbbi években helyközi és helyi járaton dolgozott, majd korengedménnyel nyugdíjba vonult.

A Puporka családban 1970-1987 között hat gyermek született. Az apa mondja, hogy *„csak azt tudtuk, hogy mink nem úgy fogjuk nevelni a gyerekeket, ahogy minket neveltek. De hogy vót valami elképzelésünk, hogy hogy kéne nevelni!? De el kellett volna a segítség!”(I.57/33.o.)* A nagyobbak csak nyolc általánost végeztek, pedig az apa *„azt szerettem volna, hogy a gyerekek legalább nem is egy, hanem több, egy-két szakmájuk legyen, hogy jobban megtudják állni a helyüket. Hát, erre nem nagyon volt*

*időnk.”(I.57/24.o.)* Az első fiú apja nyomdokában jár, hivatásos gépkocsivezetőként önálló vállalkozást indított. A két kisebbik lány jelenleg gimnáziumi tanuló, talán beteljesítik édesapjuk álmát.

#### CSÓKA SAROLTA (JOSA HAD)

A magyar nagymamával (Tengely Rozália) rendelkező apa, Csóka Sándor (1910-1966) integrálódó családban növekedett fel a falu szélén testvére, Csóka Irén szomszédságában. Gyerekeit is ebben a környezetben nevelte fel, akik közül Saroltát mutatjuk be. *Ő is abba a csoportba tartozik, amely a Csebokszári lakótelepről a rokonság közelébe tért vissza,* de nem Felnémetre, hanem Balaton községbe. További sajátossága, hogy egyéni élettragédiáján túllépve családja helyzetét képes volt stabilizálni.

Csóka Sarolta (1942-) hat osztályt végzett a felnémeti iskolában, mert *„asztmás voltam, nagyon sokat hiányoztam, és 14 évesen kimaradtam.”(I.53/7.o.)* Később az élet rákényszeríti az iskola befejezésére, mert *„a hetet meg a nyolcat ilyen esti iskolán jártam ki. Osztt mivel Szilvásváradon pavilonunk volt, ő (a férj) meg vásárokba járt, hogy én is vezessek. ’80-ban vizsgáztam.”(I.53/7.o.)* Iskolában körül vették a telep gyerekek, akik egyben harmad-unokatestvérei és barátai voltak, különösen a két Barkóczi lánnyal állt jó barátságban. A szomszéd lakásban élő nagynénjéhez is erősen kötődött; *„én nagyon jóba voltam Irén nénémmel, én úgy szerettem, mint saját anyámat.”(I.53/8.o.)*

Az iskolában jól érezte magát, mert *„aki tiszta, aki akart tanulni, azt szerették a tanárok. De én is szerettem őket, mert én olyan csendes voltam inkább.”(I.53/9.o.)* Az iskola után dajkálta kisebb testvéreit, és a csemetében keresett némi pénzt. De az ültetés és a kapálás helyett gyakran cselédmunkát végzett, mert *„a főnökasszonyom mindig bevitt takarítani. Akkor főztem is, tálaltam, meg kitakarítottam a lakását. Megfizetett érte, mert mindig csomagolt mindent. Még a menyecskeruhát is ő adta nekem, ő volt a tanúm az esküvőmön.”(I.53/15.o.)*

1960-ban kötött házasságot *Puporka Bálint* (1942-), egri cigány fiatalemberrel. Úgy ismerkedett meg vele, hogy *„jártak ki az egri gyerekek. Hát kiszúrt engem. Nyolc hónapig udvarolt.”(I.53./10.o.)* A szülők mindkét oldalról elleneztek a házasságot, *„mert hát az apósomnak az rosszul esett, hogy az ő feleségének a testvérének a lánya*

vagyok. *Meg az én anyám se (akarta).*”(I.53/11.o.) Mivel a fiatalok szökéssel fenyegetőztek, a szülők beleegyeztek a házasságba, és nagy lakodalomra került sor. *„Két zenekar húzta utánunk, gyalog mentünk a templomba!”* (I.53/10.o.)

A *Puporka család* a két világháború között került a szalaparti cigánysorra Egerbaktáról. A nyolcgyermekes családot az apa vándorbádogosként, köszörűsként tartotta el. Az 1960-as évek elején azonban már az egri Lakatosárugyárban segédmunkás, mellette dudákat, similabdákat készítettek, és árulták hétvégén. A fiatalok házasságkötésekor már egy tanácsi szükséglakásban éltek. A fiatal pár itt kapott helyet, és itt született meg három fiúgyermekük 1961-ben, 1963-ban és 1966-ban. Életük nem volt felhőtlen, a fiatalasszony ingázott Felnémet és Eger között a gyerekekkel. Meséli, hogy *„többet voltam otthon, mint náluk. Nem szerettek. És azt észre veszi az ember.”*(I.53/11.o.)

Életükben jelentős változást hozott, amikor a Csebokszári lakótelepen 1973-ban lakáshoz jutottak. *„Jött a tanácstól egy papír, hogy adjunk be lakásigénylést, és kapunk lakást a Csebokszáriban, két és fél szobát a Cifrakapuban kaptunk.”*(I.53/11.o.) A beköltözéshez unokatestvérétől, Nagy Klárától kért kölcsön, nehogy szegényben maradjon a szomszédok előtt. *„Mindjárt adott, húszezerért olyan bútort vettem! Ülőgarnitúra, 12 személyes szobaasztal volt, akkor dohányzóasztal, két fotel.”*(I.53/11.o.) A cigány családot az igyekezet ellenére sem fogadták lelkesen a szomszédok. *„Ó, nagyon-nagyon céció volt ott! Mi voltunk csak abba a lépcsőházban cigányok, a kilencediken. Oszkó mikor elmentem a piacra, hát a három fiú otthon volt. A házmester felment, oszt a gyerekekre veszekedett, elmondta mindennek, hogy nem a putriba vagytok, meg így, meg úgy.”*(I.53/33.o.) A szomszédok molesztálásának nem engedtek, visszaszóltak nekik, *„hogy cigányok vagyunk, azért vagytok ránk szállva! A kurva isten basszon meg bennetek, mondom, nem vagytok tük különbe! Én sem érzem magam rosszabbnak, mint tük!”*(I.53/34.o.) De fiaira nagyon ügyelt; *„letérdepeltettem őket, én nagyon szigorú voltam hozzájuk. Én megvertem őket.”*(I.53/25.o.)

A lakás a „beilleszkedés” jutalmaként szolgált, hiszen mindketten már hosszú évek óta dolgoztak. Puporka Bálint 15-16 évesen az építőiparban kőművesként és ácsként kezdett, majd az 1960-as évek elején a Lakatosárugyárban helyezkedett el segédmunkásként apja mellett. Felesége, Sára is próbálkozott itt a kicsik mellett. *„Úgy vállaltam, hogy otthon legyek velük mindig, inkább éjszakára mentem, de nem bírtam tőlük pihenni. Otthagytam.”*(I.53/15.o.) Amikor a gyerekek iskolába kerültek, a

Gyermekvárosban lett takarító, és az igazgató férjét is odavette karbantartó-fűtőnek. De nem sokáig dolgoznak együtt, mert Sára elment innen. Az új lakásba való költözés után a gyerekek iskolát váltottak, Sára itt talált magának takarítói állást. Hét évet töltött itt, majd a lakótelep egyik bölcsődéjében mosónő-vasalónőként dolgozott férje balesetéig.

Az 1970-es évek vége felé a magánkereskedői tevékenységbe fogtak, amely sokat lendített megélhetésükön. Mesélik, hogy *„mi vattacukorral kezdtük. Először a ház előtt a Csebokszáriban, a téren. Jöttek a gyerekek, utána meg már mentünk falura, ott is árultunk.”*(I.53/14.o.) Az ötlet onnan jött, hogy *„jártunk búcsúkra ide-oda, oszt beszéltek a férjemmel, mert a férjem olyan talpraesett volt, olyan akaró.”*(I.53/14.o.) A gépet rokonai alapon hozták össze. *„A keresztapámnak a fia adta a tengelyt is, a gépet azt én csináltam, vettem hozzá olyan kis motort, akkuról ment, és a tálat meg én csináltam alumíniumból.”*(I.53/19.o.) Később más édességekkel bővítették kínálatukat, majd megtanulták ezek készítését is. *„Hatvan mellett, cukros, először ötőle vettük a cukrot. Ötőle vettem nyulat, pipát, kakast, móglyát, és megmondta, hogy hogy kell csinálni. A kókuszt szintén ő mondta meg, hogy hogy kell, és én javítottam rajta.”*(I.53/19.o.)

Az üzlet nagyon szépen belendült, 1980-ban a Szalajkavölgy bejáratánál már pavilont vásároltak, ahol széles árukészlettel várták a turistákat. *„Utána férjem már leszámolt, én meg maradtam akkor a bölcsödébe kilenc évig. Hanem olyan jó főnököm volt! Hogy még ki is vitt árulni! Fogta, Trabantja volt, oszt kivitt. Jó van, megfizettem a benzint, meg csomagoltam is neki cukorkát.”*(I.53/14.o.) Közben tanulni is kellett. Bálint meséli, hogy *„nemcsak cukrot árultam, hanem ruhát is, cipőt, mert Miskolcon letettem a kereskedői vizsgát.”*(I.53/22.o.) Sára és a gyerekek a pavilonban árultak. *„Én oda beültem, meg dolgoztam is mellette, a férjem meg vásárokra járt.”*(I.53/14.o.)

Egy vásár alkalmával Hevesen Bálintot *„1989-ben ütötték le, egy évig táppénzen volt, '90-ig. A pavilon ára ráment az orvosokra, meg a bíróság, mert ügyvédet kellett fogadni, és koponyarepedése, agyzúzódása volt. Visszamaradandó károsodása van. Fektetnem kellett, ápolnom kellett, minden. Negyven százalékra kidobta (az orvos). Utána azt mondtam, hogy megbolondulok. Dolgozni nem tudott, az ápolásit elvették tőlem, nem tudtam hova lenni.”*(I.53/12.o.)

1991-ben visszament a bölcsödébe, de megélhetésükhöz lépcsőházi takarítást is kellett vállalnia. Ez sem volt elegendő, kezdtek eladósodni, *„a lakást nem tudtuk fizetni. Gyülemlett, gyülemlett, és el kellett adni, mert akkor kilakoltattak volna.”*(I.53/12.o.)

Közben Sára szintén beteg lett 1995-ben, majd 1996-ban 50 százalékos rokkantságot állapítottak meg nála, végül 1999-ben 57 évesen öregségi nyugdíjba ment. A munkát nem hagyta abba, hatórás takarítóként dolgozik egy egri varrodában, így szűkösen, de megélnék férjével.

1996-ban költöztek ki Balatonba, ahol már testvérei várták. A lakásért kapott pénzből háromszobás házat vásárolt, amit fel is újítottak, de ezt *„el kellett adni, mert a gyerekeim azt mondták, hogy messze vagyunk. A bolond eszemmel eladtam! Utána szétadtam nekik a pénzt, oszt földönfutó lettem.”*(I.53/12.o.) Költözhetek volna legidősebb fiúkhöz, de mégis Balatonban maradtak. Egy kis parasztházat vásároltak, amelyhez megint csak unokanővérétől kért pénzt. Jelenleg testvérei közelében él, de nem cigányok között. Házukat komfortosították, hogy napi életvitelük a megszokott módon folyhasson. Azt mondják, itt maradnak már, *„nem adom el semmiért, senkiért, nem érdekel a gyerekek se, álljon meg mindenki a saját lábán.”*(I.53/12.o.)

Az elsőszülött, *Puporka Bálint* (1961-) már gyerekkorában együtt árult szüleivel, és a nyolc osztály befejezése után is nekik segített. Az 1980-as években önállósította magát, és ráállt a kazettaárusításra. Az ebből származó jövedelemből ötszobás házat húzott fel Felsőtárkányban, és kispolgári szinten berendezkedett. A kazettaüzlet leáldozásával váltott, és egy régiségkereskedőnél helyezkedett el lakóhelyén, ahol jelenleg is *„dolgozik, csiszol. Mázol, felújítják a régi bútorokat. Viszi el, adják el.”* (I.53/25.o.) Két fia szakmunkásképzőt végzett, a felesége egy egri varrodában dolgozik. Pincér fia, akire a nagyszülők nagyon büszkék voltak, 2005 nyarán autóbalesetben meghalt.

A második gyerek, *Puporka Zsolt* (1963-) magasáramú elektro-lakatos szakmát szerzett, majd hivatásos gépkocsivezető lett. Jelenleg ebben a szakmájában dolgozik. Házasságában egy lánya született, teljesen integrált lakókörnyezetben él Eger déli részén.

A harmadik fiú, *Puporka Tibor* (1966-) első házasságából, amelyben egy fiú, egy lány született, kilépett. Ózdon él oláh cigány élettársával bizonytalan anyagi körülmények között. Szüleinek csalódást okozott, mert *„a három közül ő volt a legélelmesebb! Őneki mindig volt pénze, meg üzletelt. Most meg annyira le van égve, hogy olyan, mint a legutolsó cigány! Mikor idejön, szinte szégyellem, hogy ez nem az én fiam!?”*



## CSIKÓ CSALÁD (JÁGER HAD)

*Gregóczy Júlianna, Csikó Ferencné (1951-) Suha Lénárd feleségének, Turcsik Gizellának a testvére. Ezen a rokoni szálon kerültek be a telep közösségbe, tehát a beköltözők kislétszámú csoportját reprezentálják.*

Az édesanya, Csikó Emma (1916-1991) Rakacáról eljárt a „szomszéd faluba faluzni, vasporról. Kályhafényesítő a vasporr. Bekopogtattunk, beszóltunk, és akkor úgy kijöttek. Mennyiért adjátok? Amit tetszik adni, liszt, tojást, lekvárt, mindent.”(I.19/1.o.) Megemlíti, hogy „mindenkinek volt már ott villanya, csak nekünk nem.”(I.19/6.o.) Juli nem sokat járt iskolába. „Négy osztályt jártam, mert felmentettek, mert elmentem Miskolcra ide-oda dolgozni. Királykútra, meg jártam a szilvásba szilvát szedni.”(Nr.19/13.o.)

Juli 13 éves, amikor Felnémetre költöznek, mert „Gizinek akkor apró gyerekei vótak, oszt segíteni neki, mert így (mutatja az ujját, hogy egyedül) vót a nagyvilágban.”(I.19/22.o.) Biztos bevételük a gyerektartás volt. Emellett „jártam Gizával csemetébe anyukám, meg bengészni, meg szüretelni mindenféle, én is jártam Gizával szüretelni, gombát árulni is jártam a piacra.”(I.19/22.o.)

A telep gyerekei hamar befogadták. „Jártuk ide lefele pál-kata-péterezni, meg létrán szánkóztunk.”(I.19/21.o.) Udvarlói is akadtak bőven a telepen, de egy sem kellett neki, „mert amazt szerettem, a rakacci gyereket.”(I.19/21.o.)

Férjével, Csikó Józseffel „Miskolcra szöktünk el, a testvéréhez. 16 lettem volna. Az anyjám tiltották tőlem, mert én kókus lány voltam.”(I.19/22.o.) A szökés után mégis anyósával éltek, de Juli nem igazodott menyecske szerepéhez, és pénzt követelt férjétől, aki „fordult egyet, vitte az anyjának”(I.19/8.o.) Az anyós próbálta a renitens menyét megzabolázni. „Mindig megveretett, becsukta az ajtót, úgy ütetett engem. Na majd azt már én megsokallottam.”(I.19/2.o.) Végül úgy döntöttek az 1970-es évek végén, hogy Felnémetre költöznek. Férje a „Bervára járt dolgozni, egy 4 gyerekes anyával elment Pestre.”(I.19/2.o.) Juli így egyedül maradt beteg édesanyjával és három gyermekével. Nővéreék kisházának felébe költöztek. Mondja, hogy „az ura albérletet kért tőlem, nem hagyott a nővéremnek békét, hogy fizetni kell a testvérednek”(I.19/19.o.) A szomszédok nem örültek az idegen családnak. Az is előfordult, hogy „kihozatta vagy öt rendőrkocsit, avval a nagy nyomozó kutyával, hogy én elloptam tőle a hímzetes

terítőket.”(I.19/4.o.) A lakásigénylést is beadták, és „Csebokszárba megkaptuk vóna a lakást, de akkor hagyott itt az uram. Hát miből fizettem vóna?! Mikor munkahelyem se vót, azt se tudtam, hogy mi a munka!”(I.19/32.o.) Így maradtak a kisházban, mert „amikor megnyerték az ötöst, akkor tudtak házakat venni, úgy adták ezt ide nekünk.”(I.19/30.o.) A ház, amelyben jelenleg is élnek, még a telepi viszonyok között is a legrosszabbak közé tartozik.

Mikor férje elhagyta, a család egyetlen jövedelme a beteg nagymama nyugdíja. A gyámhatóság részéről Julira nagy nyomás nehezedett, hogy munkába álljon. „Bolykinéhez bementem, hát mindig azt mondta, hogy elveszi. Hát éntőlem nem, mert én is dolgoztam, szépen öltöztettem őket, amit tudtam megvettem nekik, abból a kis pénzből!”(I.19/35.o.) A gyerekekkel sok gond volt az iskolában, „mind a hárman buktak. Alfonznak is négy osztálya van, Ferinek is négy osztálya van.”(I.19/35.o.) „Sokszor vót az, hogy nem mentek az iskolába, oszt telefon gyött a munkahelyre. Én meg megijedtem, jaj, viszik már a gyerekeket! Úgy jöttem, mint löktetés.”(I.19/37.o.) A nevelési segély mellett a napközit is „elintézték nekem, hogy ingyenes legyen, akkor kaptam vásárlási utalványt, megkértem, tessék velem jönni tanár néni, válasszunk szép ruhákat a gyerekeknek.”(I.19/38.o.)

Munkahelyére unokaöccse protezsálta be. Első fizetéskor, „én leültem egy rekeszbe a Csiky Sándor úton, mert pályinkapalackozó vót, oszt én úgy sírtam, oszt néztem a pénzt.”(I.19/3.o.) A munkahelyen is akadtak nehézségei, mert a „főnökasszony, az engem mindig ki akart toloncolni, csak nem hagytam. Egyszer úgy sírtam, hogy engem el ne küldjön, mert mit adok a gyerekeknek enni?!”(I.19/31.o.)

Hét év után átment a Vas- és Fémipari Szövetkezethez, de itt csak egy hónapot maradt, „mert nem tudtam a géphöz, abba a bigyókat nem tudtam csinálgatni.”(I.19/31.o.) Az 1980-as évek végén „befúrkálóztam utoljára a Dohánygyárba is, takarítónő vótam öltözős takarítónő.”(I.19/31.o.) Leendő nászasszonya „szólt, és úgy mentem oda.”(I.19/35.o.) A gyárban gyorsan kitanulta a feketekereskedelmet. Meséli, hogy „nem vótam buta, láttam, hogy csinálják a magyar asszonyok is, mint hogy viszik ki Marlborokat, mindeneket, úh, mondom, hát akkor muszaj (hadar).”(I.19/64.o.) Összebarátkozott a portásokkal, „vittem neki vécepapírt, mosogatót, mosóport. Te leszel? Nem lesz váltás kettőkor? Biztosat mondjál, mert én sok Marlborot hozok ki!”(I.19/64.o.) A cigarettát eladta, meg a „tanárok járt ki, óh, de sok cigit adtam nekik,

*Szofit dobozostúl. Így adtam neki ajándékba.”(I.19/63.o.)* Az 1990-es évek elején a gyár privatizálása során sokadmagával elküldték.

A munkanélküli segély után jövedelempótlót kap, majd kiközzetítik a Városgondozási Kft.-hez közhasznú munkára. Itt is sok baja volt. *„Én ott egyáltalán nem bírtam se kocsira, se semmire felmenni, mikor fel kellett. Mindig avval az emberrel tettek össze. Azt mondtam, tegyenek már egyszer asszonnyal össze, hogy az embernek kedve legyen itt dolgozni. Nem!”(I.19/65.o.)* Nem sokáig volt itt, mert hamarosan kiderült tüdőbetegsége. Gyógykezelése után 50 százalékra vették, de fellebbezni nem mert, mert *„hova járkálok bíróságról-bíróságra?! Hol van nekem buszjegyekre pénzem, meg mindenre, abból a nyomorult 18 ezer forintból?!”(I.35/36.o.)*

A telepen senkihez sem fordulhatott, olykor rakacai unokatestvére segítette ki. *„Őtűle tudtam kérni, lisztet, ennivalót, kávé, cigiket. Mikor vót úgy pénze, pénzeket is, de azt is kamatra.”(I.19/41.o.)* Munkahelyén *„Annuska néni hozott nekem enni táskástúl, járt hozzám fel, nagyon jó barátom vót. Meg egy magyar asszony vót, ő nagyon sok ruhákat szok nekem adni.”(K.19/56.o.)* Később *„a vőmnek az anyja, ő segített, vót tyúkja, vigyél fel egyet, vágjál le, ha neki nem volt, én is adtam neki.”(I.19/60.o.)*

Jelenlegi pénze nagyon kevés, a villany is *„télén sokat kivót ránk kapcsolva.”(I.35/37.o.)* Kamatos pénzt már nem kap, informálisan sem jut munkához, mert hiába kéri az asszonyokat, hogy *„szóljatok már nekem is, hogy legyen egy kis ennivalóra pénzem. Óh, aszongya, nem kell már.”(I.19/58.o.)* Gyerekei támogatják, ha éppen van pénzüik, ha nincs, akkor nővérénél és unokaöccsénél jól lakhat. A telepiekéről az a vélekedése, *„hogy rosszak a családok, nem bánnák, ha éhen meghalnák is. Akkor se. Nem!”(I.19/11.o.)*

### 3. A TELEP ÉS KÖZÖSSÉGE

A 20. század első felében a telepi közösség primer szociális védelmet biztosított tagjai számára. Ténylegesen olyan mikrotársadalmi csoportként működött, amelyet a szolidaritás, a reciprok kapcsolatok rendszere tartott össze, és a leggyengébbek, az elszigetelődött családok számára is biztosított erőforrásokat. Elemzésünkben érzékelhető, hogy megindult egy lassú belső differenciálódás, amely elsősorban a külső erőforrások megszerzésének képességében nyilvánult meg. Erre a feladatra leginkább a Koncsik-Rostás család vált képessé, akik összeházasodással erősítették meg belső erőforrásaikat, és transzlétorként működtek a telepiek és a külső társadalom között.

A családok belső struktúrája alapvetően változatlan maradt. A közösség zártságát azonban nagymértékben oldotta, hogy a házasságok révén belépőket sikeresen integrálta, és rajtuk keresztül kapcsolatban állt a környező települések cigány közösségeivel.

A következőkben azt vesszük szemügyre, hogy a 20. század második felétől napjainkig milyen folyamatok zajlottak le a közösség életében, és ezeket miként befolyásolták a társadalomtörténeti események.

### 3.1. A Cigánysor

A 20. század első felében a telep külső képében, szerkezetében nem történt változás. A Csókák a telep szélén, a domb alján, magyarok szomszédságában laktak. A dombtetőn a Jágerház állt, amelyet Jáger Erzsébet - Koncsik Bertalan és Jáger Brigitta családja népesített be. Házukkal átellenben a testvérek és az unkatestvérek, vagyis a Rostások és a Purczik laktak. De a Csóka családból kiszakadó Barkócziak is itt találtak menedéket. Pusomai Borbála öröksége Pusomai Józsefnek és 6 gyermekének adott otthont. Magyar szegények szomszédságában tehát összesen 4 házban zsúfolódtak össze a cigány családok.

A háborút követő években, a 20. század második felében a Cigánysor nagysága, térszerkezete jelentősen módosult, és ezzel párhuzamosan a cigány családok térbeli szétszóródásának is tanúi lehetünk. Ez a folyamat és az eltelt 50-60 év három rövidebb szakaszra bontható; az 1940-50-es, az 1960-70-80-as, és az 1990-es évekre.

Annak ellenére, hogy legidősebb interjúalanyunk szerint azért nem laktak a II. világháború előtt cigányok a faluban, mert *„a faluba nem is szerettek mennyi a cigányok, csak így együbe, putriba,”*(I.5/15.o.) néhány évtized elteltével mégis megkezdődött a telep felbomlása és a telepiek szétköltözése.

#### A telep térbeli növekedése

Közvetlenül a háborút követő években a Cigánysor még mozdulatlan. Úgy tűnik, hogy a politikai és gazdasági rendszerváltozás megállt a telep határán. A régi megélhetési stratégiák még egyben tartották a nagycsaládokat és a telep lakosságát. A meglévőnek kellett osztozni, és *„akkor egy ilyen kisházban tizennégyen laktunk, már rá gondolni se*

jó.”(I.2/74.o.) Az 1950-es évek elején a fiatalok a zsúfoltság csökkentése érdekében a meglévő házakat toldozgatták, vagy kis szobákat húztak fel a telekhatáron belül, ahol „anyámék élvezték a portát, az ő házuk rajta vót. Én meg kijebb építettem tőlek.”(I/5/57.o.) Azok, akiknek így sem jutott hely, vándoroltak, hol itt laktak, hol pedig „többszörösen elmentünk mink oda laknyi (házastárs szüleihez), meg haza gyöttünk.”(I.1/27.o.) Ezek a hagyományos lakhatási formák nem hoztak változást sem a telep, sem a családok életében. Ezért a fiatal házaspárok új megoldást kerestek. „Bementünk a Tanácsházára, mondtuk neki, János bácsi, hát jó vóna építkezni, kimérni. Hát nem férünk, hát annyian vagyunk abban a kis konyhán, meg hát nyáron nagyon is padláson feküdtünk. Osztan építkeznénk!”(I.1/16.o.) A kérés meghallgatásra talált, és rövid időn belül „kigyött vele, gondolom, hogy valami építész lehetett. Azok méregették, vitték az oszlopokat lefele.”(I.1/16.o.) Ekkor „olyan 55-56 lehetett, amikor ezeket ő kimérte, mer’ ilyen zászlós katonatiszt vót. Osztan odakerült a tanácsra.”(I.1/16.o.)

A dombtetőn összesen 20 házhely kialakítására került sor 2 utca megnyitásával, amivel a telep területe többszörösré növekedett. (2. sz. Térkép) A Pusomaiak, a Barkócziak, a Rostások, a Koncsikok gyorsan el is foglalták a Jáger házzal egyvonalon kimért házhelyeket, a Felső soron pedig a Purcziaak osztoztak. A Barkóczi családban azt említették, hogy „ezt a helyet, ami itt van, mind befogtuk, csak úgy. Ez a kettő ház, ez meg mellette, az anyám vót.”(I.6/6.o.) Naturális formában „úgy épültek a lakások, hogy apám nagy vályogvető gödröt ásott, és akkor vetette a válykot. Akkor megszártították az egész dolgot, és akkor összezsúfolták az élteőbb cigány embereket, megbeszéltek, hogy most ennek a házáat mennek építeni, ennek a tetőjöt teszik rá.”(I.20/1.o.) A villany is ezekben az években ért ide, mert „akkor kezdődött a Fűrészüzembe’ a nagy munkalehetőség. Korán kellett menni télen, tudja milyen setét van, oszt akkor mindenki bele tették a villanyt. Meg a rádiót. Ingyen rádió vót a postárúl.”(I.3/77.o.) A nagy változások közepette, az eufórikus hangulatban csak egyről feledkeztek meg; a házhelyek tulajdonviszonyainak rendezéséről.

A telep területi növekedését több tényező kölcsönhatása idézte elő. Elsőként említendő, hogy az 1950-es évek közepére a fiatal férfiak többsége már huzamosabb idejű foglalkoztatásban vett részt a hivatalos munkaerőpiacon. Ez csökkentette a telep közösségtől való függésüket, és kiszámíthatóvá tette háztartásgazdálkodásukat. A fiatal családok igyekeztek kitörni az egyéni jövedelmeket magába olvasztó nagycsaládi közösségből, és szorosabbra vonni saját határaikat. Ennek az asszonyok voltak a kezdeményezői, akik előkészültek erre a nagy lépésre, és a fa- és mészfordásból,

valamint férjeik munkájából származó jövedelmeik egy részét kezdték eldugdosni, menekíteni a közösből. „*Ha öt forintot, ötöt, ha hármat, hármat, rongyba köttem (mutatja a kezével) és a szalmazsák sarkába dugtam. (nevet)*” (I./2.16.o.) Ekkor még csak a nagycsaládi kötelékek lazítására kerülhetett sor, a telepi közösségből történő kilépésre nem értek meg a feltételek. A nők továbbra is egymással karöltve nevelték gyerekeiket, szerezték be a fát és meszet, a férfiak pedig egymást támogatva csoportban jelentek meg a munkaerőpiacon. Az sem elhanyagolható, hogy többségük még most kezdte el az interkulturális tapasztalatokat gyűjteni, és kapcsolatait építeni.

#### Az átmeneti népességcsökkenés

Az 1950-es évek második felének belső mozgása után pár évvel, az 1960-as évek elején elindult a telepi közösség formális szerkezetének és kapcsolati struktúrájának szétszakadása és népességének csökkenése.

Ahogy az várható volt a korábban bemutatott adatok alapján, a Koncsikok léptek ki elsőként a cigánytelepről. Koncsik Zoltán muzsikusként és a falu csordásaként élénk kapcsolatot tartott fent a falubeliekkel, így az aktuális hírek is eljutottak hozzá. Megtudta, hogy egy-két „nyakas paraszt” faluvégi kertjét nem kívánja bevinni a tsz.-be, inkább eladja földjét. Elmesélte, hogy „*ideadta nekem hitelbe a házhelyet. Mert már akkor tsz-be elvették a földeket. Ő meg nem adta le, aszondta, mennyi kell?*” (I.5/44.o.) Ezen testvérei is felbuzdultak, és érdeklődtek, „*hogy nem-e eladnák, hogy ők tudnának ide építkezni. És akkor így ment.*” (I.26/5.o.) Az sem lehet meglepetés számunkra, hogy az utolsó üres házhelyet a Pusomai hadból Károly családja vásárolta meg. Úgy emlékezett, hogy „*mikor megtudtam, hogy az öreg Gábor bácsi eladja ezt a telket, a felit már megvette a szomszédunk, akkor én is mondom Gábor bácsinak, hogy mi is megvennénk a másikat.*” (I.2/17.o.)

A hatodik családnak, a Rostás hadból kitörni igyekvő Puporkáéknak már nem jutott itt házhely, így ők a falu másik végén, a Fűrészüzem közelében kialakított új utcában építkeztek.

A falusi építkezés során a hivatalos utat be kellett járni, amely új szociális képességeket és kapcsolatokat hozott mozgásba. A mérnök „*kigyött, felmérte a kertet is. Még külön felmérte a házat, amelyet akarok. Rajz me’vót, me’csináltattam, ő csinálta a rajzot is. Osztt így boldogultam. Osztt adott kőművest az őrlőtől. Mi meg vótunk a segéd munkások mellette.*” (I.5/44.o.) A családok hihetetlen erőfeszítéssel dolgoztak házukon, és amit



csak tudtak, ingyen szerezték be. Például „*kimentem a bányába, Töviskesre, szedtem 16 kocsi követ.*”(I.5/44.o.) A Fűrészüzemből is kaptak jutányosan fát, de a költségek javarészét saját zsebből fedezték pár ezer forintos kölcsön mellett. Az akkori gyerekek azt mesélték szüleikről, hogy „*nagyon szegények voltak, olyan is vót, hogy nem ettek két hétig, mind elvitte a pénzt.*”(I.15/17.o.)

Kérdésként felmerülhet, hogy a családok leköltözése a faluba, valóban megváltoztatta-e a telepi közösség struktúráját, vagy ez csak a telep további térbeli növekedését idézte elő. Az adatok arra utalnak, hogy ezek a családok ténylegesen kiléptek a cigány közösség rendszeréből, kijelölték határaikat, és felmondták az alapszabályokat is. Például; „*mindig kivót adva a sok pénzem, ha meg kértem, akkor azt mondták, hogy nem vagyok rászorulva. Na, oszt akkor megfogadtam, ha egyszer beszedem a pénzemet, akkor többet senkinek nem adok.*”(I.2/76.o.) Házaik belesimultak a falusi környezetbe, portájukat kerítéssel és nagy kapukkal zárták le, sőt még saját kutat is fűrtak. Tehát olyan individuális kiscsaládokká váltak, amelyek életstratégiájukat a nukleáris család belső és külső erőforrásaira építették. Egy kivétellel kétkeresős családokká váltak, és interetnikus kapcsolataikon keresztül plusz jövedelmekhez is hozzájutottak. Az egyik oldalon az utcai szomszédok modellként szolgáltak, a másik oldalon, a háttérben a testvérek, rokonok, ismerősök biztosították a szociális integrációt és a cigány identitás átélhetőségét, vállalását.

Az itt felnövekvő gyerekek sajátosan élték meg ezt a helyzetet. Felnőttként megemlítették, hogy „*a kintieket csúfoltuk, hogy cigányok, verekedtünk, hogy cigányok (nevet). Érdekes, nem?! Mindig abba vótunk, hogy mink nem vagyunk cigányok, csak a kintiek a cigányok.*”(I.26/3.o.)

A kiköltözők házait a fiatal házaspárok gyorsan megvásárolták „kockás papíron”, mert a nagyháztartásban továbbra is „*az én fizetésem, az emberét oda kellett neki (anyósznak) adnunk.*”(I.16/15.o.) Az is természetesnek számított, hogy „*az egyik a másikat megették. Na, most veszekedjél azért, hogy főztél, és mire haza mentem, már nem volt étel?!*”(I.51/22.o.) Mindenki vágyott a különélésre, mert „*hát a végén igaz-e meguntuk, hogy hát dolgoztunk, dolgoztunk, oszt hát a pénz nem a mienk.*”(I.16/1.o.) Akinek nem jutott önálló lakhely, az legalább saját szobáskára vágyott. Ezért a régi minta alapján 6-8 négyzetméteres helyiségekkel bővítették a meglévő házakat.

Ebben a helyzetben futótűzként terjedt a bérlakás igénylésének lehetősége az 1970-es évek elején. Hozták a hírt a Berván dolgozók, a Verőszalai és a Farkasvölgyi ismerősök, de a tanácsi dolgozók is. Az egyik család arra emlékezett, hogy *„Egerből a tanácsrúl gyöttek ki ilyen lakásnézésre, ilyen szemlére, hogy milyen családi körülményeket élnek, milyen a lakásuk, egészséges-e, nem egészséges. Oszkár mondta nekünk az ember, hogy mi másnap menjünk be, kiadja a lakásigénylő lapot.”*(I.16/24.o.) A fiatalok egymás után nyújtották be bérlakás-igényüket, amely után rövidebb-hosszabb várakozás következett. Mesélik, hogy *„vártunk, vártunk, majdnem öt évig vártunk.”*(I.16/24.o.) *„Hát olyan nyolc évet biztos vártunk. A harmadik gyerek már három éves volt, mikor megkaptuk.”*(I.51/10.o.) Volt, akire még ennél is később került sor, és *„tíz évig nem kaptunk lakást.”*(I.14/37.o.)

Az 1970-es évek elejétől az 1980-as évek elejéig a lakásigénylést benyújtó gyermekes családok mindegyike új lakásba költözhetett, és ezzel a telep lakóinak száma radikálisan csökkent. Ekkor néhány ház is lebontásra került, de a telep nem néptelenedett el. Az idősebb szülők már nem mozdultak. Egyikük meséli feleségéről, hogy *„jobban szeretett itt lakni. Aszongya, majd az erkélyen lesz a disznó? Én csirke nélkül meg disznó nélkül nem leszek.”*(I.10/26.o.) A leggyengébbek sem mertek kilépni a telep biztonságából, átgondolták, hogy *„miből fizettem volna, amikor ő (férje) nem dolgozott?! Én dolgoztam csak, és nem bírtam volna fizetni hat gyerek mellett.”*(I.18/10.o.) Átmenetileg a környező falvakból szintén beköltözött néhány cigány család, akik a városba vezető úton csak ugródeszkának tekintették a felnémeti telepet. Egy-két év múlva tovább álltak, és közülük csak az oláh cigány kötődésű Pusomaiaknak sikerült itt gyökeret verniük.

### 3.2. A Csebokszári lakótelep

A családok többsége a telepről, a telepi közösségből a Csebokszári lakótelepre került. A név már korábbról ismert, hiszen többször említésre került. Most egy rövid kitérőt teszünk, és bemutatjuk Eger egykori lakáshelyzetét, benne a lakóteleppel.

A középvárosok, illetve a megyeszékhelyek fejlesztésének eredményeként Eger lakónépessége 1960-1980 között 70 százalékkal emelkedett.<sup>45</sup> Ezt a demográfiai

---

<sup>45</sup> A lakónépesség 1960-ban 35.256 fő, 1980-ban 60.897 fő. Forrás: KSH, 1960. évi és 1980. évi népszámlálási adatok.

folyamatot nagy volumenű lakásépítés kísérte. 1960-1979 között 11.198 lakás épült, amely a város 1980. évi lakásállományának (18.248) 61,4 százaléka. Ez alatt a húsz év alatt felére csökkent az egyszobás lakások aránya (1960-ban 5.981, 1980-ban 2.943), több mint háromszorosára emelkedett a kétszobások (1960-ban 3.194, 1980-ban 9.861), és több mint hétszeresére a három- és többszobások (1960-ban 745, 1980-ban 5.445) száma. 1970-ben a lakások több mint fele (53 százalék) komfortnélküli, és csak egyharmada (36,7 százalék) komfortos. 1980-ra ezen a területen is lényeges javulás történt, és a lakásállomány háromnegyede (73,3 százalék) összkomfortos-komfortos kategóriába tartozott. (6. sz. Táblázat)

6. sz. Táblázat

**Eger város lakásainak százalékos megoszlása szobaszám és komfortosság szerint, 1960-1980**

| Év   | 1 szoba | 2 szoba | 3 vagy több szoba | Össz-komfortos | Komfortos | Komfort nélküli | Összes lakás |        |
|------|---------|---------|-------------------|----------------|-----------|-----------------|--------------|--------|
|      |         |         |                   |                |           |                 | százalék     | darab  |
| 1960 | 60,3    | 32,3    | 7,5               | -              | -         | -               | 100          | 9.920  |
| 1970 | 40,6    | 45,4    | 14,0              | -              | 36,7      | 53,0            | 100          | 13.844 |
| 1980 | 16,1    | 54,0    | 29,9              | 13,6           | 59,7      | 19,2            | 100          | 18.248 |

Forrás: KSH népszámlálási adatok, 1960., 1970., 1980.

A lakásépítés az 1950-60-as években kisléptékű lakótelepekkel indult Eger belterületén. Majd beépíthető területek hiányában a figyelem Észak felé fordult. A volt káposztásföldön és az érseki malmok, farakodók helyén az 1960-as évek végén megkezdődött a műszaki előkészítés, és a Csebokszári városrész építése.<sup>46</sup> A lakásfejlesztés ide koncentrálódott, ahol ma több ezer lakás 16-17 ezer embernek ad otthont. Az 1970-80-as években az itt elkészült komfortos, összkomfortos lakások műszaki tartalmukban a legkorszerűbb színvonalat képviselték, és a lakáshierarchia csúcsán helyezkedtek el. Ez minden társadalmi csoport számára vonzóvá tette az itt lakást, és a bürokratikus lakáselosztási rendszer mechanizmusa önmagától vált gátjává a társadalmi csoportok elkülönülésének. Egy házba, talán közvetlen szomszédságba is került orvos, mérnök, tanár, esztergályos, marós, szakács és még sorolhatnánk. Együtt hordták gyerekeiket óvodába, és szülői értekezleteken is együtt ültek a padokban. Ebben a megközelítésben az alacsonyabb státusú családok lakótelepre történő bekerülése nemcsak jobb lakáskörülményeket jelentett, hanem szimbolikus értelemben a társadalmi felemelkedés érzetét is keltette.

<sup>46</sup> A lakótelep a nevét Eger akkori testvérvárosáról, a Csuvas SZSZK fővárosáról kapta.

A felnémeti cigány családok ugyanezt érezhették, és látva a több ezres nagyságú költözködést, ez vált számukra követendő mintává. Bár a redisztributív bürokratikus rendszer sok mindent elkövetett, hogy késleltesse, megakadályozza lakáshoz jutásukat, a többéves várakozás során az asszonyok keményen harcoltak. Elmondták, hogy *„lejárta a lábamat. Én annyit sírtam mindenfele, a párttitkárságtól kezdve én mindenfele lejártam a lábam.”*(I.22/23.o.) A tanácsra rendszeresen *„bejáráltak, feltépték a széket a nő alatt, aki intézte, meg verekedtek.”*(I.7/32.o.) A kiutalások során azzal próbálták őket visszaretteníteni, hogy a 6-7-8 tagú családok olyan lakásokat kaptak, amelyben *„egy nagy hatalmas szoba vót, meg egy gyerek szoba.”*(I.16/25.o.) Olyan is előfordult, hogy hat gyerekkel *„egy szobás lakás lett vóna. Bementem másnap, oszt mondtam, egy szobás lakásba hova vigyek hat gyereket?! ”*(I.14/37.o.)

A telepi családok egy része felkészült a változásra, azt mondták, hogy *„igényesebbek lettünk odabent. Akkor onnantól mondtam, hogy felzárkózunk mi is, patent új bútorral költözködtünk.”*(I.52/60.o.) Másoknak nehezebben ment, mert *„nem tudunk berendezkedni, mer’ ami itt vót bútorunk, az olyan roncs vót, hogy oda má’ nem való vót abba a szép házba.”*(I.16/25.o.)

Az első élmények egyike a fürdőszoba. *„Olyanra áztattam magam, mint a szivacs, ki se akartam szállni a kádból.”*(I.52/73.o.) *„Óh! Betettem a gyerekeket mindjárt, belevágtam a fürdőkádba. (nevet) Annyira fürdöttek, óh, mondom, kell ez nekünk. (nevet)”* (I.14/37.o.) Az akkori gyerekek is azt mesélik, hogy *„hát az nekem nagyon nagy élmény volt. Úristen, ilyen házba lakni! Meg fürdőszobába, meg kádba beülni, akkor vízbe áztatni magunkat (nevet)! Hát azt nem lehet elfelejteni.”*(I.41/35.o.) A mindennapok is másként alakultak, mert *„apu is más munkahelyre ment, akkor elvitt bennünket a moziba is. Akkor a Vukot néztük, emlékszem rá. Ott a játszótér, lifteztünk, azt se tudtuk, mi az a lift. Teljes mértékben egy új világnak lehetett mondani.”*(I.41/36.o.) *„Más barátokat szereztünk, a lakótársakat az épületből, mindenkit megismertünk.”*(I.43/9.o.) *„Teljesen más lett minden azzal, hogy beköltöztünk. Mert jó volt úgy is az ing, ha anyu nem vasalta meg. Ott már nem mehettünk ki úgy az utcára vasalatlan ingben.”*(I.43/10.o.) *„Akkor már másképp viselkedtünk, nem úgy, mint itt rég. Anyu kötelezte, hogy úgy lássanak az emberek, hogy tiszták vagytok, meg rendesek vagytok!”*(I.55/19.o.) *„Ott könnyű vót, mert megvót minden. Nem kellett fáért menni, vizé’, nem kellett begyújtogatni, oszt nagyon jó vót.”*(I.14/2.o.) Több cigány család került egy háztömbbe, de *„vótunk ott jóba*

*magyarokkal. Az én szembe lévőm, a másik szembe lévő, úgyhogy azokkal át is jártunk, akkor névnapokat szoktunk együtt tartani.”(I.51/27.o.)*

Bár a telepen maradt szülőkkel és a lakótelepre költözött testvérékkal a kapcsolat intenzív maradt, a beköltözéssel a telepi kapcsolatokon nyugvó szociális integráció szétszakadozott. Többen úgy indultak neki, hogy *„biztos nem néznek majd rám, mivel hogy cigány vagyok.”(I.16/25.o.)* A félelem nem volt alaptalan, és a környezet akadályává vált a cigány identitás megélésének, sőt felvállalásának. Például a szomszéd olyat mondott, hogy *„nagyon örülök, hogy cigány nem lett a szomszédom.”(I.9/53.o.)* *„Mondta is a szomszédasszony, hogy nagyon ki vagyok közülük válva, mintha nem is tik lennétek.”(I.16/28.o.)* Egy részüknek a kellemetlenséget az is tetézte, hogy egyedül maradt, hiányzott a szociális támogató hálózat. Egyik interjúalanyunk például ezt így fogalmazta meg: *„Ott Egerben nem volt senkim, nem tudtam senkihez se menni. Nem tudtam senkire támaszkodni. Ott nem lehet kérni, mert az más közösség, az más környezet.”(I.55/54.o.)* Mások belerázódtak a zárt háztartásgazdálkodásba, megtanulták határaikat lezárni, és saját erőforrásaikat kívülről bővíteni.

Néhány elteltével, az 1980-as évek közepén már meg is indult a lakótelepről történő kiáramlás, amely a mintába került családok túlnyomó többségét (88,7 százalék) érintette. (7. sz. Táblázat)

Ürügy bőven akadt, de az okok összetettek. Egy részük az életformára és a régi kapcsolatok elvesztésére hivatkozott. *„Kiálltam az erkélyre nézegetni, olyan vót, mint akinek mindenkiye meghalt, nincs senkije, de nem is vót senkim.”(I.7/78.o.)* *„Nem vótunk mi ahhoz hozzászokva, mink mindig ilyen kertes családi házban laktunk, jószágokat tartottunk.”(I.17/8.o.)* Másoknak a rezsivel akadt gondja, mert a fizetéshez, a sok gyerekhez képest *„nagyon sok vót, villanyszámlát, a lakásé’ is, nagyon sok vót. Télen meg több vót, mint nyáron. Mer’ fűtés, melegvíz, hidegvíz, szemét, úgyhogy azt leadtuk a tanácsnak.”(I.16/26.o.)* *„Nem bírtam fizetni utólag. Többet kellett vóna fizetni, mint amit kerestem.”(I.14/38.o.)* *„Hát szóval a panelban nagyon jó a kényelem. De a kényelmet nem tudjuk fizetni. Soha nem fogunk úgy keresni, hogy ott élhessünk.”(I.42/22.o.)*

A lakótelepet elhagyók számára a stratégiát, a követendő mintát a költözködő középosztály szolgáltatta. A bérlakások visszaadásából származó pénzből

magántulajdonhoz, családi házhoz lehetett jutni, vagyis a társadalmi szolgáltatást magántőkévé lehetett átváltani. Többen, főleg a gyerekesek „*úgy voltak vele, hogy már inkább saját lakásunk legyen. És ugye megvolt a három gyerek, és arra föl lehetett venni a pénzt, és akkor építettünk egy emeletes házat.*”(I.39/16.o.)

7. sz. táblázat

**a) Bérházhoz jutott családok száma és százalékos megoszlása**

| Generáció | Összes család száma | Elköltözött a telepről<br>(Csebokszári ltp-re vagy más városi területre, bérházba) |        |
|-----------|---------------------|--|--------|
|           |                     | Családok   |        |
|           |                     | száma  | aránya |
| Harmadik  | 77                  | 39   | 50,6   |
| Negyedik  | 20                  | 18   | 90     |
| Összes    | 97                  | 57   | 58,7   |

**b) A bérházat kapott családok jelenlegi lakóhelye a családok száma és százalékos megoszlása szerint**

| Generáció | A telepről elköltözöttek közül |        |                    |        |                       |        |                    |        |          |        |
|-----------|--------------------------------|--------|--------------------|--------|-----------------------|--------|--------------------|--------|----------|--------|
|           | Jelenleg a telepen él          |        | Telep közelében él |        | Csebokszáriban maradt |        | Más településen él |        | Meghalt  |        |
|           | Családok                       |        | Családok           |        | Családok              |        | Családok           |        | Családok |        |
|           | száma                          | aránya | száma              | aránya | száma                 | aránya | száma              | aránya | száma    | aránya |
| Harmadik  | 8                              | 20,5   | 11                 | 28,2   | 4                     | 10,2   | 13                 | 33,3   | 3        | 7,6    |
| Negyedik  | 4                              | 22,2   | 4                  | 22,2   | 2                     | 11,1   | 7                  | 38,8   | 1        | 5,5    |
| Összes    | 12                             | 21     | 15                 | 26,3   | 6                     | 10,5   | 20                 | 35,1   | 6        | 10,5   |

### 3.3. A telep részleges visszarendeződése és a határok újabb bővülése

Korábban utaltunk arra, hogy a családok között már a beköltözéskor lényeges anyagi különbségek voltak, amelyek a kiköltözködés idejére tovább növekedtek. A jövedelmi helyzet, a belő és külső kötődések, kapcsolatok függvényében más-más alternatívák rajzolódtak ki a családok előtt.

Azok, akiknek leginkább megbillent az egyensúlyuk, és csak rezsi hátralékukat halmozták, igyekeztek vissza a telep biztonságába. Választási lehetőségük nem is maradt, mivel a lakásért kapott összegből kiegyenlítették adósságukat, a maradékból pedig már csak telepi házra futotta. Eladó ház „*a faluba is lett vóna, csak annyi pénzünk nekünk nem vót, mer’ nagyon drága vót. Ezt találtuk legolcsóbbnak.*”(I.16/37.o.) Egy részük úgy gondolta, hogy azzal jár jól, ha olcsó falusi házat vásárol rokonai szomszédságában. A hanyatló falvakban azonban csak nőtt a veszteség, mert „*nem*



*bírtam elhelyezkedni.”(I.33/10.o.)* Más lehetőség híján vissza kellett jönni a telepre, pedig *„gyönyörű házat vettem 150 ezer forintért. Szépen megcsináltattam, és nem kaptam annyit érte. 140-ért eladtam.”(I.33/10.o.)* Visszakerültek oda, ahonnan indultak, közben társadalmi juttatásuk elúszott. A megélhetés, a háztartásgazdálkodás bizonytalansága visszaszorította őket a telep szolidáris és védelmet nyújtó közösségébe (21 százalék).

Azok, akik fel tudtak halmozni némi tőkét pénz és fogyasztási javak formájában, valamint külső kapcsolataik révén jobban tájékozódtak, sikerebb stratégiát követtek. Szocialista jóléti juttatásukat magánvagyonba fordították, és tulajdont szereztek. Az érintett családok közel egyharmada (35,1 százalék) az Eger környéki falvakban talált magának új otthont. Leginkább azok, akik stabil intra-és interkulturális kapcsolatokkal rendelkeztek, és akiknek rokonsági rendszere is átalakult, vagy áttelepült. Például így kerültek át a Csókák Balatonba, vagy a Pusomaiak egy része Egerbaktára, de Egerszalók és Maklár is otthont adott több családnak.

Kisebb részük (26,3 százalék) visszavágyott, de nem a telepre, hanem a család, a cigány közösség közelébe. A Pusomaiak, Rostások, Jágerek Felnémet régi főutcáján, a hajdani Nagysoron (jelenleg Kovács Jakab utca) találtak számukra elérhető ingatlanokat. Egy-egy közös portán igaz, romos házrészeket vásároltak, de ők is saját tulajdont szereztek. Mesélik, hogy *„ez tiszta rom vót, ahogy kigyöttünk, ez az egy szoba vót csak e. Ami kis pénzt kaptunk, erre kötöttük rá.”(I.22/23.o.)* A felújítás, a lakótelepi színvonal ismételt elérése jó pár évre kijelölte a tennivalókat. A háztartásgazdálkodást megszabta, hogy *„OTP-t kellett rá felvenni, ugye gázt bevezettük, utána még fel kellett venni 100 ezer forintot, hogy megcsináljuk a fürdőszobát.”(I.53/10.o.)* Más a felújítást saját pénzből gazdálkodta ki. *„Hat-hét évre összeraktam egy kis pénzt, apukám, testvéreim összefogtak, és úgy építettük hozzá ezt a két szobát.”(I.17/8.o.)* Az utcában főként magyarok laknak, tehát az itt lakók integrált környezetben élnek. A páros oldalon azonban négy olyan belső udvar alakult ki, ahol 3-4 cigány család osztozik a portán. De a felújításokkal, a közművesítéssel az ingatlanok értéke folyamatosan emelkedett. Akik viszont valamivel jobb helyzetbe kerültek (idős Jáger házaspár, Malacsikok), a telephez vezető Béke utcában magyarok között vásároltak felújításra nem szoruló házakat a rokonokhoz, a régi barátokhoz közel. A kör bezárult, mert az *„az igazság, hogy ki hol született, az odavágyik vissza meghalni.”(I.7/78.o.)* De a térbeli közelség és az erős kötések ellenére sem váltak ismételten a telepi közösség részévé, mert a lakótelepen kialakított zárt háztartásgazdálkodásukat és családi intimitásukat megőrizték.

A visszavándorlás következtében a telep népessége ismét növekedésnek indult az 1980-as évek közepén. A családok újra beágyazódtak a közösség szociális kapcsolatrendszerébe, amely háttérrel biztosított a megélhetéshez. Ez idő tájt még a betegség játszotta a legfőbb kockázati tényezőt, amely már közrejátszott a rezsihátralékban is. A férfiakat, nőket sorra vette le lábáról az asztma, az agyvérzés, a szívinfarktus. Emlegetik, hogy betegséget „*a Fűrészüzemben kaptam a fűrészporban. És akkor utána kezdődött az asztma. Ez üzemi ártalom vót, munkahelyi ártalom, de mégse vették annak.*”(I.32/9.o.) „*Az ember is szívinfarktust kapott, ő is le van százalékolva.*”(I.33/18.o.)

A visszaköltözést visszarendeződés követte, a háztartásvitel, a háztartásgazdálkodás a régi feltételekhez idomult, minthogy a telepen az életfeltételek nem változtak. A rokonsági hálózatok azonban már széttöredeztek; a szülők, a nagynénik, nagybácsik nagy része meghalt, a testvérek, unokatestvérek egy része a városban maradt, vagy más településen talált magának új otthont. A középkorú szülők egyre inkább felnövekvő gyerekeikre támaszkodtak, akik az általános iskola után munkába álltak, és fizetésükkel hozzájárultak a család megélhetéséhez. Pár évvel később, az évtized végén a munkanélküliség megjelenésével a szülők és a családot alapító gyerekek bár külön laktak, egy háztartásgazdálkodásba olvadtak be. „*Menek a lányomho', mondom neki, má' pedig adjatok egy kicsit, mer' nincsen. De ha nekem van, én is odaadom, ha nem marad, akkor is.*”(I.1627.o.) Ebben központi szerepet tölt be a szülő, aki három-négy-öt gyermekének családjánál jelöli ki a kölcsönös segítségnyújtás határait. Egyikük azt mondta, „*ha valakinek van, adjon a másiknak, ha nekem van, én biztos, hogy adok, ha nekik van valamijük, ők is adnak.*”(I.33/20.o.) Ezt láthatjuk a Lóléknál (szülők, 5 gyerek családjá), a Balogéknál (szülő, 5 gyerek családjá), a Suháknál (szülők, 2 gyerek családjá), a Pusomaiéknál (szülők, 2 gyerek családjá, szülők, 3 gyerek családjá) és a többiekénél. Azt vallják, hogy „*ha az egyik gyerekemnek nincs, akkor odaadom, inkább a gyerekemnek, mint idegennek. Nekem se adnak, ha úgy vóna, ha kérnék, nem is adnának.*”(I.18/32.o.)

A telep tehát már nem egyetlen közösség, hanem háromgenerációs családi csoportokká szakadt szét, amelyben az unokatestvérség, az oldalági rokonság teljesen háttérbe szorul. A pénzkölcsönzés például csak a szűkebb családon belül kamatmentes, a rokonság tovább már nem számít, és „*ha elkérsz tízet, tizenötöt kell visszaadni, van, aki meg száz százalékosra adja, tízre tíz.*”(I.48/19.o.)

A belső kapcsolathálózat újrastrukturálódásának folyamatában a szociális mintázatok is újraéledtek. A családi intimitásnak alig van helye, a szomszédok egymás magánszférájában zavartalanul közlekednek, az ajtók nyitva állnak, az élet az utcán folyik. A kicsiny szociális távolság miatt a közösség kontrollja erős, amely megköveteli a régi szabályok betartását, és nehezíti az új minták kialakulását. Ez leginkább a gyerekek, főként a lányok nevelésében és az asszonyok megítélésében érezhető. A szomszédnak például, nem lehet azt mondani, hogy rosszkor jött, mert a gyerek tanul. A lányok ártatlan diákszerelméről csúnya pletykák kerekednek, és fiatalon belekergetik őket a házasságba.

Először 1993-ban fogalmazódott meg a telep közművesítésének és a tulajdonviszonyok rendezésének gondolata. Ehelyett azonban 1996-ban nyolclakásos sorház kialakítására került sor a Béke utca folytatásaként a teleppel szemközt. *(2. Térkép)* Az építkezési programba telepi és Béke utcai gyerekes családok kerültek be. Igaz, lényegesen jobb körülmények közé kerültek, de nem szakadtak el telepen élő törzscsaládjukról, és vitték magukkal a háztartásgazdálkodás és a nyitott magánszféra megszokott szociális mintázatait. Így nem léptek ki a telepről, hanem a telep bővült az ő lakásaikkal.

Közben a telep szomszédságában, az utca végén, a Csókák volt portájától kezdve megindult a lakosságcsere, amely során ózdi oláh cigány családokkal bővült a terület cigány népessége. Az utca végén, ahol évtizedekig csak öt cigány család lakott magyarok között integrálva, jelenleg 12 család él. 2006-ban megindult a telep rehabilitációja (telek- és tulajdonrendezés, közmű- és útépítés), amely sajátos lehetőség a jobb életkörülmények megteremtésére.

#### 4. MUNKA ÉS MEGÉLHETÉS

A két világháború között felnevelkedett gyerekek belenőttek ugyan az idősebb generáció életstratégiájába, de új megélhetési forrásokat is találtak. A muzsikálás, a háztartási cselédség, a summáság a többségi társadalom felé nyitott új utakat, és adott lehetőséget új bikulturális tapasztalatok megszerzésére. Az 1940-es évek közepén, második felében ezek a fiatalok elérték a házassági kort, és családot alapítottak.

Eközben az egész ország a felülről irányított rendszerváltást élte át, melynek során az emberek társadalmi helyzete és gazdasági-egzisztenciális biztonsága egyik napról a

másikra változott. A szűkebb társadalmi környezet, a falu, Eger és a környező települések instabillá váltak, de a felnémeti cigány családok élete továbbra is a megszokott mederben folyt. A következőkben azt tekintjük át, hogy miként alakult jövedelemszerzésük, foglalkoztatásuk, a munkaerőpiacra történő integrálódásuk a tárgyalt időszakban. Azokat a főbb tendenciákat és munkahelyeket emeljük ki, amelyek a telepi családok munkavállalásában tipikusan megjelentek, és sajátosan kötődtek életükhöz.

#### *4.1. Az 1940-50-es évek: a régi stratégiák megújítása*

A háborút követő években a telepieket még nem érte el a rendszerváltozás, kimaradtak a tulajdon és a társadalmi szerkezet átalakításából, ezért életük a megszokott mederbe tért vissza, jövedelmeik pedig a szokásos forrásokból származtak. A korábbi köporarúsításról a fahordásra már a háború éveiben áttértek, és ezt a béke első évtizedében is folytatták. Eleinte az erdésztől cédulát kaptak, hogy saját használatra összeszedhessék a száraz gallyakat, egy kis idő elteltével azonban ez lett a fő jövedelmi forrásuk a hideg hónapokban. *„Elmentünk Egerbe reggel, elvittük a fát, akkor eladtuk. Hazagyöttünk, akkor mentünk az erdőre, megszedtük a fát. Hazagyöttünk, összefűrészeltük, összevágtuk, reggel meg korán vittük Egerbe.”*(I.2/16.o.) A férfiak és a nők sokat cipekedtek, a zsákban *„45-50 kg-ot elvittünk. Meg a hátiba is hordták 30-20 kilot.”*(I.2/16.o.) Az egri piacon *„kicsomóztuk, 4-5 hasítottat együbe tettünk, egy forintért adtuk, meg zsák fát húsz forintért.”*(I.10/11.o.) Mindig csapatosan jártak, közben *„beszélgettünk, nevetgéresztünk, akkor én vótam a fakivágó, összevágó, hát vót olyan, akinek én köttem fel, úgyhogy így ment naprúl-napra.”*(I.13/6.o.) Az úton vigyázni kellett, mert ha a rendőrök *„el nem vették tőlünk, ha el tudtuk adni, ettünk, de ha elvették tőlünk, semmit nem tudtunk venni.”*(I.10/2.o.) A férfiakra szigorúbb büntetést is kiszabtak, gyakran kaptak *„tíz napot egy zsák faé. Bevittek egy zsák fával, vittem Egerbe, a rendőr elfogott, ki se engedtek.”*(I.2/17.o.) Később, a rendőroktól való félelem miatt a férfiak segítettek ugyan megszedni a fát, de a cipekedést csak a falu határig vállalták, a többi már az asszonyok dolga volt.

A summásmunka tapasztalatait szintén hasznosították. Nyáron elálltak napszámosnak, egy-két hónapra aratáskor *„mentünk a cséplőgéphő’.* *Meg a kévéket nyomatnyi felfele, a rudast kihúzni. Paraszt is vót szegény velünk. Csináltam olyan rudasokat, hogy mikor kihúzták, szenvedtek!”*(I.5/12.o.)

Az év többi részében kevesebb volt a lehetőség, ilyenkor a régi technikák kerültek elő, a férfiak hányóért muzsikáltak, az asszonyok és a gyerekek koldulni jártak, és a telep apraja-nagyja a csemetésben ültetett, és kapált. *„Erdészetnél mennyit dógoztunk mink! Jártunk csemetét ültetni, meg cserkész utat csinálni, 80 fillérért meg forintért, napi munka vót, a bér annyi vót azelőtt.”*(I.5/15.o.)

Ezek a jövedelemszerzési formák a családon belüli és családok közötti szoros együttműködésen és munkamegosztáson alapultak, és a hivatalos munka világán kívül estek. A legnagyobb összetartást a fahordás igényelte, amely úgy indult, hogy *„fölköltöttem vagy három cigány asszonyt, mert nem vót órájuk, mert én vettem csörgőórát, hogy tudjunk meszet lopni.”*(I.2/78.o.) A szomszédok, a sógornők a kicsiket otthon hagyták, és a gyerekekre *„szegény apósom vigyázott rá, mert anyósom is gyött velünk.”*(I.2/78.o.) Ha többen voltak, gyorsabban haladtak, és védelmezték is egymást akár baleset, akár rendőr ellen. A munka, az ehhez társuló veszély közös volt, így az ebből származó pénz a szükségletek közös kielégítést szolgálta. Ezek a belső reciprok kapcsolatok segítettek a nehéz napok átvészelésében.

#### 4.2. Beszivárgás a formális munkaerő-piacra

A rendszerváltás az 1950-es évek elején ért el a telepi közösséghez, amikor a fiatal férfiak teljesen kiszálltak a fahordásból, mert *„a Bervát megkezdték építeni, akkor már odajártunk mindnyájan dolgozni.”*(I.10/2.o.) A családos férfiak szinte vezényszóra jelentkeztek, és *„ilyen kipakoló brigádok lettünk, oszt akkor már jól kerestünk.”*(I.10/2.o.) *„Itt az állomáson vótunk. Idefutott be minden, amit a Berván csináltak. Odahordták be a téglát, követ, sódert, ami lécet, úgyhogy 24 tagú brigád vót kettő. Az egyik éccakás, a másik nappalos vót.”*(I.2/94.o.) Az építkezés befejezése után a termelésbe még nem kellett a cigányok. De az extenzív iparosítás során létrejött új munkahelyek átrendezték a helyi munkaerőpiacot az évtized közepén. A mészégetők, a Cementlapgyár, a Fűrészüzem munkaerő gondokkal küzdött, mert a *„parasztok, akik jobb sorsa lettek, nem mentek be, cigányokra lettek utalva. Sok cigány oszt oda helyezkedett.”*(I.5/15.o.) A fiatal telepi férfiak kihasználták ezt. Egyikük úgy fogalmazott, hogy *„odamentünk, ahol többet kerestünk.”*(I.5/44.o.) Sőt, még a szomszéd falu kőbányájában is dolgoztak, ahol *„ilyen kis csilléket toltunk be a nagy színekbe, 27-28-30 csillét csináltunk naponta. Az orrom mindig vérzett.”*(I.2/92.o.)

Ezzel párhuzamosan az asszonyok áttértek a mész és a faszén árusítására, mert a falopás egyre rizikósabbá vált. Az egri piacra vitték a „rendes meszet, amivel meszelnek, na, permetezni kellett nekik.”(I.12/4.o.) A faszén is kelendő volt, mert „vasalóval vasaltak, oszt kellett nagyon a piacon.”(I.12/3.o.) A meszet és a faszenet a boksából szerezték, mert „a gazdája mondta, hogy kipucoljuk, oszt miénk lehet, ami benne van.”(I.12/7.o.) „Hányszor mondta anyu, megégett a lábam a cipőn keresztül is. Szedték a forró meszet kifele.”(I.17/16.o.) A mészszerzés sem volt veszélytelen, mert gyakran „a vagonokból szedtük lefele a meszet. Osztt akkor dugták el. És utána, mikor elmentek az örök összeszedtük.”(I.17/11.o.)

Ezekben az években sajátos (köztes) munkaszerveződés alakult ki; a férfiak a teljes és az alkalmi foglalkoztatás között mozogtak, ki-be lépegettek a formális-informális munka világába. Jövedelemszerző tevékenységeik a hivatalos kategóriákba is befértek, amelyeket a többségi társadalom is munkának ismert el, mint például építőipari segédmunkás, üzemi segédmunkás. Egyéni munkavállalóként jelentek meg a munkaerőpiacon, de nem egyedül. Kisebb-nagyobb csoportokat alkottak, és egymás társaságában nagyobb biztonsággal léptek át a többségi társadalom világába. Közben egyre több interkulturális kapcsolatra és tapasztalatra tettek szert, és egyre több külső erőforráshoz jutottak.

Az asszonyok és az idősek megmaradtak a hagyományos keretek között, a belső munkamegosztáson alapuló csoportos és féllegális jövedelemszerzésnél, vagyis továbbra is saját kapcsolatrendszerükön belül mozogtak. Az így szerzett pénzt nem lehetett eltitkolni, ez a közösbe ment, és „a napi kosztunk megvót belőle.”(I.2/16.o.) De a férfiak fizetésének egy részét el lehetett dugni, tartalékolni. Ezt az asszonyok meg is tették, és „még öt forintot is eltettem, hogy nekünk magunknak legyék házunk.”(I.2/16.o.) Ez a folyamat indította el a telepi közösség szétszakadozásának azt a mechanizmusát, amelyet az előzőekben mutattunk be.

#### 4.3. A stabil pont: a Fűrészüzem

Az 1950-es évek végére a férfiak túlnyomó többsége megállapodott a Fűrészüzemben. Azoknak is muszáj volt lehorgonyozniuk valahol, akik eddig csak alkalmi munkából éltek, mert „ha nem ment dógozni két hónapig, már ideállt a rendőr, dógozni vitték befele. Vagy ha otthagyták, vitték befele két hónapra börtönbe.”(I.2/88.o.)



Pár év elteltével, az 1960-as évek elején az asszonyok hátat fordítottak a hagyományoknak, és szinte egymással versengve mentek a fatelepre dolgozni. Egyikük férje meséli, hogy *„az én feleségem is azt mondta, hogy nem foglalkozik evvel (mész) tovább, gyön dolgozni a Fűrészüzembe.”*(I.10/12.o.) A férfiak nehezen fogadták el ezt, ezért *„kivett az uram sokszor, hogy legyen itthon csak a gyerekekkel, én meg láttam, hogy a többi megy, a szívem majd meghasadt, mindég rimámkodtam, hogy hagy menjek vissza, nem hagytam békit addig.”*(I.12/7.o.) Az asszonyok munkáját és az ezzel járó új kapcsolatrendszerüket a férfiak féltékenysége kísérte. Mondják, hogy *„ő (férje) féltékenységi mániában szenvedett. Még ruhát se olyat vehettem fel, amit én akartam.”*(I.7/20.o.) A férjek veréssel félemlítették meg feleségeiket; *„nagyon sokat megverte, nagyon sokat. Istenem, az ostorral, jaj!”*(I.26/7.o.) De a nők nem ijedtek meg, többségük *„azt mondta, nem érdekel, menek dolgozni a Fűrészüzembe.”*(I.10/24.o.) Az asszonyok másik vakmerő újítása az volt, hogy *„mikor már fizetés vót, gyöttek előnkbe. Gyöttek befele az asszonyok, ez vót a divat, fizetésért.”*(I.17/10.o.)

Az egykori hordógyár üzem-jellegének kialakulása és a telepiek ipari munkához történő alkalmazkodása egymást kísérő és egymásra ható folyamatok. A fatelep először *„csak télen ment, meg tavasszal, meg ősszel. Nyáron leállt javításra, 3-4 hónap mindig állt.”*(I.2/94.o.) A telepiek kialakult éves életritmusához ez jól illeszkedett, mert *„minden évben elmentünk a cséplőgéphez, oszt megvót a télire való, búza, meg ez, meg az.”*(I.2.92.o.) Még az 1960-as évek első felében is szünetelt a munka nyaranta karbantartás miatt, amely lehetővé tette a plusz kereset megszerzését a mezőgazdaságból.

Az üzem további előnyökkel is járt a telepiek számára. Kiegészítő juttatásként *„kaptunk fát, oszt akkor nem kellett az erdőre se menni, sehova.”*(I.13/6.o.) De ezt a munkafegyelem betartásához kötötték, mert *„60-65 mázsát adtak egy évre, ha nem vót igazolatlan nap, akkor megadták. De ha három igazolatlan nap vót, elvették az összeset.”*(I.10/12.o.) Fontos szempont volt, hogy *„közel is vót, mert csak fél órára mentem el itthonról, akkor is odaértem. Biciklivel ott vótam 10 perc alatt.”*(I.2/104.o.) A váltóműszakban dolgozó szülők, rokonok így a gyerekeket nem sokáig hagyták felügyelet nélkül. Ugyanakkor buszra se kellett várni, bérletet se kellett fizetni, mert sokan *„gyöttünk együtt mindig haza, mert gyalog jártunk. Délutánosok voltunk, akkor is egymást megvártuk, mert fürdöttünk, úgy gyöttünk hazafele éjszaka.”*(I.33/17.o.) A

háztartásgazdálkodást az tartotta egyensúlyban, hogy „kétszer volt fizetés, 10-én, meg 25-én, és kaptunk ezer forintot. De abból kitartottunk.”(I.33/16.o.) Az ismeretlen helyen védett környezetben dolgozhattak, „mert mind az összes cigány, mind ott dolgozott.”(I.26/9.o.) A társaságban, a jó hangulatban „úgy elment a nap, hogy észre se vettük.”(I.33/16.o.) „Bementünk a melegedőbe. Beültünk, ettünk, és akkor mindenki elkezdett beszélni, ami otthon történt, otthoni dolgok. Viccelődtek.”(I.55/37.o.)

Az évek során az üzem és a munka sokat változott. Az 1950-es évek második felében a férfiak rakodással kezdtek. „Nyolc-tízezer köbméter fa vót bent a rönktéren. Azt mind ott vagonbúl pakoltuk ki hatan. Kézzel, még akkor daru nem vót.”(I.2/95.o.) Aki megfelelt, az már szortírozhatott, „a 0 rönktől a 10-es rönkig, oszt úgy ment a gatterhoz. Úgy vót, hogy beadtunk egy spanungot a gatteroknak, hogy mit vágjon, milyen vastagra vágja az anyagot, és ment.”(I.69/6.o.) Ezután a gépi fűrészelés következett, amelyet tanulás előzött meg. „Letettem egy iskolát is. Ilyen fűrészgépre, úgyhogy nem segédmunkás, hanem betanított munkás lettem, gépmunkás. És akkor kaptunk 6 forint emelést. Hat hónapig jártunk iskolába, úgyhogy munkánk után kellett benn maradni.”(I.55/38.o.)

Az 1970-es évek elején indult meg a gépesítés, a daruk, targoncák átvették a nehéz munka jelentős részét, és már „csak annyi dógunk vót, hogy irányítani, meg megolajoztuk a gépet. Mert a targoncák hordták ki a fakkokból a fákot, az hordta befele a gépnek meg a gráternek. Ott csak gombbal dógoztak az emberek.”(I.2/96.o.) Az ismereteket karban kellett tartani, és „minden félévben vót oktatás.”(I.15/31.o.) A házi vizsgákon mindenki igyekezett megfelelni, mert „ha levették vóna a gépről, levették vóna a fizetését, akkor már csak segédmunkás.”(I.15/31.o.)

Az asszonyok „ládával régen a fűrészport cipelték. Hát abba vót 60-70 kiló, meg a partra kellett felvinni nekik, oszt úgy kiborítani. Nagyon kemény munka vót.”(I.15/32.o.) Később a parkettázóban az volt a dolguk, hogy „a parkettát, amikor levágták, be kellett máglyázni, mint egy ház magasságára kellett felrakni.”(I.17/23.o.) A 18 év alatti lányok szintén itt kezdtek, és innen kerülhettek át a „fűrészporba” vagy gép mellé feladónak. De az 1980-as években már, ha a vizsgát letették, ők is fűrészelhettek gépen.

Az idősebbek többsége megragadt a Fűrészüzemben, és a „cigány 80 százaléka vót sztahanovista, annyira belevergődtek a munkába. Mert az az igazság, meg kellett tanulni a famunkát, mert ott kéz-láb tört, ha nem tanulták meg.”(I.2/97.o.) Sokáig úgy

dolgoztak „*mint a rabszolgák*”(I.2/95.o.) A szabad ég alatt télen „*a lábujjaim mindegyik megvótak már ottan fagyva. Az orrom olyan kék, meg dagadt vót.*”(I.2/88.o.) A fűrészpörban pedig „*szakadt rólunk a víz télen-nyáron, nem éreztük, hogy hideg van, vagy mi van, egyforma volt.*”(I.33/16.o.)

Akik nyugdíjig vagy a bezárásig maradtak, úgy érezték, hogy „*a végén nagyon tisztelték a jó munkás embert. Mert sokkal többet értek avval, ha egy jó vagy egy régebbi munkással üzletet köttek, mint vettek egy új embert fel. Annak kellett két év meg három év, hogy betanult.*”(I./97.o.)

Megkapták az elismerést és a megbecsülést. „*Az üzemvezető, aki vót legutóbb, minden reggel gyött kifele, kezet fogott velünk, mindenkivel.*”(I.1/7.o.) Jutalomban is részesültek; „*minden ünnepen, karácsonyra, november 7-re, mindig kaptunk.*”(I.2/98.o.) Nem maradtak ki a szocialista brigádmozgalomból sem. „*Minden évben kellett csinálni brigádtalálkozót, akkor még az asszonyokat is el kellett vinni. Hoztuk a pénzt, ital, étel, danoltunk, táncoltunk. Úgyis vót, hogy éjjélkor, hajnalkor gyöttünk haza. Nagyon jók vótak.*”(I.2/99.o.)

Az üzem mindig biztos háttország maradt, ide bármikor vissza lehetett térni.

Az üzem sajátos köztes világot alkotott a cigány közösség és a többségi társadalom között. Formálisan a hivatalos munkaerőpiac része volt, alkalmazottait beintegrálta a munkamegosztás, vagyis a társadalom rendszerébe. Informálisan azonban szegregálta őket a cigány kisebbség világába. A munkatársi kapcsolatok egybe estek a telep, sőt a családi kapcsolatokkal, hiszen a brigádban „*egy paraszt gyerek vót köztünk. A többi mind a családom vót nekem, na.*”(I.1/29.o.) A nők is együtt dolgoztak; „*anyu vágott, én meg leszedtem. Spangliztunk, ilyen máglyákba kellett rakni.*”(I.55/35.o.) Ez a telepiektől nem igényelt energia-befektetést, mert az intrakulturális kapcsolatok rendszerében otthonosan mozogtak. A saját csoportban végzett munka megvédte őket ugyan a többségi társadalomtól, de meg is fosztotta őket attól a lehetőségtől, hogy új interkulturális kapcsolatokon keresztül bővítsék külső erőforrásaikat. Azok, akik rendelkeztek bikulturális tapasztalatokkal, a gyár felsővezetői körében is jól mozogtak. A mozgalmi életbe, a pártba, a KISZ-be is beszervezték őket. Említették, hogy „*énnekem mind barátom vót az összes főnök.*”(I.2/97.o.) A munkahelyi kommunikációban transzlétorként működtek közre, közvetítették az elvárásokat, de némi informális hatalommal is rendelkeztek. Például; „*az üzemvezető, hogyha cigány gyött, engem már hítt befele. Felvegyük? Rendes ember? Akiért én felelősséget*

*vállaltam, az biztos, hogy ott is maradt, az még onnan is ment nyugdíjba.”(I.2/102.o.)*  
Az új információk révén többlet erőforrásokat szereztek, rendszeresen jutalmat kaptak, és folyamatosan akadt plusz kereseti lehetőségük. Egyikük úgy fogalmazott, hogy *„éreztem azt, hogy engemet valahogy kiemeltek, na. Mert nem mindenkivel csinálták meg ezt.”(I.15/45.o.)*

A Fűrésztelep nemcsak a telepiek többségi társadalomtól való távolságát konzerválta, de késleltette a rekapitalizálódáshoz történő alkalmazkodást is. Az itt dolgozók túlnyomó többségét 1996-ban érte utol a munkanélküliség, amikor az üzem időlegesen bezárt.

#### *4.4. Új lehetőségek*

Az 1960-as évek második felétől a telepiek számára új lehetőségek nyíltak meg. A közeli Berváról közvetlenül érkeztek az információk, a fiatalabbak már itt kezdtek, és a fűrészüzemi idősebbek közül néhányan szintén elcsábultak a magasabb fizetés és jobb munkakörülmények hallatán. *„De hát oda járni kellett állandóan, hogy felvegyenek három hónapon keresztül, még beleestünk abba, hogy felvesznek.”(I.13/22.o.)*

A családi Fűrészüzemhez képest a több ezer embert foglalkoztató Finomszerelvénygyár új elvárásokat közvetített. A három műszakos rend mellett meg kellett szokni, hogy aki selejtet gyártott, *„a selejtet levonták, kevesebb fizetést kapott.”(I.38.o.)* Eleinte az is gondot jelentett, hogy *„én nem tudtam, hogy mi az a norma. Se nem cigarettáztam, csak dolgoztam szép nyugodtan. Hát három asszonynak a normáját is megcsináltam. Jön a párttitkár ki, azt mondta, többet ne tessen beírni.”(I.2/36.o.)* A gyárban többségében *„parasztnak vótak a munkatársak, már olyan helyen csak azok vótak” (I.17/24.o.)* Az egyes üzemrészekben *„három cigány vót, a többi mind parasztnak vót.”(I.2/39.o.)* A dolgozók több részlegben megfordultak, például *„csináltam gránátot, meneteltem, ilyen hosszú golyókat, azt ki kellett fűzni.”(I.2/39.o.)* Vagy *„az 59-esben nikkelezés, krómozás, akkor sósavazás, meg a hűtőnek a hátulját, azt a kompresszort, ott csinálták.”(I.13/23.o.)*

A telepiek egy része nem maradt sokáig a Berván, de aki felvette a tempót, azt megbecsülték; *„oklevelet kaptam meg havi fizetést.”(I.2/37.o.)* Jutalomosztáskor előfordult, hogy a munkatársak *„ilyen turhákkal a kabátomat leköpdösték, a prémít, mindegyik.”(I.2/37.o.)* A főnökökkel való viaskodásról is beszámoltak, sokszor ki kellett állniuk magukért, hogy *„legyen már a cigánynak is olyan becsülete, mint annak a*

*parasztnak! Hogy én is meg tudom csinálni azt, sőt különül, mint az a paraszt!”(I.13/26.o.)* Az idősebb telepiek töredéke innen került utcára.

A BUBÍV (Budapest Bútoripari Vállalat) az 1970-es évek második felében lett népszerű a cigány családok körében. Elsőként Pusomai József talált itt magának helyet, miután sértődöttségében felmondott a Fűrészüzemben. Meséli, hogy *„nem akarnak elengednyi! Azé’, mer’ tudták, hogyha én elmegyek, az egész gyerek utánam gyön, a brigád megszönik.”(I.1/29.o.)* Így is lett. A férfiak többsége itt is vagonból rakta ki a fát, és méret szerint máglyázta, és *„az olyan vót, mikor a gyufát a skatulába belerakják. Úgyhogy tudtuk, hogy kell máglyázni.”(I.1/31.o.)* A fiatal lányokat a kárpitos-műhelyben betanított varrónőket foglalkoztatták, az idősebb asszonyok pedig a csarnokban dolgoztak. *„Ilyen foteloknak a karját berajzoltam ilyen sablonon, és akkor azt körfűrészszel ki kellett vágni, gépen dolgoztam.”(I.51/28.o.)* *„Nagyon oda kellett összpontosítani, mert ha nem figyeltél oda, elrontottad, vagy selejtet vágtál, a béredből is lefoglalták, amit elbasztál.”(I.51/32.o.)* De fizikailag könnyebb hely volt, *„mert azért nem mindegy, hogy egy bútorlapot lerajzoltam, vagy felemeltem egy nagy fát.”(I.29/22.o.)* Az 1980-as évek közepén azonban kezdtek elszállingózni. Egy részük, főként a férfiak visszatértek a felnémeti fatelepre, mert *„nem vagy buszhoz kötve, nem kell minden reggel szaladni.”(I.29/23.o.)*

Azok az asszonyok, akik időközben a Csebokszári lakótelepre költözködtek, új lehetőségekre bukkantak. A gyermekintézmények szinte kínálták magukat, csak nyitott szem kellett hozzá. Egyikük meséli, hogy *„odamentünk lakni az iskola hátahoz. Osztt ki vót írva az ajtóra, hogy takarítót veszünk fel.”(I.14/43.o.)*

A városias környezetben erőre kaptak, és bátran *„csak úgy magamtól mentem felvételre, felvettek.”(I.9/41.o.)* Mások is elmondták, hogy amikor a *„Cseboszkba elmentünk, elmentem az óvodába, mint dajka.”(I.51/12.o.)* *„Ott feltaláltam magam, meg csurrant-cseppent, mert hol a gyerekekre vigyáztam, hol reggelit osztottam, hol ebédet osztottam, meg takarítottam.”(I.51/13.o.)* Gyorsan megtapasztalták a közétkeztetésben történő foglalkoztatás előnyeit, és egyre inkább ilyen helyekre törekedtek. *„A 6-os iskolában a konyhán dolgoztam, onnan hordtam annyi kaját, úgyhogy pénzt nem adtunk ételre.”(I.9/40.o.)* Többen a Belvárostól sem riadtak vissza, és a kórházban vagy a vendéglátásban kerestek maguknak helyet. *„Először felmentem a Hotelba, ott nem volt éppen üresedés, lementem a Fehér Szarvasba, és beköszöntem. Mondom, hát mosogatni*

*tudok, takarítani tudok, sütni-főzni, mit szeretne?”(I.20/71.o.) A teljesen magyar környezetben néhányukban azért megmaradt a félsz, és úgy érezték, hogy „állandóan azt nézték, hogy én mit csinálok, nem-e elteszek valamit, mivel hogy cigány vótam.”(I.14/43.o.)*

A telepi közösség izolált családtagjai, kapcsolatok és munkatapasztalatok hiányában, a városgondozásnál helyezkedtek el. *„Mondták, hogy próbáljam meg, menjek be, mert a Fűrészüzembe, mondom, oda nem megyek. Utcát sepretem, úttisztító részlegnél.”(I.18/26.o.) A telepről „akkor olyan ismerősök, a Juciék jártak, az ura, a Laci. Jártunk innen vagy hatan, vagy heten.”(18/29.o.)*

Az új munkahelyek keresése, a munkahelyváltás új tapasztalatok megszerzésével járt együtt. Bár az esetek többségében kettesével-hármasával fordultak meg egy-egy munkahelyen, egyre inkább kiléptek a telep zárt világából, és integrált környezetben dolgoztak. Fokozatosan lépegettek előre a város munkaerőpiacán, és elérték annak alsó szegmenseit. Ezen keresztül új bikulturális tapasztalatokkal gazdagodtak, és egyre jobban eligazodtak a munkahely és a többségi társadalom világában. A „nyílt” munkahelyeken ténylegesen megjelentek a munkatársi kapcsolatok, amelyek kinyitották az eddigi zárt telepi kapcsolati hálókat. Ezek a más minőségű gyenge kötések új erőforrásokat fedtek fel; a haza vitt étellel spórolni lehetett, meg lehetett tanulni a feketekereskedelem mechanizmusát, új minták és értékek kerültek előtérbe, újabb munkalehetőségekre lehetett bukkanni, tehát be lehetett kerülni a társadalom vérkeringésébe és információs áramlatába. Ebben a folyamatban a lakóhely- és munkahelyváltás egymást generáló folyamatok. Azok, akik a Csebokszári lakótelepre költöztek, gyakrabban váltottak munkát, és váltogatták munkahelyeiket, miközben a munkaerőpiac egyre jobb helyeire kerültek. De a telepre és Felnémetre történő visszaköltözést, vagyis a területi visszaszorulást a munkahelyi, pontosabban a fűrészüzemi visszarendeződés kísérte.

A városgondozás ezzel szemben nemcsak a legszegényebbek szegregált világát erősítette, de jelentősen hozzájárult a társadalmi stigmák kialakulásához is.

#### *4.5. Gyerekmunka*

A 20. század első felében a családok megélhetésében nagy szerepet játszott a gyerekek munkája vagy élelemszerzése koldulással. Az 1950-es évektől kezdve a szülők tartós



foglalkoztatásával párhuzamosan a gyerekekre egyre kevesebb teher hárult a családon belül, így a gyerekkor határa kitolódott.

Az 1940-50-es évek nagy szegénységében az még természetesnek számított, hogy amikor az erdészettől szóltak, a telep apraja-nagyja készen állt a munkára. A nagyobbak szinte kivétel nélkül jártak kapálni szüleikkel, és az volt az általános, hogy *„tízéves korom óta csemetébe jártam, mert szegénység vót nagyon, egy hetet iskolába, egy hetet csemetébe.”*(I.13/11.o.)

Ezekben az években még a koldulás sem halt ki. Többen mesélték, hogy a nagyszülő *„koldulni is elvitt (nevet), farsangkor imádkozni.”*(I.14/33.o.) De a felnövekvő generációnak ez már egyre nehezebben ment, mert *„én úgy szégyelltem magam, mikor nagyanyám elvitt engem”*(I.14/33.o.)

A lányoknak az 1950-es, de még az 1960-as években is anyapótló szerep jutott az iskola helyett, mert *„Bözsi kicsi volt még akkor, mert ő már később született, hát én vigyáztam rá. Én mostam, főztem.”*(I.9/27.o.) Az asszonyok már munkába álltak, a kereset miatt *„vissza kellett menni dolgozni, lyányom, ő füröszötte, ő vitte a ligába, mindenfélét.”*(I.7/16.o.) Az is gyakorta megesett, hogy az idősebb testvérekhez küldték a kisebbeket. Egyikük meséli, hogy a nővérnél *„többször így nála voltam segíteni, mert neki apró gyerekei voltak.”*(I.29/14.o.)

A nagyobb fiúk pénzt kerestek, hogy besegítsenek a fiatalabb testvérek eltartásába. Gyakran előfordult, hogy *„már 12 éves korában elment dolgozni, nem ment iskolába se, téglagyárban dolgozott.”*(I.14/36.o.) Természetesen a pénzt fillérig *„haza kellett adni, mert mindég vót tartozás, amit meg kellett adni.”*(I.14/19.o.) A házépítéshez, a gyarapodáshoz is szükség volt a gyerekek keresetére, és a fiúgyerek *„minden pénzt haza hordott, nagyon rendes volt.”*(I.9/21.o.) Amikor a lányok felszabadultak a kisebbek gondozása alól, mesélik, hogy *„elementünk dolgozni, de ugye nem kötöttük magunkra, ruhát se, mert oda kellett adni, hogy tudjunk enni”*(I.17/7.o.)

Az 1960-as évek második felétől a stabil foglalkoztatás nagyobb biztonságot teremtett, és az iskolába járást sem lehetett elhanyagolni. A családok mindegyike ekkor már állatokat tartott, így a gyerekeknek mindig akadt munka a házkörül. Például *„a két fiúnak meg kellett csinálni. Mert ha valamelyik jószágának nem vót adva széna, vagy nem vót megitatva, szóval ezektől nagyon féltek.”*(I.26/10.o.) A szomszéd testvéreknek szintén a fiúk segítettek csapatostól. *„Fel kellett ásni a kertet, már mentünk, ástuk*

*felfele, őneki, őneki, amannak”(15/48.o.) A lányoknak „annyi volt, hogy kitakarítottunk, vizet vittünk neki, kimostunk.”(I.29/4.o.) Ezen kívül „bótba menni legtöbbet. Anyám egy nap tízszer leküldött, tízszer kellett egymás után lemenni. Ha nem, akkor összevert.”(I.42/17.o.) A kisebbek dolga; „fáért eljártunk az erdőre. Kikötöttük a hátunkra. Elküldött minket fáért anyám.”(I.42/4.o.)*

A Csebokszáriba költözés a háztartásvitelt átalakította, és a gyerekkor határa is kitolódott 14-15 éves életkorra, illetve a tanulás befejezéséig. Már nem kellett állatokat etetni, vizet hordani, kertet ásni, fáért menni. A tinédzserek, ahogy kimaradtak az általános iskolából, elálltak dolgozni, és a szülők többsége hagyta, hogy fizetésükkel maguk gazdálkodjanak. Mondták, hogy *„költjük magunkra, de munkába reggeliről mi gondoskodjunk”(I.26/16.o.)* A tankötelezettség meghosszabbodásával, a munkaerőpiac beszűkülésével a gyerekkor még tovább tart, és a szülők mentesítik őket a korai munka terhe alól.

#### *4.6. Plusz források*

Az 1950-es évek elejétől, közepétől a korábbi fő megélhetési források háttérbe szorultak a tartós foglalkoztatás mellett, de továbbra is kiegészítő jövedelmeket biztosítottak. Ezek között a muzsikálást kell elsőként megemlítenünk. A második világháború után a fiatal muzsikások gyorsan összeverődtek, és a szokásos, korábban ismertetett formákkal igyekeztek pénzt keresni. Mivel ez nem biztosított állandó jövedelmet, ők is munkát vállaltak az iparban, hétvégeken pedig muzsikáltak. A középpontban a Koncsik - Rostás unokatestvér páros állt, akiket „karmestereknél” taníttattak szüleik. Ők szervezték meg az alkalmi bandákat, és vállalták fel a lagzikat, temetéseket. Az 1960-70-es évektől az új zenei stílusok térnyerésével azonban egyre csökkent az igény a lakodalmas cigány zenére. Ezért az egri muzsikások nyomdokain ők is az idegenforgalom, vagyis a Szépasszonyvölgy felé fordultak. Nem lettek szerződötetett vendéglátós alkalmazottak, de a borospincékben szép summát kerestek borraivalóbból egy-egy hétvégén vagy nyári estén. A fiatalok hátat fordítottak apjuk mesterségének, így az apák nemzedékével együtt a muzsikálás szokása kihalt a telepen.

A családok életébe teljesen új tevékenységként robbant be az állattartás az 1950-es évek elején. A falusi minta, az éhezéstől való félelem, a nyári mezőgazdasági munkából származó termés mind hozzá járulhatott a lábasjószágok neveléséhez és disznó hizlalásához. A családok egymást követve és egymástól megtanulva vágta bele a

disznótartásba. „*Felvót füstölve a húsok, mert öt malacot neveltem, meg voltak tyúkjaim.*”(I.18/31.o.) Emellett a lábasjószágok is kiegészítették a jövedelmet, a „*kacsa, liba, meg ilyesmi vót, mert itt a gye. Ehettek, csak vigyázni kellett rájuk.*”(I.6/9.o.) Más is mesélte, hogy „*hoztam a pulykákat, hoztam a rengeteg kis libákat, olyan vótam, mint egy baromfiudvar*”(I.9/22.o.)

Ezekben az évtizedekben a tárolási gondok miatt a rokonságon belül a disznóvágások egymás után következtek, a húst egymás között szétosztották, így hónapokon keresztül mindig került friss hús a családok asztalára. A fiatalok a lakótelepre költözködés után is ragaszkodtak a disznótartáshoz, és állataikat a szülők nevelték fel a telepen. Az 1980-as évek közepétől indult el az informális disznóhús-kereskedés, amellyel eleinte több család próbálkozott. A hitel rizikója nagy volt, ezért ma már csak egy család foglalkozik ezzel. Nekik megéri, mert „*mindenki hozza a pénzt, nem kell érte menni.*”(I.33.o.)

A faluba leköltözők lovat és szamarat is tartottak, mert „*régen nem úgy vót, hogy akármikor ment az ember fáért.*”(I.15/4.o.) A fuvarozás jól jövedelmezett, főleg ősszel, mert „*a kukoricát törték, azt kellett behordani, vagy szüretnél dolgozott a legtöbbit. Akkor, ha fát kellett hozni valakinek a faluba.*”(I.26/6.o.) A nyári szabadság alatt mezőgazdasági szezonmunkára jártak. Például „*anyuékkal elmentem almát szedni. Kaptam két hétre 3400 forintot, meg három zsák almát hoztam.*”(I.9/37.o.)

A lakótelepre költözéssel a közétkeztetésben történő elhelyezkedés új forrásokat nyitott meg a családok számára. Az asszonyok a mai napig szeretnek konyhán dolgozni. Az *ételmaradék hazahordásának* lehetősége olyan informális szociális juttatás, amelyhez különösebb befektetés nélkül hozzá lehet jutni. Kiegészíti az alacsony fizetést, és jelentősen csökkenti a kiadásokat.

Az 1980-as évek közepétől a *kertvárosi építkezés* mágnesként vonzotta a férfiakat, mivel az olcsó munkaerőt szívesen alkalmazták az építetők. A fekete munkaerőpiac közvetlen elérhetősége a formális foglalkoztatottság versenytársává vált, és fellazította a telepi férfiak munkajogi státusát. Azok, akik különböző okok miatt (fizetés, megbecsülés, munkafegyelem, megélhetési gondok) kevésbé kötődtek munkahelyükhöz, felmondták állásukat, és alkalmi munkavállalók lettek. Az apákat követték a fiúk, így a Balogéknak, a Tiszáéknak, a Csikóéknak, a Lóléknak ez lett a fő megélhetési forrásuk, amely átalakította évi, havi, heti életritmusukat, háztartásgazdálkodásukat,

munkafegyelmüket és mindennapi racionalitásukat. Munkalehetőség több mint egy évtizeden keresztül akadt bőven, és a bér napi vagy heti kifizetése feloldozást adott a mindennapos munka rendszeressége alól. Ez egy olyan spirált indított be, amely az 1990-es években elvezetett a fémhulladék illegális beszerzéséig és egy-két esetben a börtönbüntetésig.

A másik csoport számára a kertvárosi építkezés új lehetőségeket jelentett. Főállásuk mellett vállalták a plusz munkát, igaz, időnként csaltak egy kicsit, mert ha sok dolog akadt, táppénzre íratnak ki magukat. Mellékkeresetüket nem éltek fel, hanem anyagi gyarapodásukra fordították. Sőt, a Koncsik hadon belül a fiatalok felbátorodtak, és saját építkezésbe fogtak. Az 1990-es években jórészüik csak látszat munkanélküli lett, mert az informális munkaerőpiacon gyorsan talált megélhetési forrást, ahogy erről a családtörténetekben is olvashatunk. A segélyek lejártával pedig visszakerültek a formális munka világába.

*Az asszonyok sem tétlenkedtek.* A Pusomai, a Rostás, a Koncsik családból eleinte takarítani, meszelni jártak. Később egyik bevételi forrásuk a feketekezeléskereskedelemből származott, majd az ukrán cigaretta árusításából. A korábban említett húskimérés mellett egy-két család kamatos pénzzel is foglalkozik, és az adósok számontartása szintén az asszonyok dolga. A nők sokat dolgoznak a szőlőben, metszenek, kötöznek, kapálnak, szüretelnek. Brigádjuk rokonsági alapon szerveződik,

Az alacsony jövedelmek és a sok gyermek mellett a plusz megélhetési forrásokra mindenkinek szüksége volt. A régi stratégiák (gyűjtögetés, takarítás, köszönetés) egyre inkább kimentek a divatból, az újakhoz való hozzájárásban pedig egyre nagyobb szerepet kaptak az internetes munkakapcsolatok, a gyenge kötések. Azok a családok tudtak haladni, és a szegénységet maguk mögött hagyni, akik főállású munkájukon túl lehetőséget találtak többlet energiák befektetésére a munkahelyükön vagy azon kívül.

## 5. AZ ISKOLA

A felnémeti iskola épülete a 20. század második felében, a szocializmus évei során nem sokat változott. Az alsósok osztályterme *„főnt volt a templomnál. Egy nagyon rossz rozoga iskola volt, amibe szénnel tüzeltek. És azon a csúszós dombon kellett felmennünk.”*(I.57/6.o.) Igazi falusi iskola volt, ahol *„még akkor kupából öntöttük a vizet (mutatja, hogy alatta mostak kezét), nem vót csap.”*(I.15/21.o.) A teleptől tartó

hosszú séta után a kisdíákoknak a domboldalra való felkapaszkodás következett, és nem ment ritkaság számba, hogy „minden nap elkéstem az iskolából. Mindig kellett tartanom a körmöst, a körmöm (mutatja).”(I.57/6.o.) Hazafelé valamivel könnyebb volt, mert „az iskolapartról legyöttünk táskával, mintha az lett volna a szánkó.”(I.15/22.o.) A felsősöknek csak a domb aljáig tartott az útjuk, mert ők a patakpart melletti „alsó” iskolába jártak. A nagyobbak ügyeltek a kisebbekre, és télen-nyáron „a cigány gyerekek mindig együtt jöttek haza.”(I.29/9.o.)

Az 1960-as évektől kezdődően Egerben sorra épültek az új iskolák, így egyre nagyobb lett a szakadék a felnémeti és a városi intézmények között. Emiatt a tehetősebb magyar családok már ebben az évtizedben kezdték gyerekeiket az egri tagozatos iskolákba járatni, és ez a folyamat az 1970-80-as évekre felgyorsult. A felnémeti iskolában az 1980-as évek végén a cigány gyerekek mellett csak a szegényebb magyar gyerekek tanultak. A kertváros benépesülésével egyre élesebben vetődött fel az iskola kérdése, és a középosztályhoz tartozó új lakók érdekeinek megfelelően 12 évfolyamos új intézmény kezdte meg működését 1993-ban. Jelenleg ez a cigány gyerekek körzeti iskolája, amely a kertváros szívében alig 5-6 perces járásra fekszik a teleptől.

### 5.1. Az iskoláztatás folyamata

A háborút követő években a politikai és gazdasági rendszerrel párhuzamosan a magyar közoktatás átalakítása is megkezdődött. Elsőrangú kérdésnek tekintették az 1940-ben elfogadott nyolcosztályos alapképzés gyakorlati megvalósítását, ehhez azonban hiányoztak a személyi és tárgyi feltételek. A falvakban a gyerekek továbbra is osztatlan vagy részben osztott tanulócsoportokban tanultak, és egy pedagógusra igen gyakran 50-60 tanuló jutott. Annak ellenére, hogy a gyerekek túlnyomó része (98 százalék)<sup>47</sup> elkezdte tanulmányait, negyedük, harmaduk még sem fejezte be. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között az iskolából történő lemorzsolódás társadalmi gyakorlata felett a pedagógusok is tehetetlenül szemet hunytak, és megengedően kezelték a cigány és a szegénységben élő gyerekek iskola előmenetelét. Ez alól Felnémet sem volt kivétel.

Az előző fejezetben már szó volt arról, hogy a felnémeti telep gyerekek iskoláztatása az első világháború idején szórványosan megindult, majd az 1920-as évektől majdnem

---

<sup>47</sup> 1955-ben 37 százalék, 1960-ban 24 százalék nem szerzett 8 osztályos bizonyítványt 16 éves koráig.  
Közli: Romsics (2000)

mindannyian bekerültek a névsorba. Ennek ellenére egyharmaduk (32,9 százalék) nem járt iskolába, másik harmaduk (34,3 százalék) csak az első osztályig jutott, vagyis a *második generáció közel kétharmada analfabéta maradt.*

Ez a korosztály az iskoláról azt az emléket őrizte meg, hogy a megélhetés nehézségeire hivatkozva felmentést lehet kapni a tanulás, a rendszeres megjelenés alól. Természetes, hogy szülőként ezt a gyakorlatot követték, és ebből az 1940-50-es évek strukturális kényszerei miatt sem lehetett kilépni. Ekkor a telepiek megélhetése bizonytalan, még működnek a régi stratégiák (fahordás, muzsikálás), és a gyerekek segítségére ténylegesen szükség van. A pénzszerzés technikái nem kívánnak különösebb iskolai végzettséget. Az iskolai zsúfoltság miatt a pedagógusok sem bánták, ha a cigány gyerekek nem mentek iskolába. Folytatódott a korábbi gyakorlat; *„anyu elment, elmagyarázta, hogy a gyerekekre vigyáz. Osztt akkor így nem vót büntetés.” (I.17/11.o.)* Ha a ruha és a felszerelés hiányzott, *„akkor ment anyu az igazgatónőhöz, nincs úgy a gyerekeknek, nem tudok rájuk venni, nem tudnak gyönni iskolába.”(I.22/12.o.)* Ha a csemetésbe megindult a munka, *„anyám bement az iskolába, hogy hát legalább azt a két hónapot nézzék már el, ki tudjunk menni a tartozásból. Igazgató osztán azt mondta, jó van.”(I.14/19.o.)*

Az 1950-es évek második felében kezdték az iskolai fegyelmet megszilárdítani. A volt cigány tanácstag meséli, hogy *„az oktatási bizottságnak a tagja vótam. Rengeteg baj vót a gyerekekkel, nem jártak iskolába. A gyerekeket hajkurászom állandóan az iskolába.”(I.2/53.o.)* *„Énnekem körül kellett a cigány telepet járni, hogy melyik gyerek nem ment iskolába.”(I.2/20.o.)*

A felnőtteket is próbálták rávenni az évtized végén a tanulásra. *„Marika néni, ő jó asszony vót, oszt nagyon akarta, hogy meg legyen a nyolc osztályunk. Mi munkásiskolának híttuk, még este jártunk. Egész télen jártunk, vagy négy hónapig jártunk, meg is van a bizonyítványom.”(I.2/20.o.)* A telepiek közül többen el is szánták magukat, és megszerezték legalább a négy osztályról bizonyítványukat.

A sok nehézség ellenére a harmadik generáció (az 1940-es évek végén és az 1950-es években született gyerekek) nagy lépést tett az iskola felé. (8. sz. Táblázat) Szüleikhez képest, akiknek egyharmada analfabéta maradt, lényegesen emelkedett iskolai végzettségük. Túlnyomó többségük (93,0 százalék) bekerült az iskolába, és azokról, akik elvégezték legalább a 4 osztályt (74,5 százalék), joggal feltételezhetjük, hogy



írástudóvá váltak. A felső tagozatban sokan lemorzsolódtak ugyan, de a gyerekek több mint egyötöde (24,5 százalék) nappali képzésben elvégezte a nyolc osztályt, további 14 százalékuknál később a munkahely kényszerítette ezt ki. Töredékük (6,1 százalék) szakmunkás-bizonyítványt is szerzett. Annak ellenére, hogy a külső (strukturális kényszerek hiánya) és belső feltételek (életfeltételek) nem teremtettek igazi lehetőséget a tanulásra, háromnegyedük mégis átlépte az analfabétizmus grádicsát, amellyel közelebb kerültek a többségi társadalomhoz.

A negyedik generáció (az 1960-70-es években született gyerekek) már más feltételek között kezdte az iskolát. Szigorodtak a keretek, mert az 1961-es oktatási törvény 16 évre emelte a tankötelezettség korhatárát, és a szankciók is keményebbek lettek. Ha nem mentek iskolába, a szülőt *„akkor megbüntették, hivatalosan kiment a büntetés, és ha nem fizették ki, le kellett ülni.”* (I.23/43.o.) A szülők nagy része *„nem hagyta, hogy mink lógjunk az iskolából! Emlékszem rá, egyszer nem akartam elmenni, mert nem tudtak adni pénzt. Biciklivel az iskoláig bekergetett (az apa).”* (I.26/6.o.) Egy másik interjúalany azt mesélte, hogy *„megkezdődött az iskola, bevótam irakozva, oszt elfelejtettem, hogy odáig kell menni. Mentem, és hajtottam a tehenet (nevet), és így leszámolt (az anya), hogy behordjon iskolába.”* (I.15/11.o.)

Az életfeltételek sokat változtak, a családok többségében ketten kerestek, a szülők iskolázottabbak lettek, és megindult a lakótelepi beköltözés is. Ugyanakkor a telep dinamizmusa ellenére még mindig akadt olyan gyerek, aki analfabéta maradt (0,9 százalék), további egytizedük (10,1 százalék) pedig még az alsó tagozatból sodródott ki. Nagy előrelépés történt viszont az általános iskola befejezése terén, mivel a gyerekek háromnegyede (73,4 százalék) nappali képzés során elvégezte ezt, és egyharmaduk (32,1 százalék) elindult a középiskola felé is.

Még sem történt igazi áttörés, mert a cigány gyerekek lemaradása nem csökkent, hanem növekedett az átlag magyar gyerekekhez képest.<sup>48</sup>

---

<sup>48</sup> Az iskolázottság adatai megegyeznek a Kemény István által közölt 1971. és 1993. évi adatokkal.

8. sz. Táblázat

**A Béke telepi családok iskolai végzettségének alakulása**

| Iskolai végzettség                   | 2. generáció |              | 3. generáció<br>(20. sz. közepe<br>táján) |              | 4. generáció<br>(20. sz. utolsó<br>harmada) |              | 5. generáció |              |
|--------------------------------------|--------------|--------------|---|--------------|---|--------------|--------------|--------------|
|                                      | fő           | %            | fő  | %            | fő  | %            | fő           | %            |
| Nem járt                             | 24           | 32,9         | 8   | 7,0          | 1   | 0,9          | -            | -            |
| 1. osztály                           | 25           | 34,3         | 10  | 8,8          | -   | -            | -            | -            |
| 2. osztály                           | 3            | 4,1          | 4   | 3,5          | 4   | 3,7          | -            | -            |
| 3. osztály                           | 9            | 12,3         | 7   | 6,2          | 1   | 0,9          | -            | -            |
| 4. osztály                           | 7            | 9,6          | 16  | 14,0         | 6   | 5,5          | -            | -            |
| <b>Összesen. 1-4.o</b>               | <b>44</b>    | <b>60,3</b>  | <b>37</b>                                 | <b>32,5</b>  | <b>11</b>                                   | <b>10,1</b>  | <b>-</b>     | <b>-</b>     |
| 5. osztály                           | 2            | 2,7          | 6   | 5,3          | 2   | 1,8          | -            | -            |
| 6. osztály                           | 2            | 2,7          | 15  | 13,2         | 8   | 7,3          | 3            | 20,0         |
| 7. osztály                           |              |              | 4   | 3,5          | 2   | 1,8          | 2            | 13,3         |
| <b>Összesen 5-7.o.</b>               | <b>4</b>     | <b>5,4</b>   | <b>25</b>                                 | <b>22,0</b>  | <b>12</b>                                   | <b>10,9</b>  | <b>5</b>     | <b>33,3</b>  |
| 8. osztály                           | 1            | 1,4          | 18  | 15,8         | 45  | 41,3         | 7            | 46,7         |
| 8. osztály (dolgozók<br>iskolájában) | -            | -            | 16  | 14,0         | 5   | 4,6          | -            | -            |
| Megkezdett<br>középiskola            | -            | -            | 3   | 2,6          | 13  | 11,9         | -            | -            |
| <b>Összesen 8.o.</b>                 | <b>1</b>     | <b>1,4</b>   | <b>37</b>                                 | <b>32,4</b>  | <b>63</b>                                   | <b>57,8</b>  | <b>7</b>     | <b>46,7</b>  |
| <i>Szaktanács</i>                    | -            | -            | 7   | 6,1          | 13  | 11,9         | 2            | 13,3         |
| Érettségi                            | -            | -            | -   | -            | 1   | 0,8          | -            | -            |
| Jelenleg<br>középiskolai<br>tanuló   | -            | -            | -   | -            | 9   | 8,3          | 1            | 6,7          |
| <b>Összesen</b>                      | <b>73</b>    | <b>100,0</b> | <b>114</b>                                | <b>100,0</b> | <b>109</b>                                  | <b>100,0</b> | <b>15</b>    | <b>100,0</b> |
| Nincs adat                           | 3            | -            | 7   | -            | -   | -            | -            | -            |

5.2. Pedagógus, szülő, gyerek

Láttuk, hogy az elmúlt ötven évben jelentősen csökkent az iskola és a telepi gyerekek közötti távolság. De számtalan tanulmányból tudjuk, hogy eközben a cigány és a magyar népesség iskolázottsági mutatói között egyre szélesebbre nyílt az olló. Az országos és helyi adatok azt tükrözik, hogy a cigány gyerekek nem tudnak túljutni az általános iskolán. Már ebben a közegben olyan akadályokkal szembesülnek, amelyek meggátolják továbblépésüket. A következőkben ezen akadályok hátterére, okaira kívánunk rávilágítani a bikulturális szocializáció és a kapcsolathálózati integrációs megközelítésünkön keresztül.

A 6-7 éves kisgyerekek a telep szociálisan integrált világában már jól közlekedtek, megtanulták, miként szólíthatják az időseket, a felnőtteket, mi az élet napirendje, kinek hol a helye a közösségben, és nekik mi a dolguk ebben. Magukba szívták az ételek illatát, mélyen elraktározták az élénk színek, virágok világát, a muzsika ritmusát és zengő-bongó dallamát. Ebből a világból, a cigány kultúrából szinte minden átmenet

nélkül kerültek a többségi társadalom oktatási rendszerébe. Az idegen világban idegen szagokhoz, színekhez, szavakhoz, dallamokhoz és mozdulatokhoz kellett szokni, ami „*elsőnek nehéz volt, mert én nem jártam óvodába, csak egyből bumm, csak vót ilyen hónapos előkészítő, utána meg iskola.*”(I.15/18.o.) Nem véletlen, hogy többségük az alsó osztályok egyikét ismételte, mert „*állandóan kettes voltam, buktam kétszer. Már most azt nem tudom hanyadikban (nevet), harmadikban, másodikban, elsőben?*”(I.59/4.o.)

A gyerekek egyszerre kerültek szembe az idegen világban történő eligazodás és az iskolai (kognitív) tanulás nehézségeivel.<sup>49</sup> Mindkettővel egyedül maradtak, mert ekkor még a szülők többsége transzlétorként nem tudta átsegíteni gyermekét az új kulturális rendszerbe, és „*nem tudott hozzánk szólni semmit sem. Akkor még se írni, se olvasni nem tudott.*”(I.42/15.o.) Emiatt a kontroll is elmaradt, a tanulást „*nem is ellenőrizték anyámék. Igaz-e írni-olvasni nem nagyon tudtak.*”(I.26/13.o.) A bikulturális szocializációt az iskola sem segítette, a hozott kultúrára nem épített, ezért „*nagyon nehezen ment az iskola. Azelőtt meg a cigányokkal nem is foglalkoztak úgy tanárok. Ott ült, mint egy bornyú, oszt jó van.*”(I.14/15.o.) A gyerekek csak egymásra támaszkodhattak, és azonos tapasztalatok birtokában „*volt úgy, hogy segítettünk egymásnak.*”(I.44/4.o.) Egyikük meséli, hogy „*jártam iskolába, de nem tudtam, hogy miért, minek, mert az öcsém tanított meg 5. osztályban olvasni. De akkor sem buktattak meg.*”(I.44/5.o.)

A szociális életvilágot és integrációt megtámadó erőszakos asszimiláció alól a telepí gyerekek ösztönösen kibújtak, és amikor csak lehetett, lógtak az iskolából. A kisebbeket például rendszeresen a patak térítette el. „*Volt ez a fateknő (nevet), még nagyobb volt a patak is itt. És akkor a Berci kitalálta, hogy menjünk csónakázni, hát ugye nem iskolába mentünk (nevet).*”(I.26/29.o.) A nagyobbak is találtak érdekesebb látnivalókat, például a tsz-tanyán „*ott vótak a birkák, tudtuk, hogy holnap birkanyírás lesz, jó van, gyerünk. Négyen. Öten is mentünk.*”(I.15/22.o.)

Serdülőkorban már a két kultúra egymásnak feszült, és az osztályismétlések miatt „*oszt beleestünk a korba. Már szégyellettünk járni a kicsikkel. Mer' mi már nagyobbak, idősebbek voltunk, mint a többiek.*”(I.29/7.o.) A túlkoros serdülőkkel bőven akadt probléma, erről interjúalanyaink sokat beszéltek: „*Voltam olyan hülye is, hogy még a tanárt is megütöttem. Azt mondta, hogy olvassak. Mondom, nem olvasok. Könyvvel a*

---

<sup>49</sup> A cigány nyelvi közösségekben a szociális tanulás orális, szóbeliség, interaktív, párbeszéd-modellálás. Réger (1990)

*fejemre vágott, én meg adtam neki egy taslit.”(I.24/7.o.) „Hát, már nagyobb vótam, nekem nem dumált a tanár, Mondja, üljél vissza, mondtam, nem ülök vissza, már akkor vitatkoztunk.”(I.15/20.o.) „Akkor mentem ki a teremből, amikor én akartam. Akkor lementem a boltba, már úgy csengetés után.”(I.29/6.o.) „Nem jártunk be órákra, hát mán a nyolcadik osztályban könyveket sem vittünk, se füzetet.”(I.49/14.o.) A vagányabb gyerekek szüleivel a tanárok „együtt megegyeztek és kiléptették.”(I.52/64.o.)*

### 5.3. A szülő

A megélhetés stabilizálódásával, az 1960-as évek elejétől a családok többsége egyre inkább igazodott a külső társadalmi elvárásokhoz. Nem engedték, hogy a gyerekek „*ne menjenek iskolába. Én nem engedtem, én megadtam nekik mindent, szépen jártak, tiszták vótak, pedánsak vótak.*”(I.7/70.o.) A faluba leköltözötteken nagyobb volt a nyomás, és a családi költségvetést is úgy alakították, hogy az iskolai felszerelést „*meg tudtuk venni, meg rendesen jártak, a parasztok se jártak különben, úgy engedték őket tisztán, minden.*”(I.12/15.o.) A telepí többgyermekes családok számára azonban az iskola teher maradt. Mesélik az akkori gyerekek, hogy „*felszerelésünk se volt. No most, a többi gyerek kivette a füzetet, ő csinált mindent, mi meg lestünk. Egy papír meg egy füzet jártunk iskolába.*”(I.29/6.o.)

A külső látszat ellenére a szülők sokat foglalkoztak gyerekük iskolai előmenetelével, tanácsokat adtak, például; „*úgy viselkedj az iskolába! Tudod, hogy mi van! Összeverlek, ha hazagyössz.*”(I.10/26.o.) De kevés iskolai tapasztalat birtokában konkrét tanácsot nem tudtak adni, és nem rendelkeztek olyan gyenge kötésekkel, interetnikus kapcsolatokkal sem, amelyek ebben modellként segítették volna őket. Mivel maguk sem tudták, hogy mit kellene tenni, meg is verték a gyerekeiket azért, „*hogy tanuljon, tanuljon. Csak azért vertem őket.*”(I.11/9.o.) „*Jajaj, még az írószer is tiszta vér vót, orrba vágott. Hát. Meg kukoricára térdepeltetett.*”(I.15/12.o.) Bántotta őket a sikertelenség, és segíteni is szerettek volna. Amikor például „*megbuktatta a gyereket hetedikben, bementem az igazgatóhoz is, meg a tanárhoz is evégett. Hát, veszekedtem vele.*”(I.12/14.o.) A továbbtanulásnál is a kijárásos módszerrel próbálkoztak, „*több helyre elmentem, hogy vegyék fel, de nem vették fel.*”(I.11/8.o.) Tehát, bár konkrét tanácsot, segítséget, útbaigazítást nem tudtak adni, készítették gyerekeiket az alkalmazkodásra. Konfliktusok esetén azonban a tanár ellenségévé váltak, és „*megmondtam neki (az igazgatónak), hogy én ugyanúgy megverem, mint az megverte,*

*aki megveri a lányomat. De oszt nem bántották.”(I.10/27.o.)* A szülő és a pedagógus elbeszéltek egymás mellett, mert még az egyik pedagógiai problémáról beszélt, a másik cigány identitásában érzete magát megtámadva, mert *„olyan mintha faj-megkülönböztetés lett volna. Hát olyan kítaszító mondás ez, hát, cigány, lenéző.”(I.15/23.o.)*

#### 5.4. Az iskola és a pedagógusok

Az 1950-es években a hiányzások és a lemorzsolódások miatt nem sok cigány gyerek járt a felnémeti iskolába. Nem is érezték jól magukat, mert *„nem tartották a cigányokat semmibe. Mert nem vótak úgy felöltözve, nem vótak olyan tiszták, amilyenek ők szeretnék vóna.”(I.14/16.o.)* A tanárok úgy próbálták őket betörni, hogy aki *„túlságosan nagyon rossz vót, az kapott egyet-kettőt, de úgy megverni, mint a cigányokat! Nagyon bántották azelőtt, bántottak!”(I.14/14-15.o.)* A megalázás sem volt ritka: *„I. tanár bácsi, így megfogta a hajamat, oszt így hátrahúzta e, oszt így köpött egyet e, hogy ennek a csúnya embernek, ilyen szép fehér lánya van.”(I.9/25.)* Az ellenállás a következő évtizedekben sem szűnt meg. *„Sokszor leszidtak, meg lehülyéztek bennünket, de igazuk volt.”(I.55/26.o.)* Akadtak olyanok is, akik nyíltan *„lecigányozták az embert. Hát. Történelem tanár, mikor ötödikes vótam. Hát, elég ütte a cigányokat jobban.”(I.15/22.o.)*

Az 1961. évi párthatározat megfosztotta a cigányságot nemzeti/etnikai státusától, amivel összezavarta a cigánysággal kapcsolatos társadalmi gondolkodást is. A magyar pedagógiának eszébe sem jutott, hogy a cigány gyerekek, szülők másságát egy más népcsoport sajátosságaként kezeljék. Miközben a családon és a telepi közösségeken belül a kultúra folyamatosan újratermelődött, az iskolában a politikai szemléletnek megfelelően hátrányos társadalmi csoportként kezelték őket, és ehhez a kompenzatórikus oktatási személetet és gyakorlatot társították. Az iskola azonban erre sem volt igazán felkészítve, így pedagógiai támogatás helyett szociális segítséget nyújtottak. Felnémeten például a pedagógusok jótékonykodtak. *„Az igazgató néni, jajj de aranyos vót, de szerette anyut! Megpakolta anyut Marikának a cuccaiból is.”(I.22/12.o.)* Volt olyan, amikor a tanító néni *„hozatott nekiünk kiflit, hozzá felvágottat, vagy zsemlét. Tessék, gyertek, kész a szendvics, meg van csinálva, egyetek. A saját pénziből, sose felejttem el ezt.”(I.22/13.o.)* A többiek is adományokat kaptak, például *„volt egy tanár, aki nagyon rendes volt. Úgyhogy nagyon sok ruhákat adott*

*nekünk.”(I.29/6.o.) Az iskolában „vót egy olyan külön asztal, melyikről lehetett válogatni ruhákat. Mikor hogy tudtak segíteni ők is.”(I.42/15.o.)*

Az 1970-es évektől a gyermekvédelmi segélyezésben a pedagógusok kapták a közvetítő és kontroll szerepet, amely szintén elterelte a figyelmet a lényegi problémákról. Egyik családban mesélték, hogy *„kaptunk segélyt. Mer’ hát vett nekünk két takarót (anyánk), oszt nem tetszett a tanárnak, behívatta.”(I.29/12.o.)* A segély persze jól jött a legrosszabb helyzetűeknek, mert *„ingyenesen kaptuk a napközit, az ebédet teljesen ingyenesen kaptuk.”(I.43/5.o.)*

Néhány pedagógus ösztönösen megérezte, mit kell tennie, hogyan kell átsegíteni a gyereket a többségi társadalom és az iskola kultúrájába. Egyikük *„vót az, aki igazából rávezetett a hangos olvasásra, mert nem tudtam rendesen összeolvasni a betűket. Mert ugye anyám analfabéta vót, apám analfabéta volt.”(I.20/43.o.)* Volt olyan tanár, akihez el lehetett járni, *„hát beszélgetni, meg segíteni neki, mert a felesége meg könyvtáros volt. Még forint vót az a havi díj, nagy pénz vót az, befizette ő helyettem.”(Nr.15/22.o.)*

Rendszeres bikulturális segítség nélkül a gyerekek a magyar iskolában elakadtak. Egyikük úgy emlékszik vissza, hogy *„sodródtam, aki tanult, tanult, aki nem az bukott. Kész, osztályt ismételt. Ennyi. Nem volt az, hogy na most hú, hogy tanuljatok gyerekek, meg így meg úgy. Nem.”(I.52/48.o.)* A szülők is úgy vélekednek, hogy *„akkorában az vót a baj, hogy a cigányokat nem nagyon tanították, ha jobban odafigyelnek neki, jó tanuló lett volna belőle.”(I.12/14.o.)*

Az oktatási és szociális nehézségek ellenére az iskolában évtizedekig nem volt jellemző a gyógypedagógiai jellegű szelektálás. Csak egy-két cigány tanulót helyeztek át a Móra Ferenc Iskolába („kisegítő”), vagy a túlkorosokat az Arany János Iskolába (tanulási és magatartászavaros gyerekek). Az új intézményben, a megújult társadalmi környezetben már erős a szelekció, és *„itten e nagyon küldik a cigányokat elfele a 14-es iskolába. Behívtak, hogy többet érek, ha a gyereket átíratom a 14-esbe. Én azt mondtam, hogy a gyerek nem megyen át! És a gyereket meg is buktatták hétből, még énekből is!”(I.59/5.o.)* A gyerekek másik része a Móra Ferenc iskolában tanul, *„a bolond iskolába’, ahogy én hívom a 15-öst. (nevet) Nekem az öngyilkosság volt, a mai napig nem tudom megemészteni. Hát szülői értekezleten egyszer voltam.”(I.52/82.o.)*



### 5.5. A rejtett tanterv, az iskolai kötések ereje

Az iskola anélkül is természetes lehetőségét nyújtja a bikulturális tapasztalatszerzésnek, ha azt senki sem katalizálja tudatosan. Az osztályteremben, a folyosón, a menzán, a tanórán kívüli rendezvényeken spontán létrejöhetnek az interkulturális kölcsönhatások, ha a különböző nemzeti/etnikai kultúrából érkező gyerekek nincsenek elzárva egymástól.

A felnémeti iskolában *„nem vót olyan, hogy külön teszik a cigányokat meg a magyarokat. Együtt jártam a védőnő lányával, együtt az igazgató lányával.”*(I.18/14.o.) Az igaz, hogy *„cigány cigánnyal, magyar magyarral együtt (ült). De mondjuk itt ült magyar, mellette két cigány, nem úgy, hogy a cigányok háttal vótak dobva.”*(I.22/13.o.) A magyar gyerekek egy része elzárkózott a kapcsolatépítéstől, mert *„aki gazdagabb, meg ilyen kényesebb ugye, még mellénk se akart állni, hogy no nem megyek cigányok közé.”*(I.22/12.o.) Megtapasztalták az ellenségeskedést is, mert a magyar gyerekek gyakran cigányoztak, és ilyenkor a válasz sem maradt el, mert ha *„elmondott mindenfajta cigánynak, akkor szájba vágtam. Szét is hasadt a szája.”*(I.15/20.o.) Csúfolódó verssel is visszavágtak: *„Cigány vagyok, nem tagadom, amit szarok, neked adom. Ennyi mondtunk mindég, mikor azt mondták, hogy büdös cigány. Úgyhogy ennyivel tudtunk védekezni, vagy az, hogy megvertük őket.”*(I.63/9-10.o.) A cigány gyerekek rossz közérzetéhez hozzájárult, hogy *„voltak ilyen osztálykirándulások. Hiába, hogy minimális összeget kellett fizetni, akkor se nem bírta anyu fizetni. Akkor nekünk szégyenszemre el kellett mennünk iskolába. Úgyhogy mindig betettek valamelyik osztályba, és mi azt szégyelltük, hogy nincs pénzünk.”*(I.55/27.o.)

Azért pozitív élményekben is volt részük. Többen említették, hogy *„mink nem vittünk ennyi, a parasztok hoztak, oszt akkor odahíttak, gyere, egyél velünk.”*(I.13/12.o.) Az osztálytársak a tanulásban szintén segítettek, és az élményszámba ment, hogy *„írtak nekünk puskát (nevet), betettük a könyv mellé, füzet mellé és abból írkáltunk le. Akkor átsúgták, vagy egy papírt átdobtak. Nem utáltak ki bennünket, hogy mink most cigányok vagyunk.”*(I.29/8.o.) A mindennapos érintkezések során még barátságok is kialakultak. *„Itt volt egy osztálytársam, azzal még most is jó beszélő viszonyban vagyok. Úgyhogy be is szoktunk odajárni hozzájuk. Nem szóltak a szülei. Úgyhogy ez az egy lány volt.”*(I.29/7.o.) Az osztályban *„kettővel tudtam úgy igazából barátkozni, akihez jártam is hozzájuk, meg ők is jártak hozzánk”*(I.20/45.o.) Olyan is előfordult, hogy az *„iskolába barátok vótunk, meg iskola kívül is, de már oda nem mehettem. Amúgy nem*

*látta rúlam, hogy cigány vagyok, csak megtudta, hogy cigány vagyok, akkor már nem mehettem.”(I.15/19.o.)* A magyar iskolatársak, barátok modelleket nyújtottak ahhoz, hogy közelebb kerüljenek a többségi társadalomhoz, és megtanuljanak abban közlekedni. Az élet apró részleteit lemásolták. Egyikük meséli, hogy *„nekem íróasztalom volt. Elmentem a másik magyar barátnőmhöz, neki is volt, oszt én is vettem.”(I.52/18.o.)*

A telepi gyerekek többsége rokonságban és szomszédságban állt egymással, és ezt az erős kapcsolati hálót az iskolába is vitték magukkal. Ez védelmet, biztonságot, és feltétlen elfogadást nyújtott számukra az idegen környezetben. De ezek az erős kötődések egyúttal gátjaivá váltak az interetnikus kapcsolatok elmélyítésének és tartós fennmaradásának. Az iskolából való lemorzsolódással, a tanulmányok befejezésével ezek a gyenge kötések nagyrészt megszakadtak, ezért a későbbiekben nem lehetett rájuk támaszkodni a külső erőforrások megszerzése (például munkahely) során.

Az általános iskolai tanulmányok félbe hagyása vagy nem folytatása nemcsak az alacsony iskolai végzettségben történő megragadást jelenti, hanem az interetnikus kapcsolatok elvesztését, a bikulturális szocializáció elakadását. Ezzel párhuzamosan az intraetnikus erős kötődések ismét felerősödnek, amely a kapcsolati struktúra szűkülését hozza magával. Ebből adódik, hogy a harmadik és negyedik generációnál emelkedő tendenciát mutat a telepi közösségen belüli házasság, és a szülők követése a munkahelyen.

## *5.6. A középfok felé*

Bár a telepi gyerekek közül egyre többen fejezték be a nyolc osztályt, és szereztek jogosítványt a továbbtanulásra, csak kis részük indult neki a középiskolának. A harmadik generációban a 8 osztályt végzettek egynegyede (24,8 százalék), a negyedik generáció kétötöde (43,7 százalék) szerzett szakmunkás-bizonyítványt. Az alacsony továbbtanulási szándék és arány mögött több tényező húzódik meg, amelyek egymást erősítve fejtették ki hatásukat.

Az okok keresése során nem feledkezhetünk meg arról, hogy a szocialista gazdaság még az intenzív iparosítás korszakában is a szakképzetlen, esetleg a helyben betanított fizikai munkások tömegét igényelte. Az oktatáspolitikai ehhez igazodott, hiszen az általános iskola után a továbbtanulás már nem volt kötelező. Ennek megfelelően a középfokú tanintézetek nem is tudták befogadni a teljes korosztályt, és a legrosszabb tanulókat

kiszelektálták.<sup>50</sup> Természetesen ezek a 14-16 éves serdülők megjelentek a munkaerőpiacon, és munkát kaptak. Ezekhez a strukturális okokhoz kapcsolódik, hogy a telepi családok közvetlenül tapasztalták, hogy különösebb iskolai befektetés nélkül is jól el lehet boldogulni a munka világában. A férfiak válogathatnak a Fűrészüzem, a Berva, a BUBIV között, és a nők lehetőségei szintén kitágultak a varrodával, az iskolai és az éttermi konyhákkal.

A nyomort éppen maguk mögött hagyó családok a társadalmi átlag életszínvonalra felé igyekeztek, a falusi környezet és a Csebokszári lakótelep is ezt a követendő mintát nyújtotta. Az iskola sem segítette őket át a bikulturális és kognitív tanulás akadályain, így nem csoda, hogy többségük azt mondta, hogy *„nem szerettem tanulni, inkább dolgozni akartam, hogy legyen ruháim, meg pénzem, meg anyáméknak tudjak adni.”*(I.59/10.o.) Nem akartak továbbtanulni, mert a szegénység miatt *„nem jutott eszembe. Mindig azon voltam, hogyha kijárom a 8 általánost, én elmegyek dolgozni, ruházkodom. Így is volt.”*(I.44/5.o.)

Néhány családban mégis megfogalmazódott a továbbtanulás szándéka. Ezen belül többféle magatartás körvonalazható. Az első csoportba azok tartoznak, akiket helyhiány miatt nem egri, hanem más, kevésbé keresett vidéki szakmunkásképző iskolába irányítottak. Ez esetben maguk a szülők ijedtek meg a tanulóssal járó anyagi tehertől és/vagy a tinédzser elengedésétől. Egyik szülő mesélte, hogy *„még a párttúl is kigyöttek, mert ilyen mezőgazdaságiba akarták. Én nem adtam a lányt olyan messzire oda. Egerbe mehetett volna, de én nem adom szállóra a lányt. Mert ő mindig fodrásznak akart menni, oda jobb jegy kellett volna.”*(I.2/57.o.) *„A nagyobbik azért nem, mert Hevesre kellett volna menni, de nem volt rávaló, és anyagilag nem bírtuk. Állatgazdálkodásra is felvették.”*(I.33/12.o.)

Mások az utolsó pillanatban megijedtek; *„beiratkoztam a kereskedelmibe ruházati eladónak. A barátnőmet nem vették fel, és azért, mert őt nem vették fel, én sem mentem. Mert, hogy én cigány vagyok, és akkor egyedül ott mit keresek?! Félttem.”*(I.52/43.o.) A gyerek *„ríva gyött haza, hogy ő nem megy, nem hagy itt bennünket, hát oszt nem mentek.”* (I.12/14.o.)

A harmadik típusba azok tartoznak, akik lemorzsolódtak a középiskolából. Egy részük ezt azzal indokolta, hogy nem szerette a szakmáját, mert például *„kereskedelmibe mentem volna. De oda meg félttem, hogy nem vesznek föl, de másokat meg*

---

<sup>50</sup> Csákó Mihály, Benyó Béla: Szakképzés és demográfia. Educatio 1993/1. 40-51.o.

*felvettek.”(I.54/2.o.) „Cipőfelsőrész-készítőnek adott be. Büdös!! Hát a ragasztószag! Én utáltam járni! Még testnevelésből is megbuktam!”(I.45/10.o.)* Az okokat tovább keresve kiderült, hogy nem találták meg a helyüket az iskolában. Egyikük keserűen meséli, hogy *„nem volt egyáltalán összetartás ebbe a suliban. És had mondjam el, annyira rossz volt ott lenni gyakorlaton, hogy mínusz fokba, mikor tényleg olyan hideg volt, kint kellett metszeni.”(I.39/8.o.)* Sérlemeket szintén soroltak. Az egyik fiú például *„kőművesnek ment vóna. Az első osztályt ki is járta, de ott nem vót jó, fajgyűlölő vót a mestere.”(I.29/39.o.) „Mikor én elmentem szakmunkásképzőbe, akkor az osztályfőnök megkérdezte, hogy hány családom van? Meddig akarsz ide járni? Ezek voltak a diszkrimináció.”(I.57/15.o.)* A lányoknál a nevelés tradíciói is közbeszóltak, *„mert én ki akartam járni az iskolát, én nem így akartam az egészet, hogy egyből terhes leszek, osztán (csönd.) Mert olyanokat mondtak, hogyha elvetetem, nem lehet több gyerekem.”(I.60/17.o.) „Terhes lettem, és akkor anyukám könnyörgött, meg az igazgató úr, hogy vetessük el, hiányzok egy hetet az iskolából, és nem történt semmi. És akkor én azt mondtam, hogy én nem vetetem el, és kimaradtam az iskolából.”(I.58/23.o.)*

A szülő is féltette gyermekét a többségi környezetben, ezért *„levágta az apja a haját, és oszt befellegzett neki. Jó tanuló vót első osztálytól fogva, meg nagyon szép.”(I.9/43.o.)*

A fiúk között voltak, akik nem vették komolyan a szakmatanulást. *„Józsi tanult csak, apu, hm. A sport az jobban ment neki, mint a tanulás.”(I.55/30.o.) „Hát ott hagytam, hát hogy mondjam, eljártam a Sörkertbe. Hát épületasztalosnak tanultam, és otthagytam a sulit.”(I.59/8.o.)* A szülők nehezen viselték gyerekeik kudarcait, *„végig bántotta őket, bántotta őket. Az természetes dolog, hogy csak a jót akarták volna.”(I.54/13.o.) „Utána a fater nem szólt hozzám egy évig, el is vert.”(I.59/8.o.)*

A gyerekeket és a szülőket felkészületlenül érte a többségi társadalommal való közeli érintkezés. Korábban, az általános iskolában mégis csak ott voltak a testvérek, unokatestvérek, a telepi gyerekek, akik egymást segítették és védelmezték, és a háttérben ott állt az egész cigány közösség. A középiskolában egyedül maradtak, és csak magukra számíthattak, ebben viszont nem volt gyakorlatuk. A lemorzsolódások, a sikertelenségek mögött tehát ott húzódnak a korábbi interetnikus kapcsolati hiányok, és a járatlanság a többségi társadalom közegében.

A harmadik generáció 6,1 százaléka, a negyedik generáció 11,9 százaléka viszont sikeresen befejezte a középiskolát. Az ő sikerük annak köszönhető, hogy már az általános iskolában interetnikus baráti kapcsolatokba ágyazódtak be, és ezeket vitték

magukkal a középiskolába is. Mesélik, hogy „négy-ötffős ilyen galeri az osztályon belül, kik összébb tartoztunk, összefogtunk. Ez az öt fő ez a szakmunkásképzőbe is együtt jártunk. Egy szakmán belül, ők is fényezők lettek.”(I.56/21.o.) „Karosszerialakatosnak tanultam. Hát a barátaim jelentkeztek, oszt én is jelentkeztem. Ők jelentkeztek oda, szóltak nekem, hogy menjek oda én is.”(I.25/1.o.) Az osztályban a barátnők „összebeszéltünk, és kiválasztottuk egymásnak. Zsuzsa, Éva, Csilla, és akkor (mentiünk) a Közgébe. Úgy lettünk osztálytársak.”(I.58/28.o.) Ezek a kapcsolatok nemcsak védelmet jelentettek, hanem közvetlen mintákat is nyújtottak az új környezetben történő eligazodáshoz, továbbá rajtuk keresztül új interetnikus kapcsolatokat lehetett létesíteni, és külső erőforrásokhoz lehetett jutni.

A vizsgált időszakot úgy foglalhatjuk össze, hogy az 1950-60-as évek a rendszeres iskolába járás kialakulásának, az 1970-80-as évek a nyolc osztályos végzettség felé haladásnak, az 1990-es évek pedig a pedagógiai szegregálásnak az időszaka. Eközben nemcsak az idősebbek felé tolódott ki a nevelési-oktatási intézmények igénybe vétele, hanem az alsóbb korosztályok, a 3-6 évesek felé is.

Az 1970-es évek elejéig az óvodát a gyermekmegőrzés tradíciója, a korai munkakezdés, a plusz anyagi teher együttesen szorította ki. A szülők váltóműszakkal és/vagy a nagyobb gyerekekkel, nagyszülőkkel oldották meg a kicsik felügyeletét. „*Kellett, hogy gyöjjenek haza iskolából, hogy a gyerekek ne legyenek egyedül. Anyu elment dolgozni.*”(I.43/5.o.) A Csebokszári lakótelepre költözés ezen a téren radikális változást hozott. Az életritmus átalakult, a nők munkát találtak a gyermekintézményekben, és a szomszédok is ezt a mintát nyújtották. Az itt felnövekvő gyerekek mindegyike, ha rövid időre is, de találkozott az óvodával. A telepre történő visszaköltözés után az újabb generáció számára már természetessé vált az óvodáztatás. A felnémeti óvoda elavult környezete miatt az 1990-es években megindultak a szegregációs folyamatok, és egyre több lett a cigány gyerek, „*de volt köztük egy-két magyar is.*”(I.54/8.o.) Az óvodát 2002-ben bezárták. A gyerekeket egy másik óvodába irányították, ahol külön csoportban, „*csak cigány gyerekek vannak, és csak innen a légkörből.*”(I.54/8.o.)

Az óvodában szegregálnak, az iskolában szelektálva szegregálnak. Ehhez a kompenzatórikus oktatási személet és gyakorlat jelentős anyagi forrásokat is biztosít, amelyből a cigány gyerekeket állandóan fejlesztik, és felzárkóztatják. Eközben nem segítik át őket a többségi társadalomba, sőt megfosztják őket még a bikulturális szocializáció és a szociális tanulás természetes közegétől is. A szülők elkeseredetten

mondják; „nem képeztem magam tovább, egyértelmű, szégyen vagy nem szégyen, nem tudok neki segíteni.”(I.20/63.o.) „Szeretném, hogy tanultabbak legyenek, mint mi, ne tudják rájuk azt mondani, hogy buta cigány. Azt mondhasák, hogy cigány, de már, hogy buta, azt nem.”(I.48/33.o.)

## 6. A KAPCSOLATOK EREJE

A vizsgált időszakban, a 20. század második felében a felnémeti cigány telep újabb generációinak életét ismerhettük meg. A közelmúlt eseményeiről maguk számoltak be, és ezzel lehetőséget teremtettek számunkra, hogy belülről lássuk azokat a mindennapos eseményeket, amelyek alakították, formálták helyzetüket a magyar társadalomban. Most ismételten az a feladat áll előttünk, hogy megvizsgáljuk integrációs folyamataikat, sikereiket, esetleges kudarcaikat.

A fejezet családtörténeti részében két-három generáció 49 kiscsaládjára tértünk ki, amelyek életét más-más történelmi idő, és más-más társadalmi körülmények formálták. Ezért elemzésünkben a 49 családot kettő, az *idősebbek* és a *fiatalabbak* csoportjára osztjuk. Az első csoport tagjai a két világháború között nőttek fel, a kapitalista-szocialista rendszerváltás idején alapítottak családot, és a szocializmusban nevelték fel gyermekeiket. Ide összesen 19 fő és családja tartozik. Az ő gyerekeik alkotják a második, egyben a fiatalabbak csoportját. Az érintett 30 fő és családja élete a szocializmusban indult el, és a rekapitalizálódás időszakában még kisgyermeket neveltek. Így lehetőségünk van arra, hogy differenciáltabb képet kapjunk a telepi családok utóbbi 50-60 évéről.

### 6.1. Első csoport: az idősebbek

A 19. század utolsó harmadától számolva az idősebbek csoportja a nagycsaládok (hadak) harmadik generációját képviseli. Hasonlóan az előzőekhez, kapcsolatrendszereik mennyisége alapján ezeket a családokat is négy csoportra osztottuk: *elszigetelődöttek (0-12)*, *izoláltak (13-25)*, *szociálisan integráltak (26-38)* és *integrálódók (39-50) csoportjára*. (9. sz. Táblázat) (A részletes adatokat lásd a 2. sz. Melléklet 4. sz. Táblázatában)



**Az első csoport kapcsolathálózati jellemzői**

| Név                          | Exogén/endogén<br>kötések hányadosa | Gyenge/erős<br>kötések hányadosa | Összes kötések<br>száma |
|------------------------------|-------------------------------------|----------------------------------|-------------------------|
| Csóka Ferenc                 | 9/10=0,9                            | 12/7=1,71                        | 19                      |
| Pusomai Antal                | 5/15=0,33                           | 11/9=1,22                        | 20                      |
| Barkóczy Mária               | 4/17=0,23                           | 12/9=1,33                        | 21                      |
| Suha Eszter                  | 0/21= nem ért.                      | 6/15=0,4                         | 21                      |
| Barkóczy Piroska             | 6/17=0,35                           | 14/9=1,55                        | 23                      |
| Gazsó Rudolf                 | 9/14=0,64                           | 15/8=1,87                        | 23                      |
| Pusomai István               | 5/21=0,23                           | 14/12=1,16                       | 26                      |
| Koncsik Kálmán               | 4/25=0,16                           | 10/19=0,52                       | 29                      |
| Malacsik Géza, Koncsik Mária | 6/23=0,26                           | 11/18=0,61                       | 29                      |
| Koncsik Franciska            | 7/24=0,29                           | 13/18=0,72                       | 31                      |
| Koncsik Imre                 | 7/26=0,26                           | 17/16=1,06                       | 33                      |
| Rostás Jolán                 | 5/28=0,17                           | 13/20=0,65                       | 33                      |
| Pusomai József               | 6/28=0,21                           | 17/17=1                          | 34                      |
| Jáger Lénárd                 | 12/23=0,52                          | 19/16=1,18                       | 35                      |
| Puporka Béla                 | 13/22=0,68                          | 19/16=1,05                       | 37                      |
| Rostás Erzsébet              | 7/32=0,21                           | 16/23=0,69                       | 39                      |
| Koncsik Zoltán               | 10/30=0,33                          | 19/21=0,90                       | 40                      |
| Pusomai Károly               | 21/19=1,10                          | 28/12=2,33                       | 40                      |
| Rostás Kálmán, Nagy Klára    | 18/32=0,56                          | 29/21=1,38                       | 50                      |

Ahogy az várható volt, az *elszigetelődöttek* csoportjába senki nem került be, a telepí közösség még leggyengébb tagjainak is védelmet és erőforrásokat biztosított.

Az *izoláltak* csoportjába hat család tartozik, amelyek 19-23 közötti kapcsolattal rendelkeznek. Általánosságban az jellemzi őket, hogy exogén-endogén mutatóik alacsonyak, gyenge-erős kapcsolati hányadosuk magas. Ez arra utal, hogy családi-rokonsági kapcsolataik relatíve szűk körűek, azaz erős kötéseikből közvetlenül nem sok erőforrást tudtak meríteni. Ennek pótlása érdekében környezetük felé kellett nyitniuk, de csak a telepí közösség kapcsolatrendszeréig jutottak. Korábbi interkulturális tapasztalatok hiányában kevésbé bátorodtak ki a többségi társadalom közegébe, kevés intenzív exogén kapcsolatot tartottak fenn.

Ebben a csoportban találjuk a Barkóczy testvérpárt, akik tüdővész miatt veszítették el rokonságukat, és édesapjuk is súlyos betegként élte le életét. Továbbá ide került az „új” Csóka és Gazsó család is, akik áttelepülés következtében veszítették el törzscsaládi hátterüket. A Bacso (Pusomai) hadhoz tartozó Pusomai Antal igazi nagycsaládban nőtt fel, de a csak két gyermeke született, akikre nem nagyon támaszkodhat. A kapcsolatok minősége alapján a Purczy had Suha családja lóg ki a sorból. A népes családban a sok

erős kötés egymásból táplálkozott, és mivel exogén kapcsolatokkal nem rendelkeztek, csak a telepiek révén jutottak jövedelemhez. Az alkalmi munkákból származó pénzt a népes család hamar felélte, tulajdonképpen a keveset osztották szét maguk között. Nem véletlen, hogy a telepiek a legszegényebb családként emlegették őket.

Az erős családi háttér hiányán túl a csoport közös jellemzője, hogy gyerekkorukban nem vagy alig jártak iskolába, és ezen kívül más lehetőségük sem adódott korai interetnikus tapasztalatszerzésre. Talán ez az oka annak, hogy leragadtak első munkahelyükön, a Fűrészüzemben. A jól ismert telepiek körében, az endogén kapcsolatrendszerben érezték magukat biztonságban, és ebből egész életükben alig mozdultak ki. Csóka Ferenc és Barkóczi Mária családja annak ellenére a telepiekhez húzódott, és gyerekeik is innen házasodtak, hogy közvetlen szomszédságukban sokáig egy cigány ember sem lakott. Barkóczi Mária idős korára vissza is költözött testvére közelébe a telepre, Csóka Ferenc pedig gyermekeivel osztotta meg házhelyét. Igaz, hogy munkahelyükön keresztül rendszerintegráltakká váltak, de külső erőforrások hiányában szociális integrációjuk alapja a telepi közösségen nyugszik.

A *szociálisan integráltak* csoportjában már jóval nagyobb a szóródás. Az ebbe a kategóriába került kilenc család kapcsolatainak mennyisége 26-37 között mozog. Exogén-endogén hányadosuk alacsony, ehhez képest gyenge-erős kötések mutatója magasabb, de alacsonyabb, mint az izoláltak csoportjába került családoké. Ez azt jelenti, hogy széles törzs- és konjugális családi-rokonsági rendszerük biztosította számukra a primer szociális védelmet, és ebben a viszonylag nagy mikroközösségben (erős kötések száma 12-20 között mozog) a reciprok kapcsolatok mindenkor segítettek az alapvető szükségletek kielégítésében, sőt a külső forrásokhoz való hozzájutásában is. Például Rostás Jolán csak úgy tudott beállni a kocsmároshoz dolgozni, hogy közben testvérei vigyáztak gyermekére. Vagy a Koncsik testvérek azért jártak váltóműszakba a Fűrészüzemben, hogy egymás gyermekeire is felügyelni tudjanak. Jáger Lénárd a muzsikás Koncsik sógorai révén tudott a kezdetekben pénzt keresni, de a bandához a Rostások is hozzátartoztak. Ugyanakkor gyenge kötésekben, azaz a külső erőforrások megszerzésében az endogén kötések domináltak, de mellett az interetnikus kapcsolatok is egyre nagyobb szerephez jutottak. Mindegyik család már az 1950-es években belépett a formális munkaerőpiacra. A telepiek társaságában együtt dolgoztak a csemetésben, majd nagyobb részt a Fűrészüzemben, kisebb részt a Cementlapgyárban. További közös jellemzőjük, hogy a családok mindegyikében vagy a férj vagy a feleség elvégzett pár

osztályt, szerzett némi tapasztalatot az iskola világáról, és írástudóvá vált. Az írás-olvasás képessége a hivatalos ügyintézésben történő kiigazodást és a gyerekek iskolai támogatását segítette. Érdekes, hogy ezek a szülők nagyobb számban küldték gyermekeiket középiskolába, mint a következő kategóriába tartozók.

A csoport alsó (26-31 kapcsolat) és felső (33-37 kapcsolat) felébe tartozók között lényeges különbségeket találunk a plusz források, keresetek megszerzése terén. Az alsó régióba tartozók a hivatalos bérükön kívül nem, vagy csak kevés többlet jövedelmet tudtak szerezni. Ez is inkább munkahelyükről, a Fűrészüzemből származott, ahol például a Malacsik házaspár vagy Pusomai István rendszeresen túlórázott. A többiek új utakat találtak. Koncsik Imre fuvarozott, Rostás Jolán bejárónőként takarított, férje muzsikált, Pusomai József pedig bátran munkahelyet váltott. Kiléptek tehát a telep munkaközösségéből, és individuálisan jelentkeztek a munkaerőpiacon, sőt a második gazdaságban is. Természetesen ezzel a többségi társadalommal kialakított és fenntartott kapcsolataik intenzívebbé váltak. Jövedelmeik növekedése lakásmobilitásukat szintén elősegítette, és Pusomai József és Rostás Jolán kivételével mind elhagyták a telep lakókörnyezetét, amely további interetnikus és bikulturális szocializációt tett lehetővé. Bár igaz, hogy a Koncsik testvérek egymás mellé, a falu végén építkeztek, és nem szakadt meg minden kapcsolatuk a telepiekkel, de mindennapjaikban, háztáji gazdálkodásukban a falusi minták érvényesültek.

A csoport felső határán elhelyezkedő Jáger Lénádról és Puporka Béláról külön szót kell ejteni, hiszen exogén-endogén hányadosaik több mint duplája a csoportátlagnak, és gyenge-erős mutatóik az 1 értéke felett találhatók. Interetnikus kötéseik viszonylag nagy számát és társadalmi mobilitásukat annak köszönhetik, hogy nemcsak a cigány közösség, hanem a többségi társadalom informális csoportjainak is tagjaivá váltak. Mindketten hosszú ideig tagjai voltak a pártnak, emellett segédrendőri feladatokat is elláttak a faluban. Ezek politikai jellege másodlagos, sokkal fontosabb, hogy az ilyen és hasonló szervezetekhez való tartozás közösségi élményt nyújtott, és a befogadottság érzését keltette. A hangsúly az olyan munkahelyen kívüli közösségen van, amely lehetőséget biztosít a kötetlen társas együttlétre, a sajátos bikulturális tapasztalatszerzésre, új információk és ismeretek begyűjtésére. Nem véletlen, hogy Jáger Lénárd az MSZMP széthullása után a Hit Gyülekezetben talált magának új közösséget. Az sem véletlen, hogy felnőtt fejjel tanultak, és gyerekeiket támogatták a továbbtanulásban. Ez a párt hatásaként értékelhető.

*Az integrálódók csoportja* négy családra terjed ki, és kapcsolataik mennyisége 39-50 között található. Az alacsony esetszám ellenére két típus rajzolódik ki előttünk a kategórián belül. Az egyikben az alacsony exogén-endogén hányadoshoz az 1 értéke alatti gyenge-erős hányados társul, tehát az erőforrások megszerzésében nagyobb részt az erős kötések és az endogén kapcsolatok játszottak főbb szerepet. Az ide tartozó Rostás Erzsébet és Koncsik Zoltán amellet, hogy unokatestvérek voltak, sok testvérrel és gyermekkel rendelkeztek. Tehát maga a kiterjedt rokonsági rendszer biztonságos hátteret adott. Iskolázottságuk nem volt magas, sőt Rostás Erzsébet analfabéta maradt. De cselédként és muzsikusként rendkívül sok interkulturális tapasztalatot gyűjtöttek, és jól eligazodtak a többségi társadalomban. Ennek köszönhetően a családfők a fűrészüzemi munkatapasztalatok birtokában tovább léptek, és más megélhetési stratégiákat alakítottak ki. Rostás Erzsébet férje és idősebb gyermekei Budapestre kerültek dolgozni. Koncsik Zoltán édesapja korábbi kapcsolatait felhasználva a község alkalmazottja lett, ami mellett jelentős többletjövedelemre tett szert muzsikálással. Ehhez még az orvost is „megvásárolta” néha-néha. Az asszonyok azonban megmaradtak tradicionális szerepkörükben, a sok gyermek mellett nem vállaltak munkát, így a személyes jellegű interperszonális kapcsolatokat nem tartottak fenn a többségi társadalom közegében.

A másik típusba tartozó Pusomai Károly és Rostás Kálmán családja főként abban különbözik az előzőektől, hogy a feleségek is munkába álltak, és ezzel jelentős többletforrásokat hoztak a családba. A két iskolázott asszony túllépett a Fűrészüzemen, és integrált környezetben dolgozott. A többségi társadalom második gazdaságában találtak maguknak helyet, egyikük a feketekereskedelembe, a másik a faluban és a húsfeldolgozó iparban. A férfiak alacsony iskolázottságuk ellenére jól érvényesültek a többségi társadalomban, mert már fiatalon, cselédként és muzsikusként megtanultak közlekedni abban. Rostás Kálmán nemcsak Koncsik Zoltán falusi bandájában muzsikált, hanem a Szépasszonyvölgyben bekerült az idegenforgalom körforgásába is. Pusomai Károly a fűrészüzemi „számárlétrát” végigjárva tagja lett az üzemvezetésnek, de igazából a párthoz és a munkásörtséghez való tartozása nyitotta meg számára a mobilitási csatornát. Ennek jelentőségéről az ő esetében sem mondhatunk mást, mint amit már korábban Jáger Lénárdnál és Puporka Bélánál. A párton keresztül értesült a C-kölcsönről, a bontási anyag lehetőségéről. Nyugdíj után a Munkásörség foglalkoztatta, és kiváló munkájáért kormánykitüntetésben részesült. Összességében gyenge-erős kapcsolati hányadosuk jóval az 1 értéke felett van, tehát jelentős exogén-endogén külső

erőforrásokhoz jutottak. Ez különösen igaz Pusomai Károlyra, akinek exogén-endogén mutatója szintén meghaladja az 1 értéket.

## 6.2. Második csoport: az idősebbek gyermekei, a középkorosztály

A középkorosztály, vagyis a negyedik generáció kapcsolatainak rendszere 15-49 között található, ennek megfelelően a csoportértékek a következők: *elszigetelődöttek 0-12, izoláltak 13-24, szociálisan integráltak 25-36 és integrálódók 37-49 kapcsolat.* (10. sz. Táblázat) (A részletes adatokat lásd a 2. sz. Melléklet 4. sz. Táblázatában. )

### 10. sz. Táblázat

#### A második csoport kapcsolathálózati jellemzői

| Név                            | Exogén/endogén<br>kötések hányadosa | Gyenge/erős<br>kötések<br>hányadosa | Összes kötések<br>száma |
|--------------------------------|-------------------------------------|-------------------------------------|-------------------------|
| Szabó Julianna                 | 0/9= nem értelmezhető               | 5/4=1,25                            | 9                       |
| Csikó Ferencné                 | 7/10=0,7                            | 12/5=2,4                            | 17                      |
| ifj. Pusomai Károly            | 13/12=1,08                          | 17/8=2,12                           | 25                      |
| Balog Béla                     | 4/22=0,18                           | 14/12=1,16                          | 26                      |
| Gazsó Elvira                   | 10/16=0,62                          | 16/10=1,6                           | 26                      |
| Lakatos Krisztina              | 5/21=0,23                           | 15/11=1,36                          | 26                      |
| Rostás Ágnes                   | 13/13=1                             | 16/10=1,8                           | 26                      |
| Suha Bertalan, Szabó Mária     | 6/22=0,27                           | 13/15=0,86                          | 28                      |
| Lakatos Erika, Csóka Vilmos    | 9/19=0,47                           | 14/14=1                             | 28                      |
| Suha Kálmán                    | 11/18=0,61                          | 18/11=1,63                          | 29                      |
| Horváth Judit                  | 9/21=0,42                           | 17/13=1,30                          | 30                      |
| Pusomai Éva                    | 17/13=1,30                          | 21/9=2,33                           | 30                      |
| Jáger Ferenc                   | 17/14=1,21                          | 22/9=2,44                           | 31                      |
| Lólé István                    | 6/25=0,24                           | 15/16=0,93                          | 31                      |
| Pusomai Gyöngyi                | 8/23=0,34                           | 15/16=0,93                          | 31                      |
| Pusomai Tibor                  | 14/17=0,82                          | 24/7=3,42                           | 31                      |
| Koncsik Judit                  | 17/15=1,13                          | 22/10=2,20                          | 32                      |
| Pusomai Anna                   | 8/25=0,32                           | 17/16=1,06                          | 33                      |
| Koncsik Margit                 | 10/24=0,41                          | 17/17=1                             | 34                      |
| Koncsik Eszter, Csóka Ferenc   | 14/22=0,63                          | 18/18=1                             | 36                      |
| Koncsik György, Csóka Anna     | 12/25=0,48                          | 20/17=1,17                          | 37                      |
| Lakatos Mária                  | 19/21=0,90                          | 30/10=3,00                          | 40                      |
| Malacsik Emil, Kállai Mónika   | 14/26=0,53                          | 23/17=1,35                          | 40                      |
| Rácz József, Gazsó Mária       | 12/28=0,42                          | 17/23=0,73                          | 40                      |
| Csóka Sára                     | 23/20=1,15                          | 28/15=1,86                          | 43                      |
| Pusomai Sarolta, Rostás Kálmán | 14/29=0,48                          | 20/23=0,86                          | 43                      |
| Pusomai Valéria, Rostás Vilmos | 21/23=0,91                          | 27/17=1,58                          | 44                      |
| Horváth Margit                 | 23/23=1                             | 33/13=2,53                          | 46                      |
| Lólé Izabella                  | 19/29=0,65                          | 31/17=1,82                          | 48                      |
| Rostás Klára, Pusomai László   | 18/31=0,58                          | 25/24=1,04                          | 49                      |

Az *elszigetelődöttek* csoportjába Szabó Julianna családja került be, aki igen kevés, összesen 9 kapcsolattal rendelkezett. A Purczi hadhoz tartozó asszony körül szétesett az erős kötések hálójá, szülei és férje hamar meghaltak, testvérei elköltöztek, a helyben élő távolabbi rokonsággal már csak az ismerős szintjén tartotta a kapcsolatot. Amikor férje halála után egyedül maradt, gyerekei neveléséhez sem kapott elegendő segítséget, így ők állami gondozásba kerültek. Kevés erős kötése mellett kevés gyenge kötéssel is rendelkezett, és nemcsak a többségi társadalomban mozgott nehezen, hanem saját környezetében is. Marginális telepi helyzete miatt nem járt együtt dolgozni szomszédjaival, régi ismerőseivel, inkább a városgondozásnál vállalt munkát a szocializmus idején.

Az *izoláltak* csoportjába egy család tartozik, a rakacai származású Csikó Ferencné és gyermekei. Nővére révén került a telepi közösségbe, aki a Jáger hadba ment feleségül. A törzscsaládi háttér hiánya miatt erős kötéseinek hálójá kicsi, így maga a család igen sérülékeny. A telepi közösségen belül nem sok kapcsolatot tudott kiépíteni, így amikor egyedül maradt három gyermekével, ő sem részesült itt primer szociális támogatásban, hasonlóan Szabó Juliannához. Az állami gyermekvédelem és az iskola segítette őt át a mindennapi gondokon, ugyanakkor kontrollt is gyakorolt felette. Ez a külső erőforrás azonban nem tudta pótolni a belső kapcsolatokon alapuló reciprok szolgáltatásokat, mint például a gyerekek felügyeletét. Munkahelyet a telepeiktől távol választott, ahol egy-két új kapcsolatra szert tett. Ezeken keresztül időlegesen és illegálisan plusz erőforrásokhoz jutott, de ezek nem mozdították elő társadalmi mobilitását.

A *szociálisan integráltak* csoportjába a kapcsolatok mennyisége alapján 18 család tartozik. Általános jellemzőjük, hogy több gyenge kötéssel rendelkeznek, mint erőssel. Ez alól csak hárman kivételek, mert hányadosuk éppen, hogy súrolja az 1 értékét. Ez azt jelenti, hogy életfeladataik megoldásában közel azonos, illetve nagyobb szerepet kaptak a külső kapcsolatok, mint a családi-rokonsági erőforrások. A külső kapcsolatok, vagyis a gyenge kötések mentén azonban két típus rajzolódik ki aszerint, hogy az 1 értéke alatt vagy felett helyezkedik el az exogén-endogén hányados.

Az endogén gyenge kötésekre jobban támaszkodó 13 család mögött nagy családi-rokonsági rendszerek állnak, de ezek sérülékenyebbek a telepi átlag családoknál. Például a Koncsik Margit - Suha Bertalan testvérpár korán elvesztette édesapját, és ez nemcsak azt jelentette, hogy a családfő kiesett a jövedelemszerzők köréből, hanem azt



is, hogy a család kizáródott a Koncsik rokonság primer szociális közösségéből. Lólé Istvánnak édesapja betegsége miatt kellett hamar munkába állnia, és húgai eltartásában részt vállalnia. Pusomai Anna, Pusomai Gyöngyi, Gázsó Elvira, Koncsik Eszter 7-9 gyermekes családok legfiatalabb tagjai, akikre rámaradt az idős szülők gondozása és eltartása. Csak az oláh cigány származású Pusomai Tibor kivétel, mert nincs testvére, szülei elváltak, és ő maga sem felnémeti származású. A csoport tagjairól tendenciájában az is elmondható, hogy a telepi átlaghoz képest kevesebbet jártak iskolába, így kevesebb lehetőségük adódott bikulturális tapasztalatszerzésre. Mindkét ok közrejátszott abban, hogy inkább befelé figyeltek, és jobban támaszkodtak meglévő telepi kapcsolataikra, mint az exogén erőforrásokra. Egy részük ki sem mozdult a telep, vagy a telep holdudvarának biztonságos közegéből, másik részük pedig hamar visszatért ide a Csebokszári lakótelepről. Munkaerő-piaci helyzetük hasonló, mert ha fel is adták a Fűrészüzem megszokott világát egy rövid időre, visszajöttek ide. Tehát, ha el is távolodtak átmenetileg, az erőforrásokat nagyrészt ezeken a kapcsolatokon keresztül szerezték meg, sőt ezeken az endogén gyenge és erős kötésekben nyugodott abszolút biztonságuk a munkahely elvesztése után. A belső informális csatornákon lehetett értesülni a feketemunkákról, például a szőlőmetszésről, szülőkkötözésről, kőműves segédmunkáról, fémhulladék gyűjtésről. A telepi közösség és a többségi társadalom közötti mozgásuk során azonban exogén kapcsolatokra, plusz forrásokra és bikulturális tapasztalatokra tettek szert, és modellek is rendelkezésükre álltak. Ezek birtokában többségük új egyéni stratégiát tudott kidolgozni és használni, miután munkanélkülivé vált. Az exogén kapcsolatokon keresztül többen visszatértek a munkaerőpiacra, kisebb részük pedig rokkantnyugdíjazásba menekült. Balog Bélánét például visszavették a Városgondozási Kft.-hez, a Pusomai testvéreket a Fűrészüzembe.

Az alcsoporton belül sajátos helyet foglal el Koncsik Eszter és Pusomai Tibor. Koncsik Eszter családja kapcsolatainak mennyisége alapján a szociálisan integrált csoport felső határán helyezkedik el. Exogén kapcsolataik arra utalnak, hogy a többségi társadalomban jól közlekednek, és annak erőforrásait könnyen elérik. Ennek kiindulási pontját az apa szakmunkásiskolában kiépített kapcsolatai jelentik. Ezek előbb plusz keresethez, majd főálláshoz juttatták a rendszerváltás után őt és gyermekét. Az anya mindig integrált környezetben dolgozott, de nem egyedül, hanem unokatestvérével párban. Az exogén kötéseknel a kiterjedt rokonság azonban erősebb, amely a közvetlen szomszédságban is jelen van.

Pusomai Tibor magas gyenge-erős kapcsolatai hányadosával (3,42) tűnik ki a sorból. Zaklatott gyermek és fiatalkorát azzal próbálta egyensúlyba hozni, hogy fiatal felnőttként sok bikulturális tapasztalatot gyűjtött, és sok interetnikus kapcsolatra tett szert. Ebben közvetítő szerepet töltöttek be munkahelyei és egy sajátos közösség, az amatőr és fél-profí futballisták csoportja. Ezeket a tudásokat, kapcsolatokat később mind vissza is forgatta fémhulladék kereskedésébe, amellyel jelentős anyagi haszonhoz jutatta családját. Széleskörű üzleti hálózatot épített ki a gazdaságban, hatékonyan közlekedett a többségi társadalomban, de vállalkozását nem tudta külön választani a privát telepi életétől. Magánéletében a kiterjesztett család vette körül, amely elszívta erőforrásait, és napi szinten felélte a jövedelmet, de megadta a szociális kiscsoportozás való tartozás érzését.

A csoport másik altípusába öt család tartozik, amelyeknek gyenge-erős és exogén-endogén hányadosaik értéke nagyobb, mint 1. Szükségeik kielégítése során főként külső környezetükre támaszkodtak, ezen belül is többségben vannak az exogén kötések. Közös jellemzőjük, hogy gyermek-vagy fiatalkorukban kikerültek a telep zárt világából, és támogató törzscsaládi háttérrel rendelkeztek. A mai napig falusias, illetve kertvárosi környezetben élnek a telepiek és rokonságuk közvetlen közelében. Ezzel párhuzamosan megteremtették saját privátszférájukat, és nukleáris kiscsaládként rendezkedtek be. A családok mindegyikében a szülők egyike szakmunkás végzettségű, és gyerekeiket szintén próbálták inspirálni a továbbtanulásra, több-kevesebb sikerrel. Munkahelyek tekintetében különböző utakat jártak be. Koncsik Judit és Pusomai Éva csak pár évet töltött munkában a sok gyermek nevelése és a beteg gyermek gondozása miatt, de férjeik integrált környezetben dolgoztak. Ifjú Pusomai Károly és Jáger Ferenc nagyrészt a telepiek társaságában dolgozott a Fűrészüzemben, ugyanakkor interetnikus kapcsolatok révén plusz jövedelmekhez jutottak. Sőt, Pusomai Károly édesapjához hasonlóan tagja volt a pártnak és a munkásörségnek, amely jelentőségéről már a korábbiakban szót ejtettünk. Rostás Ágnes magyar férjének közvetítésével talált munkát a többségi társadalom közegében, egy óvodában. Sőt, sógornőinek, gyerekeinek is segített elhelyezkedni, és nem véletlen, hogy elkerülte a munkanélküliség. Fontos még megjegyezni, hogy a piacgazdaságra történő áttérés során egy részük munkanélkülivé vált, de viszonylag hamar, ismét el tudott helyezkedni a nyílt munkaerőpiacon korábbi kapcsolatai révén. Pusomai Károly festőként, Rostás Ágnes férje kamionsofőrként tért vissza a munkába. Másik részük rokkantnyugdíjaztatta magát, de köztük is vannak olyanok, akiket elkerült a munkanélküliség, mint például Koncsik Judit és Pusomai Éva

férjét. Háztartásgazdálkodásuk egyensúlyát, anyagi gyarapodásukat alapvetően az exogén gyenge kötéseknek köszönhetik, mert ezeken keresztül tudtak többletforrásokat megszerezni, melyek többségében legálisak voltak. Bár ez az alcsoport viszonylag kevés kapcsolatmennyiséggel rendelkezik, kapcsolati hányadosaik értéke azt jelzi, hogy inkább az integrálódók között van a helyük.

*Az integrálódók csoportjába az a tíz család került be, amelyek 37-49 közötti kapcsolattal rendelkeznek. Kettő kivétellel (Lakatos Mária, Horváth Margit) az jellemzi őket, hogy a házastársak is a telepi közösségből, vagy annak közvetlen holdudvarából származnak. Ez megduplázza közvetlen környezetükben lévő családi kapcsolataik, erős kötések számát. A szülők, a sok testvér természetes támaszt, biztonságot és erőt nyújtanak számukra. Ezt közvetlenül megtapasztalták, hiszen mindig volt hova menniük egy kis élelmért, pénzért, védelemért. Fiatal házasként az egyik szülőtől a másikhoz költöztek, vagy veszekedésekkor volt hova menekülni, egyszerűbben fogalmazva, mindig haza lehetett menni. (Ugyanakkor felvetődik az a kérdés, hogy ezek az erős kötések mennyiben terhelik meg, vagy nyomják el az exogén gyenge kapcsolatokat.) További jellemzőjük, hogy mindnyájan kikerültek a telepi közösségből. Hárman (Koncsik György, Lakatos Mária, Malacsik Emil) még gyerekként, szüleikkel költöztek falusi házakba, a többiek felnőttként jutottak be a Csebokszári lakótelepre. A teleptől való távolság, illetve távolodás lehetővé tette a család intimitásának megteremtését, amely a telepi reciprok kapcsolatok gyengülésével járt együtt. Érdekes, hogy egyikük sem járt „felsőbb” iskolába, sőt többségük a nyolc osztályos végzettséget sem szerezte meg. Lakókörnyezetük kinyílásával megtalálták az utakat a többségi társadalomhoz. Gyenge kötéseiken (endogén-exogén) keresztül, keresetükön kívül, mindannyian plusz forrásokhoz jutottak. Ám megszerzésük módjában különböztek, és más-más eredményeket értek el. Koncsik György és Malacsik Emil a hivatalos és félhivatalos utat választotta, a Fűrészüzemben túlórát és pluszmunkát kaptak, ezen túl hétvégén kőművesek mellett dolgoztak. A csoporton belül markánsan megjelennek a vállalkozók is. Csóka Sára családja már az 1970-es években hivatalos kiskereskedő lett, amelynek egyéni tragédia vetett véget éppen a rendszerváltás évében. Pusomai Sarolta és Rostás Klára informális vállalkozást működtetett, az egyik húst mért ki, a másik ruhákkal kereskedett. Horváth Margit a legalitás-illegalitás határán lakásokat vett, és adott el. Hivatalos vállalkozói papírja további három családnak volt, ebből kettő már el is tűnt, sőt egyikük börtönbe került felhalmozott adóssága miatt. Ezen a területen csak egy*

család maradt a felszínen, amely egyrészt ügyesen változtatta vállalkozásai profilját, másrészt az intraetnikus kapcsolatokra épített. Például cigány zenét tartalmazó műsoros kazettákat készített, és adott el, jelenleg építési vállalkozóként főként cigány családok számára épít házakat. Más kitörési próbálkozások szintén megjelentek. Ilyen a sportbarátságok építése, a cigánypolitikában történő részvétel és az országból való kivándorlás.

A kapcsolatok kiszélesedése és a bikulturális tapasztalatok ellenére egyes családok megtorpantak. Hárman kisebb-nagyobb kanyarokkal visszatértek a telepi közösség biztonságába. Közülük a Rácz családban az apa halálával az integrálódás folyamata végérvényesen megtörik. A többiek a telep holdudvarában telepedtek meg véglegesen. A teleptől, mint közösségtől elszakadtak, ugyanakkor szüleik, testvéreik körében feltétel nélküli támogatókra találtak.

A most végigkísért évtizedek során sok változás történt a felnémeti cigányság életében. Az 1950-es évek elejétől a cigány családok fokozatosan léptek be a formális munka világába, és hagyták maguk mögött a régi megélhetési stratégiákat. Az állandó, kiszámítható jövedelem részben fellazította a belső kapcsolatokat és a primer szociális védelem közösségi rendszerét. De ekkor még a kiscsaládok leszakadásának vágyával szemben ott állt az asszonyok egymásrautaltsága a jövedelemszerzésben, a háztartásvitelben és a gyereknevelésben. A nők munkavállalása, a családok kétkeresőssé válása mozdította elő a család magánszférájának kialakulását. A munkaerőpiacra történő kilépés azon kívül, hogy újabb kiszámítható bevételi forrást jelentett, elősegítette a nők elszakadását a közösségtől, átalakította a napi életritmust és a háztartásgazdálkodást, valamint lehetővé tette a bikulturális tapasztalatszerzést. A munkahelyeken az interetnikus kapcsolatokon keresztül új modellek és új információk váltak hozzáférhetővé. A belső változásokat térbeli mobilitás követte, és a legerősebb hat család beköltözött a faluba. Így a telep és a falu az 1960-as évek elején összeépült, nemcsak földrajzi, hanem szimbolikus értelemben is. A falu végén felépült új családi házak, és annak lakói hidat képeztek, és mintákat közvetítettek a kisebbségi lét és a többségi társadalom között. Az organikus fejlődés során saját közösségük és a többségi társadalom erőforrásait jól tudták hasznosítani, ezáltal nemcsak saját helyzetüket, hanem gyerekeikét is tartósan tudták stabilizálni.

Az 1970-es évektől az állam beavatkozó cigánypolitikája felgyorsította a lakásváltást, és felszínre hozta a telepi családok közötti különbségeket. Az idősebbek és a

sérülékenyebb családi háttérrel rendelkezők már nem mertek mozdulni, bikulturális tapasztalatok hiányában nagyobb biztonságban érezték magukat a közösség határain belül. A fiatalok nemcsak bátran vágtak neki az új lehetőségnek, de harcoltak is érte. Az új lakóhelyi környezet, amely a társadalmi átlagba olvasztotta be őket, átstrukturálta kapcsolatrendszerüket, és a privátszféra kialakítását közvetítette, ugyanakkor nem tette vállalhatóvá a cigány identitást. Azok, akiket családjukon belül transzlétörök segítettek, például a Rostás gyerekeket, gyorsan teremtettek exogén kapcsolatokat, amelyeken keresztül munkahelyeket váltottak, és plusz forrásokhoz jutottak. A szomszédsági és munkahelyi kapcsolatokon keresztül pontosan követni tudták a többségi társadalom mozgásait, és ezen modellek mintázásával képesek voltak helyzetüket stabilizálni, bérletüket törvényes úton magántulajdonra cserélni. A másik csoportba tartozóknál a lakásváltást nem követte munkahelyváltás, így nem szakadtak ki a telep és a Fűrészüzem endogén közösségéből, és interetnikus kapcsolatok hiányában nem jutottak plusz társadalmi erőforrásokhoz. Helyzetüket csak azzal tudták stabilizálni, hogy visszatértek a telep kiszámítható közösségébe.

A folyamatok nyomon követésével látjuk, hogy a felnémeti cigány közösség a szocializmus idején elérte a „teljes foglalkoztatottság” országos szintjét. Többségük integrált lakókörnyezetben átlaglakáshoz jutott, amely oldotta, fellazította a tradicionális közösséget. Az iskolázottság területén azonban nem történt igazi áttörés, a mai napig a gyerekeknek csak töredéke szerzett szakmát.

A kapcsolatelemzés segítségével mélyebbre tekinthetünk, és a „sikerekről” árnyaltabb képet kaphatunk. Ugyanis a telepi cigány emberek foglalkoztatása a munkaerőpiac szegregált területén indult el, amely csak igen korlátozottan adott lehetőséget interkulturális kapcsolatok építésére, bikulturális tapasztalatok és többletforrások szerzésére. Azok, akik életük korábbi szakaszában (cselédként, muzsikusként, futballistaként, vagy családtagként) megtanultak mozogni a többségi társadalom interperszonális világában, tovább léptek, és bejutottak az integrált munkaerőpiacra vagy munkahelyi pozícióba, és ezeken keresztül jövedelmüket is kiegészíthették. Ebben nem az iskolai vagy szakmai végzettség dominált, hanem az exogén kapcsolatok építésének és fenntartásának készsége. Korábban említettük, hogy azok, akik integrált munkahelyeken vagy pozícióban dolgoztak (óvoda, bölcsőde, iskola, Volán, robbantómester), a rendszerváltás után nem, vagy csak rövid időre lettek munkanélküliek. A lakás, a lakókörnyezet váltása, a vissza- vagy új helyre költözés esetén szintén az endogén-exogén kapcsolatok, a bikulturális tapasztalatok jelentik a

választóvonalat. Az iskola ebben az integrálódási folyamatban sajátos helyet foglal el, ami magyarázatot ad sikertelenségére. A munkahely és a lakókörnyezet azt várja el, hogy a cigány ember az adott közegben hatékonyan közlekedjen. Ehhez megadja a szociális tanulás lehetőségét azzal, hogy nap mint nap mintákat nyújt és gyakoroltat. Az iskola ezzel szemben alig enged teret a szociális tanulásnak és a szociális kompetenciák fejlődésének, miközben azt várja el a cigány gyerektől, hogy a kognitív tanulásban hatékony legyen. Amíg ezen a helyzeten nem változtatunk, lényeges változást nem várhatunk az iskoláztatás terén.



## ÖSSZEGZÉS

Miközben végig követtük a felnémeti cigány családok életének alakulását a 19. század első felétől napjainkig, arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a társadalmi integráció miként értelmezhető a mindennapok, illetve az egyén és családja szintén. Az általános megközelítésen túl az etnikai/nemzeti kisebbségek, konkrétan a magyarországi cigányság integrációs problémáira igyekeztünk fényt deríteni. Azokba a mikromechanizmusokba, egyéni életpályákba és cselekvésekbe kívántunk betekinteni, amelyeket szociológiai kutatások összegezve elemeznek, és ezzel el is fednek.

*Kutatásunk a társadalmi integráció két szintjén, a rendszer- és a szociális integráción belül kereste azokat a kapcsolatokat, kapcsolathálózatokat, amelyek az embereket összekötik egymással, valamint az expresszív és az instrumentális erőforrásokkal. Az emberek kétféle kapcsolattal, erős és gyenge kötésekkel rendelkeznek. A szociális integráció a család – rokonság - barátság erős kötéseinek nyugszik. Ezek mellett, hogy védelmet, biztonságot nyújtanak tagjaik számára, átörökítik saját életvilágukat és a kapcsolatépítés-fenntartás szociális mintázatait. A gyenge kötések pedig összekötő kapocsként működnek a szociális kiscsoportok között, és az így létrejövő kapcsolathálózatok egy rendszerbe strukturálják a társadalom tagjait.*

Az etnikai/nemzeti kisebbségek integrációs helyzetét nehezíti, hogy az erőforrások megszerzése során nemcsak a saját közegükben kell hatékonyan mozogni, hanem a többségi társadalom kultúrájában is.

*A kérdés az, hogyan tudtak eleget tenni e kettős követelménynek a felnémeti cigány családok. Milyen tendenciák fogalmazhatók meg a közel 200 éves folyamat áttekintése során? Milyen kapcsolatok, kapcsolathálózatokon keresztül tudtak érintkezni a többségi társadalommal?*

Adataink különböző dokumentumokból és szóbeli közlésekből, interjúkból származnak, amelyek lehetővé tették a régmúlt történéseinek rekonstruálását, a közelmúlt és a jelen részletes bemutatását.

*Vizsgálati eredményeink azt mutatják, hogy a családok többféle utat jártak be, törekvéseik különböző irányokba mutatnak. (3. sz. Szöveges táblázat) Eközben hol*

közelebb, hol távolabb kerültek a többségi társadalomtól, a külső és belső tényezők alakulásától függően.

### 3. sz. Szöveges táblázat

#### A vizsgált családok helyzete az integrálódás folyamatában

##### a) 1827-1859 között

| Megnevezés                   | 1827-1849 között elemzett családok |          | 1850-1895 között elemzett családok |          |
|------------------------------|------------------------------------|----------|------------------------------------|----------|
|                              | család                             | százalék | család                             | százalék |
| Izolált család               |                                    |          |                                    |          |
| Elszigetelődött család       | 1                                  | 50       |                                    |          |
| Szociálisan integrált család |                                    |          | 3                                  | 60       |
| Integrálódó család           | 1                                  | 50       | 2                                  | 40       |
| <i>Összesen</i>              | 2                                  | 100      | 5                                  | 100      |

##### b) 1896 és 2007 között

| Megnevezés                   | 1896-1950 között elemzett családok |          | 1950-2007 között elemzett családok |          |              |          |
|------------------------------|------------------------------------|----------|------------------------------------|----------|--------------|----------|
|                              |                                    |          | 3. generáció                       |          | 4. generáció |          |
|                              | család                             | százalék | család                             | százalék | család       | százalék |
| Izolált család               |                                    |          |                                    |          | 1            | 3,3      |
| Elszigetelődött család       | 4                                  | 21       | 6                                  | 31,6     | 1            | 3,3      |
| Szociálisan integrált család | 11                                 | 58       | 9                                  | 47,4     | 18           | 60       |
| Integrálódó család           | 4                                  | 21       | 4                                  | 21       | 10           | 33,4     |
| <i>Összesen</i>              | 19                                 | 100      | 19                                 | 100      | 30           | 100      |

A 19. század első felében két család sorsán keresztül kétféle út bontakozott ki előttünk. A többségi társadalomhoz való közeledést, az integrálódást a kiterjesztett család erős kötése és az endogén házasságok alapozták meg. Ez a mikroközösség szociálisan integrálta tagjait, ugyanakkor a gyenge kötések révén hozzá kapcsolta őket a többségi társadalomhoz. Ezekben az exogén kötésekben a megélhetés szempontjából fontosak a személytelen jövedelemszerző kapcsolatok, de a személyes szomszédsági és komasági kapcsolatok nagyobb szerepet töltek be a többségi társadalom mintázatainak elsajátításában és forrásainak megszerzésében. Az integrált lakókörnyezet, a komasági kapcsolatok sokasága a többségi társadalom elfogadó magatartását bizonyítja, melynek határa a vegyes házasság. Az ellenpólus, vagyis az elszigetelődött család jellemzői azt támasztják alá, hogy a vegyes házasság nem az integrálódás útja, és azt, hogy ebben az időszakban erős és kiterjedt családi háttér nélkül nem lehetett annyi exogén kapcsolatra szert tenni, amely az integrációt előmozdította volna.

A második, 1850-1895 közötti időszakban több változást láttunk. A gazdasági – politikai - társadalmi átalakulásban a cigány családok megélhetését biztosító foglalkozások kiszorultak a fogyasztói piacról, és ők maguk is elvesztették tájékozódási pontjaikat. A talajvesztés folyamatában a szociális integráció új formája alakult ki, a családokat

magába olvasztó telepi cigányközösség. Az új és a régi kiscsaládok között létrejövő szomszédsági kapcsolati háló megteremtette a primer szociális biztonságot, amely pótolta a törzscsalád erőforrásait. A megélhetés, a létfenntartás kényszere az endogén kapcsolatok mélyítését hozta magával. A komasági kapcsolatok, amelyek korábban az exogén kapcsolatépítés eszközeiként szolgáltak, az egymás iránti elkötelezettséget pecsételték meg. Sőt, a belső kapcsolatok szorosabbra fűzése érdekében házasságra is sor került, amely rokonsági hálózattá fűzte a telepi családokat. De a cigányközösség nemcsak lakó-, hanem munkaközösséggént is funkcionált, így teljessé vált a térbeli és társadalmi szegregációt, amely elzárta őket a többségi társadalommal történő érintkezés lehetőségétől. Valójában társadalmon kívüliekké váltak.

Ezzel párhuzamosan azt is látjuk, hogy a helyi társadalomba beépült család nem dezintegrálódik. A társadalmi átrendeződés folyamatában a falu szegényparasztjai között került befogadásra, és ezt a helyét exogén kapcsolatai révén stabilan őrizte. Az interetnikus szomszédsági kapcsolatok és a vegyes házasság, az exogén erős és gyenge kötések hozzásegítették a többségi társadalom erőforrásaihoz.

*A harmadik, 1896-1950 közötti periódusban* a telepi közösség a teljes kirekesztettség, a szegregáció mélypontjáról indult, és a talpra állás majdnem negyedszázadot vett igénybe. A külső erőforrásokhoz való hozzájutás bizonytalansága a belső erőforrások koncentrálását, vagyis a családok további összeházasodását helyezte előtérbe. A hadak, vagyis a rokonsági rendszerek kialakulása a telep belső struktúrájára is hatást gyakorolt. Az 1930-as évektől egyes családok megerősödtek, és irányító szerepet töltek be az erőforrások megszerzésében és szétosztásában, mások leszakadtak a közösség főáramától. A domináns tendencia mégis az, hogy a telepi közösség szociális integrációja adta az élet keretét és biztonságát. Egyrészt lakóhelyi közösséggént funkcionált, amelyben megszorodtak a kapcsolattípusok, a szomszédok egyben komák, sógorok, nászok, unokatestvérek voltak. Másrészt olyan munkahelyi közegként működött, amely nélkül nem lehetett jövedelemhez jutni.

A többségi társadalom, a falu strukturális helyzete továbbra is a kirekesztés irányába hatott, nem oldotta a cigány családok szegregációját. Mivel a társadalmilag elfogadott foglalkozásokból kizáródtak, saját csoportos stratégiák kidolgozására és ezek változtatására, tehát több lábon állásra kényszerültek, melyek közül a muzsikálást tekinthetjük a legsikeresebbnek. Ez nemcsak többletforrást biztosított, hanem lehetőséget adott az interetnikus kapcsolatok építésére és a szociális tanulásra is.

A fő tendencia mellett más folyamatok szintén megfigyelhetők. A betegség, halál következtében szüleiket, testvéreiket, gyerekeiket elveszítő töredék családok erős kötése csökkentek, és ezzel párhuzamosan kapcsolódásuk a telepi közösséghez gyengült. Bár részesültek a közösség primer szociális védelmében, de a külső-belső források megszerzésében és szétosztásában kevesebb erőt képviseltek. Ezzel szemben azok a családok, amelyek belső rokonsági kapcsolataikat és/vagy gyerekeiket be tudták vonni a plusz források megszerzésébe, megerősödtek. Egyéni utakon, főképpen a cselédmunkán keresztül beszivárogtak a többségi társadalom közegébe, amelyen keresztül az integrálódás feltételeihez is közelebb kerültek.

*A negyedik szakaszban, a szocializmus időszakában a harmadik generáció életét még szintén a telep belső társadalmi viszonyai határozták meg. Az 1950-es években a régi túlélési formák még nem engedték meg a telepi közösségről való leválást. Az évtized második felében, és az 1960-as években a többségi társadalom lehetőséget ad ugyan a formális munkaerőpiacra történő belépésre, de eközben a szegregációs mechanizmusok tovább működtek. Így létrejött a szegregált rendszerintegráció állapota, amely elfedte az integráló személyközi mechanizmusok, az emberi kapcsolatok és a szociális tanulás lehetőségének hiányát. Az alábbi táblázat (4. sz. Szöveges táblázat) adatai azt mutatják, hogy az integrálódás folyamatában nem történt előrelépés az előző korszakhoz képest. Annak ellenére, hogy a formális foglalkoztatottsággal megszűnt a családok létbizonytalansága, és csökkent egymásra utaltsága, a családok a szociális integráció szintjén maradtak, melynek keretét a telepi közösség adta. Együtt laktak, együtt jártak dolgozni, és együtt alakították ki a szociális kontroll szabályait is. Érdekes, hogy ebben a szegregált rendszerintegrációs folyamatban egyrészt növekedett a leszakadó családok száma, másrészt a hadakon belül az egyes családok között is növekedett a távolság. Az is fontos, hogy az integrálódók kiscsoportja ténylegesen levált a telepi közösségről. Mindez arra utal, ahogy erről már korábban írtunk, hogy a primer szociális védelem, a kölcsönös segítségnyújtás értékei szintén átalakultak.*

*Az 1960-70-es években felnőtté váló negyedik generációnál mozdul el pozitív irányba az integrálódás folyamata, amelyet a szülők, az előző generáció készített elő, de az állam szociálpolitikája tett lehetővé. A lakóhelyváltással egyrészt oldódott a telepi közösség zártsága, másrészt megsokszorozódtak az interetnikus kapcsolatok. Az új exogén gyenge kötések, a szomszédok, munkatársak, sporttársak új erőforrásain keresztül*

kitágult a munkaerőpiac, amely az elszigetelődöttek csoportját is pozitív irányba mozdította. A szociális integráció új formája a rokonságba ágyazott kiscsalád lett, ugyanakkor a cigányközösségre, mint az identitás forrására továbbra is szükség volt. Többségük azonban a rendszerintegráció mellett nem lépte át a szociális integráció határát, mert nem rendelkezett ehhez elegendő exogén erőforrással és bikulturális jártassággal. Emiatt nagyrészüket kilökte magából a rendszer, amely egy visszarendeződési folyamatot indított el.

Vizsgálati eredményeink azt mutatják, hogy a többségi társadalom a 19. század első felében kedvezően fogadta a felnémeti cigány családok integrációs törekvéseit. A század utolsó harmadában, a politikai – gazdasági - társadalmi mozgások közepette megindult térbeli-társadalmi kirekesztésük, szegregálódásuk. A 20. század első felében bár talpra álltak, szegregációjuk tartósnak bizonyult. A 20. század második felében a rendszerintegráció ellenére az idősebbek többsége szegregált társadalmi helyzetben maradt, de közben elindították gyermekeiket az integrálódás útján. A szocializmusban valamennyit javult a cigány családok integrációs helyzete, de többségük továbbra sem mozdult el a szegregált társadalmi állapotból, amelyet a politika rendszere eltakart. A rekapitalizálódás folyamata ezt a felszínre hozta, és láthatóvá tette mindenki számára.

#### 4. sz. Szöveges táblázat

##### A vizsgált szakaszok integrációs folyamatainak összefoglalása

| Korszak                              | Szociális integráció formája   | Van-e lehetőség rendszerintegrációra? | Kapcsolatok                               | Integrálódás vagy szegregálódás? | Egyéb folyamatok                           |
|--------------------------------------|--------------------------------|---------------------------------------|---|----------------------------------|--|
| 1827-1850                            | Kiterjesztett család           | Nincs                                 | Endogén-exogén kötések egyensúlya         | Integrálódás                     | Elszigetelődés                             |
| 1850-1895                            | Telepi közösség                | Nincs                                 | Endogén kötések túlsúlya                  | Szegregálódás                    | Integrálódás                               |
| 1896-1950                            | Strukturált telepi közösség    | Nincs                                 | Endogén kötések túlsúlya                  | Szegregálódás                    | Elszigetelődés, integrálódás               |
| 1950-1980 harmadik generáció         | Nagycsalád                     | Van                                   | Endogén exogén kötések egyensúlytalansága | Szegregált integrálódás          | Elszigetelődés, integrálódás               |
| 1980-2000-es évek negyedik generáció | Kiscsalád rokonsági hálózattal | Van                                   | Endogén exogén kötések egyensúlytalansága | Szegregálódás                    | Izolálódás, elszigetelődés és integrálódás |

A felnémeti cigány családok integrációs folyamatainak, törekvéseinek vizsgálatát a kapcsolathálózat elmélete felől közelítettük meg. Ennek segítségével dolgoztuk ki modellünket és mérési módszereinket. Bár sok hasonló hazai és külföldi tanulmányt áttekintettünk, a menet közben felmerült elméleti, módszertani és mérési problémákra magunknak kellett megtalálni a megoldásokat. Lehet, hogy ezek nem lettek tökéletesek, sőt biztosak vagyunk abban, hogy a modellen belüli indikátorok és a statisztikai mérőszámok további finomításokra szorulnak.

Arra a kérdésre is választ kell adnunk, hogy a kutatás eredményeinek tükrében hipotézisünk mennyire állja meg a helyét. Abból a feltételezésből indultunk ki, hogy az etnikai/nemzeti kisebbségek esetében a társadalmi integráció a kisebbségi csoporton belüli kötések és a többségi társadalom felé irányuló kötések, tehát az endogén-exogén kapcsolatok egyensúlyán nyugszik. Adataink az mutatják, hogy az etnikai kisebbségek esetében ez nem elegendő, hiszen az endogén kötések az egyén életében nagyobb hatást fejtenek ki, hangsúlyosabb szerepet kapnak, mint az exogén kapcsolatok. Ezért az endogén kötések kiegyensúlyozására legalább másfélszer több exogén, mint endogén kapcsolatra van szükség egy etnikai kisebbséghez tartozó egyénnek, családnak ahhoz, hogy elérje integrált társadalmi helyzetét.

Az etnikai kisebbségek esetében az exogén kapcsolatok közvetítik a társadalmi erőforrásokat, és ezek felelősök az egyén integrációjáért is. Az esettanulmányok bővelkednek példákban arra vonatkozóan, hogy az interkulturális kapcsolatok, a többségi társadalomban történő hatékony közlekedés a cigány családokat hozzásegítette a többletforrások, a jobb munkahely megszerzéséhez, megmentette a munkanélküliségtől, a serdülőket benn tartotta a középiskolában, szélesítette látókörüket, és elindította társadalmi mobilitásukat.

Egy részüknek a transzlétörök, a magyar környezetben jól mozgó muzsikusként, a cseléd anyák, és a testvérek sokat segítettek. Nagyobb részük azonban magára maradván saját tanulási utat járt be különböző sikerekkel.

A hangsúly a társadalmi erőforrások megszerzésén van, amelyhez meg kell tanulni közlekedni a többségi társadalomban, és el kell sajátítani az exogén kapcsolatok építésének módját. De hol lehet ezt megtanulni, megtanítani?



A spontán tanulásra, a bikulturális szocializálódásra mindenhol nyílik lehetőség, ahol adottak az interetnikus személyes érintkezések. Ennek sikere azonban kétséges. A szegregált környezet, legyen az óvoda, iskola, munkahely vagy lakóhely, ennek lehetőségétől is megfosztja az etnikai kisebbség tagjait, esetünkben a cigány embereket. A bikulturális szocializáció tudatos előmozdítása sokat tehet társadalmi integrációjukért, de ehhez új szemléletre, társadalmi és szakmai akaratra, továbbá új szakemberekre van szükség. Olyan képzett és laikus mediátorokra és transzlátorokra, akik képesek a kulturális konfliktusok feloldására, megmagyarázására és a cigány emberek ilyen irányú jártasságának kialakítására.

- A Magyarországon 1893. Január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1895.
- A nagyvárosok belső tagozódása. Eger. KSH Heves Megyei Igazgatósága Eger, 2003.
- Albert Fruzsina - Dávid Beáta Ha elszakad a háló... A hajléktalanság kapcsolathálózati megközelítésben. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001
- Balassa Iván- Ortutay Gyula Magyar néprajz. Corvina Kiadó, Budapest, 1979
- Bán Péter Az Egri püspöki uradalom igazgatása Eszterházy Károly idején. In: Kovács Béla (szerk.) Eszterházy Károly Emlékkönyv, Főegyházmegyei Hatóság Érseki Gyűjteményi Központ, Eger, 1999
- Berger, Peter, L. –Luckman, Thomas (1966) A valóság társadalmi felépítése., Jó Szöveg Kiadó, Budapest, 1998.
- Blau, P, M Parameters of Social Structure. American Sociological Review, 1974, 39:615-635. o.
- Blau, P, M. Inequality and Heterogeneity. The Free Press, New York, 1973, 1-17.o.
- Caplan, G. The Family as a Support System. In: Caplan, G., Killilea, M. Support Systems and Mutual Help. Grune and Stratton, N.Y., 1976
- Castel, Robert (1995) A szociális kérdés alakváltozásai Max Weber Alapítvány-Wesley Zsuzsanna Alapítvány, Kávé Kiadó, Budapest, 1998.
- Csalog Zsolt Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a cigányság fogalmához. Világosság 1973/1. 38-44. o.
- Csákó Mihály, Benyó Béla: Szakképzés és demográfia. Educatio 1993/1. 40-51.o.
- Csemer Géza Habiszti. Cigányok élete-étele. (almanach) A szerző kiadása, Budapest, 1994
- DeAnda, D. Bicultural socialization: Factors affecting the minority experience. Social Work, 1984, 101-107. o.
- Esser, Hartmut The Substitution of Complete Networks. An „Economic” Explanation of The Development and Change of Friendship Networks, 1988
- Ferge Zsuzsa. Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969
- Ferge Zsuzsa Strukturális egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. Szociológiai Szemle 2002/4. 9-33o.
- Ferge Zsuzsa Elszabaduló egyenlőtlenségek. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 2000
- Ferge Zsuzsa Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974 (második kiadás, 1976)
- Forray R. Katalin A nemzetiségi - kisebbségi oktatás, 1994-1998 Educatio, 1998-tavaszi 50-67.o.
- Forray R. Katalin-Hegedűs T. András Tanulmányok a cigányság beilleszkedéséről. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 1987
- Forray R. Katalin-Hegedűs T. András A cigány etnikum újjászületőben. Tanulmány a családról és az iskoláról. Akadémia Kiadó, Budapest, 1990
- Giddens, Anthony (1993) *Szociológia* Osiris Kiadó Budapest, 1995
- Glasgow, D. The Black Underclass New York: Vintage, 1981
- Granovetter, M.S. The Strength of Weak Ties. American Journal of Sociology, 1973 78:1360 - 1380. o.

- Granovetter, M.S. The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. Social Structure and Network Analysis. (Szerk.: P. Marsden-N.Lin) Sage Publications, Beverly Hills, 1982. 105-130. o.
- Habermas, Jürgen (1981) A kommunikatív cselekvés elmélete A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő közös kiadás Bp. é.n.
- Havas Gábor Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigányközösségekben. Cigányvizsgálatok Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982, 181-202. o.
- Havas-Kemény-Liskó Cigány gyerekek az általános iskolában. Oktatókutató Intézet. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002 In: Horváth Ágota-Landau Edit-Szalai Júlia (szer.): Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok. Aktív Társadalom Alapítvány-Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002
- Kemény István A magyarországi cigány lakosság. Valóság 1974/1.
- Kemény István Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976
- Kertesi Gábor-Kézdi Gábor A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár. Socio-Typo, Budapest, 1998
- Ladányi János-Szelényi Iván Szuburbanizáció és gettósodás. Kritika 1997. (7.) 4-12. o.
- Ladányi János-Szelényi Iván A kirekesztettség változó formái. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
- Ladányi-Szelényi A roma etnicitás „társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korában. Szociológiai Szemle 2001/4. 85-95.o.
- Lin, Nan (State University of New York, Albany) Social Resources and Social Mobility: The Structural Theory of Status Attainment, 1987
- Lockwood, David (1964) Social Integration and System Integration. In: Zollshau, Z.- Hirsh, W. (eds.) Explorations in Social Change. London: Routledge and Kegan Paul, 1974
- Myrdal, Gunnar Challenge to Affluence. Pantheon Book, New York, 1963
- Neményi Mária Cigány anyák az egészségügyben. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, 1998
- Neményi Mária Az egészségre ható tényezők strukturális, etnikai és kulturális összefüggései – bevezetés In: Forray R. Katalin (szerk.) Romológia-Ciganológia. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2000
- P. Kovács Melinda Cigányok Egerben a XVIII. században. In: Csiffáry Gergely (szerk.) Historia est... Írások Kovács Béla köszöntésére. Heves Megyei Levéltár, Eger, 2002
- Parsons, Talcott The Social System, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1951
- Polányi Károly Az archaikus társadalom és a gazdaság szemlélete Gondolat, Budapest, 1972.
- Polányi, Karl The Great Transformation, Beacon Press, New York and Toronto, 1944
- Pomogyi László Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon Osiris-Századvég, Budapest, 1995
- Réger Zita Utak a nyelvhez. Akadémia Kiadó, Budapest, 1990
- Romsics Ignác Magyarország – története- a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2002
- Rostás-Farkas György-Karsai Ervin A cigányok hiedelemvilága. Rostás-Farkas György kiadása, Budapest, 1992
- Solt Otília (1975) Cigányok és cigány gyerekek Budapesten. In: Solt Otília Méltóságot mindenkinek. Beszélő. Budapest. 1998. 187-207.p.

- Soós Imre Heves megye községei 1867-ig. Heves Megyei Levéltár, Eger, 1975
- Stewart, Michael „Igaz beszéd” – avagy miért énekelnek az oláh cigányok? Valóság 1987/30, 49-64. o.
- Stewart, Michael Játék a lovakkal, avagy a cigány kereskedők és a szerencse. Kultúra és Közösség, 1989/4 21-40. o.
- Stewart, Michael Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins/MTA Szociológiai Intézet/Max Weber Alapítvány, Budapest, 1994
- Szabó Zoltán Cifra nyomorúság Cserépfalvi kiadása (Reprin kiadás 1986 Akadémia Kiadó, Kossuth Könyvkiadó, Magvető Könyvkiadó) Budapest, 1938, 252. o.
- Szalai Júlia. Az elismerés politikája és a „cigánykérdés” I.-II. Holmi 2000. XII. évf./7. 779-794. o., 8. 988-1005. o.
- Szelényi Iván Városi társadalmi egyenlőtlenségek. Akadémia Kiadó, Budapest, 1990
- Szuhay Péter A magyarországi cigányok kultúrája:etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája Panoráma Kiadó, Budapest, 1999
- Szuhay Péter-Csongor Anna Cigánykultúra, cigánykutatások BUKSZ 4. Évf. 2. Sz., 1992, 235-245. p.
- Tomka Béla Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában Osiris Budapest, 2000
- Townsend, Peter Poverty in the United Kingdom, Penguin, 1979
- Utasi Ágnes A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002
- Valentine, Ch. A. Culture and Poverty. University of Chicago Press, Chicago, 1968
- Valentine, Ch. A. Deficit, Difference and Bicultural Models of Afro-American Behavior. Harvard Educational Review, 1971. 41.
- Wilson, William Julius *Declining Significance of Race*. The University of Chicago Press, Chicago, 1978
- Wilson, William Julius *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass and Public Policy*, Chicago, 1987

#### *Levéltári dokumentumok jegyzéke*

- HML IV-416/42 Egerbakta község születési, házassági, halotti anyakönyvei
- HML IV-416/43 Egerszalók község születési, házassági, halotti anyakönyvei
- HML IV-416/169 Felnémet Község születési, házassági anyakönyvei
- HML IV-416/170 Felnémet község halotti anyakönyvei
- HML IV-416/171. Felsőtárkány község születési, házassági, halotti anyakönyvei
- HML IV-7/b/5. 7. Öi.: 931, 932, 933 Mária Terézia által elrendelt cigányösszeírások
- HML XII-3/e/565.d. Egri érsekség Fell-Némethi Kasznársága által készített számadása
- HML XII-3/e/333.d. Egri érsekség Fell-Némethi Kasznársága által készített számadása
- HML XII-3/e/576.d. Egri érsekség Fell-Némethi Kasznársága által készített számadása
- HML XII-3/e Egri érsekség gazdasági irattár. Püspöki iratok.
- HML VIII-193/1, VIII-193/2, VIII-193/3 Felnémet község Elemi Népiskolájának iratai

*Földhivatali dokumentumok jegyzéke*

Eger város, 330, 351, 352, 353, 354, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 369, 378, 389, 391, sz. tulajdoni lapok, Földhivatal, Eger

Szilvász József (szerk.) Felnémet kisközség. Felvételi előrajz 1887. (21 szelvény)

*Interjúk jegyzéke*

1. Pusomai József
2. Pusomai Károly és felesége Horváth Gáspó Klára
3. Rostás Terézia
4. Rostás Erzsébet Horváth Zoltánné
5. Koncsik Zoltán
6. Barkóczy Pirooska Lólé Istvánné
7. Nagy Klára Rostás Kálmánné
8. Barkóczy Mária Lakatos Gyuláné
9. Pusomai Valéria Rostás Vilmosné
10. Pusomai Antal
11. Koncsik Franciska Lakatos Jenőné
12. Horváth Erzsébet Koncsik Imréné
13. Jáger Ilona Malacsik Béláné
14. Koncsik Margit Burai Vilmosné
15. Malacsik Emil
16. Gáspó Mária Rácz Józsefné
17. Pusomai Sarolta Rostás Kálmánné
18. Pusoma Éva Balog Béláné
19. Gregóczy Julianna Csikó Ferencné
20. Horváth Margit Molnár Attiláné
21. Turcsik Gizella Jáger Lénárdné
22. Pusomai Amál Balázs Elemérné
23. Jáger Ferenc és felesége Lakatos Mária
24. Csikó Alfonz
25. Lakatos Oszkár
26. Koncsik Judit Csikos Jánosné
27. Oláh Judit Suha Kálmánné
28. Gáspó Elvira Burai Adolfné
29. Pusomai Anna Csík Józsefné
30. Nagy Ildikó Malacsik Dénesné
31. Lorencz Andrea ifj. Lólé Istvánné
32. Lólé Izabella Suha Andrásné
33. Csík Margit Lólé Istvánné

34. Lólé Róbert
35. Lólé István
36. Suha Mária Malacsik Tamásné
37. Suha Anita Gáspár Sándorné
38. Suha András
39. Domboróczki Krisztina Suha Péterné
40. Farkas Andrea ifj. Rostás Vilmosné
41. Pusomai Klára Koncsik Györgyné
42. Horváth Judit Farkas Béláné
43. Rác Mária Suha Zsoltné
44. Rác Tünde
45. Suha Tünde Csoszó Csabáné
46. Csikó Júlianna Barkóczi Jánosné
47. Rófusz Erzsébet
48. Balog Éva
49. Ifj. Berki Géza
50. Berki Géza
51. Rostás Klára Pusomai Lászlóné
52. Rostás Annamária Csiki Pálné
53. Csóka Sarolta Puporka Bálintné
54. Pusomai Klára Malacsik Béláné
55. Rác Anita Horváth Gyuláné
56. Horváth Gyula
57. Pusomai Éva és férje Puporka Béla
58. Puporka Györgyi Lakatos Jenőné
59. Csóka Vilmos és felesége Lakatos Erika
60. Suha Szilvia Gáspár Sándorné
61. Farkas Zsuzsanna Rác Barnabásné
62. Bari Anna Radics Józsefné
63. Bari Szilvia
64. Pusomai Tibor
65. Csóka Ibolya
66. Csipkés Mária
67. Farkas Jutka
68. Suha Csilla Csíkos Istvánné
69. Koncsik György és felesége Csóka Anna
70. Koncsik Eszter Csóka Ferencné
71. id. Csóka Ferenc
72. Bab Lajos